Т. XCVII. Р. 1910, кн. V. Рік XIX.

ЗАПИСКИ
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНИ ШЕВЧЕНКА

НАУКОВА ЧАСОПИСЬ,

ПРИСВЯЧЕНА ПЕРЕД УСІМ УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІЇ, ФІЛЬОЛЬОҐІЇ Й ЕТНОҐРАФІЇ,

виходить у Львові що два місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTEILUNGEN
DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG.

WISSENSCHAFTLICHE ZEITSCHRIFT, GEWIDMET VORZUGSWEISE DER UKRAINISCHEN GESCHICHTE, PHILOLOGIE UND ETHNOGRAPHIE,

REDIGIERT VON

MICHAEL HRUŠEVŚKYJ.

B. XCVII. 1910, V B. XIX Jahrgang.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Закінчено 28/X с. с. 1910.

Зміст XCVII тому.

Inhalt des XCVII Bandes.

З минувшини м. Бродів.

(Причинки до історії міста в XVII в.) [1]

Написав **Іван Созанський.**

I.

Короткий нарис історії міста. Мійська маґістратура. Місто а замковий уряд.

До р. 1879 вільне місто Броди, один із найбільших у цілій австрійсько-угорській монархії осередків торговлї (переважно з Росією та Німеччиною) [2], ізза чого справедливо назване Триєстом на континенті, заселене по нинїшний день головно жидівською людністю, відси жартливе його прізвище галицький

[1]) Отся розвідка написана головно на основі рукописного матеріялу, т. зв. війтівських і консулярних протоколів та „вічних книг“, що покищо переховують ся в архиві місцевого ц. к. суду повітового. Усїх книг (форм. мала й вел. 4⁰) мав я під рукою зверх 30, числа одначе не можна точно подати, бо не всї збірки тримають ся купи, дещо в переплетї, але немало порозриваних та зшитих кимось у нехронольоґічнім порядку. Зазначу, що використав я лишень рукописний матеріял із XVII в., не брав ся натомісць до кількох збірок із XVIII в. На сьому місцї складаю щиру подяку д. В. Бережанському, суддї та д-ру Ст. Дроздовському, судовому радникови, першому за се, що звернув мою увагу на акти, другому, що позволив їх використати. Загальні замітки написані на основі V і VI тт. „Історії України-Руси“ проф. М. Грушевського, де читач знайде зібрану всю відповідну лїтературу.

[2]) Привілей вільного міста Броди дістали цїсарським декретом у р. 1779. Найважнїйші точки сього привілею подані в творі: St. Schnür-Pepłowski, Z przeszłości Galicyi. T. I, ст. 35—36. Основно переходить усї постанови привілею х. S. Barącz, Wolne miasto Brody, ст. 114—118.

Єрусалим [1]), належить до новійших міст. Засноване воно в останніх літах XVI в. В р. 1580 белзський воєвода Станїслав Жолкевский купив у родини Каменецких між иншими селами до сьогодня як село знане Броди (нині з придатком Старі) і вибудував посеред багновищ на просторі між що-йно названим селом і другим Лагодовим на т. зв. Острові (нинїшнім Островчику) окруженім ставом Копень замок. Новий дїдич почав зараз таки закладати й місто, яке постановив назвати від свого гербового родинного клейноду Любічом. Привілеєм короля Стефана Баторія з р. 1584 надано мешканцям нїмецьке або маґдебурське право, а грамотою фундатора з р. 1586 дозволено їм будувати ся в сусїдстві замку та користати після потреби з панських наділів: сїножатий, піль, дубров то що. Та назва Любіч не прийнялась, виперла її давнїйша, популярнїйша назва сусїднього села Бродів. Надані фундатором мешканцям міста Любіч alias Бродів привілеї розширив грамотою в р. 1614 Лукаш Жолкевский. Не маючи потомків відступив він у р. 1629 частю даром, частю за готівку (500 000 зол. п.) між иншими селами й нове місто на власність сандомирському воєводї вел. гетьманови кор. Станїславови Конєцпольскому. Сей потвердив і розширив того-ж таки року права мешканців міста й постарав ся, що король Володислав IV привілеєм з дня 11 марта 1633 р. зрівняв міщанські, цехові та торговельні свободи з тими, які мали першорядні міста в Коронї: Львів, Краків, Торунь та Люблин. Конєцпольский заслужив ся для міста як нї один з його попередників і наслїдників: побудував твердиню, місто окружив валом, муром та частоколом, а для піднесеня промислу й торговлї корисними грамотами звербував чужинців: Шкотів, Вірмен та Греків. Його-ж ділом було основанє академічної кольонїї в Бродах. Розвиток торговлї і промислу спинили одначе гостина війська Хмельницького та часті напади Татар. Внук вел. гетьмана коронного Станїслав Конєцпольский записав Броди в р. 1682 польському королевичови Якубови Собєскому, а від нього купив місто в р. 1704 Йосиф Потоцкий, воєвода й ґенерал київських земель [2]).

---

[1]) По останнїй (з р. 1900) конскрипції місто числило Жидів 11.912, римо-католиків 3.317, гр.-кат. 2.092, мешканців иншої віри 40, разом 17.361 (в тім 888 вояків).

[2]) Крім вісток винятих з рукописних актів пор. Tymoteusz Lipiński, Miasto Brody z dawnemi przynależytościami. Biblioteka Warszawska 1851, T. 1, ogóln. zbioru T. XLI, стор. 435—447; Barącz

Хоч місто вже від перших літ свого істнованя рядилось маґдебурським правом, хоч згодом дістало привілеї найбільших міст у Польщі, одначе на ділї сї всї мійські права лишились на перґаменї. Місто, як бачимо з повище сказаного, було все приватною власністю пана. Його воля і приказ все мусїли мати більше значінє, чим писані привілеї. І коли самі дідичі міста, хочби — як кажуть — про людське око, респектували надані його мешканцям будь ними самими, будь їх попередниками привілеї, то навіть і сеї обставини не мали на думцї панські урядники: підстарости та коменданти місцевої твердинї; нераз, недва явно іґнорували мійські права, даючи мешканцям міста нагоду відчути вагу своєї особи не лишень на царинї „автономії" міста, але навіть у приватному житю самих міщан.

Участь міщан у виконуваню двох вибовних урядів — се ядро мійської самоуправи. Тими урядами були: війгівський (officium advocatiale) і уряд радцїв (також консулїв або бурмистрів, officium consulare). Кождого року зараз на другий день по Трьох Королях по вислуханю служби божої в латинськім костелї о годинї девятій (hora solita nona) зрана сходило ся усе посп͏ільство (tota communitas) в ратуши — виїмково, коли ратуш занятий, деинде, нпр. в резиденції лат. ксьондза — для вибору мійської старшини: війта, його заступника, радцїв або консулїв та присяжних лавників. Вибори відбували ся все в присутности панського урядника: підстарости або коменданта місцевого замку. Про „свободу" виборів свідчить отсей документ, який для характеристики автономії міщан в цїлости подаємо: „Electio celebrata est in Civitate Brodensi feria secunda in vigilia festi Circumcissionis Domini Nostri Christi Iezu anno praes. (1641) per Generosum Dominum Petrum Młochowsky pro tunc praesidem arcis Brodensis imprimis ex bracchio Illustrissimi Domini Nostri Clementissimi Hereditar. per praenominatum praesidem iuxta privilegiis super Fundat. Civitat. Electus est ad Officium consulare Famatus Dominus Thomas pharmacapola

---

Sadok x., Miasto Brody. Lwów 1865; В. М. Площанскаго, Галицко-русскій торговельный городъ Броды. Науковый Сборникъ Галицко-русской Матицы, 1868. В. I і II, ст. 56—69, III—IV, ст. 273—288. Се ексцерпт попередньої моноґрафії. Słownik geograficzny, T. I, ст. 372—75; Br. Sokalski, Rys geograficzno-statystyczny złoczowskiego okręgu szkolnego. W Złoczowie 1885, ст. 235—38; Wielka encyklopedya powszechna ilustr. Warszawa 1893, T. IX, ст. 470.

et ad primam vicem proconsul deputatus est. A commonitate vero Famatus Dominus Mathias Czestkowicz, Stanislaus Korniewycz, fidei catholicae, ex Ritu Ruthenorum Famatus Georgius Terleczkij, quartus. Ad officium Aduocatiale per Commonitatem electus est Famatus Martinus Plenardowycz, ad officium Viceaduocatiale Famatus Adalbertus Kulieczkij, ad scabinale vero Famati Ignatius Hryczowycz, Ioannes Ziołkowycz, Ioannes Kukielniczky, Nicolaus Zelisławsky, Abraham Dziusa, viri idonei ac spectabiles electi sunt. Quod est cum consens. Duo praeside supra nominato et aprobatione. Quod est actis praesent. connotatum".

Війт, офіціяльно титулує ся advocatus, се найважнійша особа в міській маґістратурі. Він не дідичний, як по инших панських містах, але виходить із вибору. Вже в привілею короля Стефана Баторія означено його атрібуції та унормовано його відносини до пана. Надаючи мешканцям міста маґдебурське право та звільняючи їх від суду каштелянів, палятинів то що, король установляє як сторожа права війта. „...coram advocato suo pro tempore existenti jure theutonico respondebunt. Advocatus vero omnibus de se conquerentibus, coram memorato Magnifico Stanislao Zołkiewski... et eius successoribus legitimis nonnisi eodem jure theutonico Magdeburgensi respondere tenebitur et debebit" [1]. Найважнійшою функцією війта, судити разом із доданими йому до помочи лавниками (іноді навіть з одним присяжним) всякі справи цивільні і кримінальні з правом кари смерти. Доки не прийшла до більшого значіня колеґія радців, а можна се запримітити що-йно в 40-х роках XVII в., війт опікував ся міським майном та мав власть поліцийно-санітарну. У другій пол. названого століття війт тратить навіть первісну свою власть, бо крім нього також панове консулї судять справи тої самої натури. В тім часї вже цілком затирає ся ріжниця атрибуцій обох урядів. Маємо навіть такі справи, які судить спільний уряд (obopólny urząd) себто війт з лавниками та двох-трьох консулїв. Крім війта, лавників та консулїв суддями були також цехмистри старші і молодші. Такий трибунал засїдав лишень тоді, коли виновниками були члени цеху. Порядок судових інстанцій був такий: від вироку війтівського уряду вільно було апелювати до суду панів радців, а коли й там не скінчено справи, апеляція йшла до замкового уряду. Сей

[1]) Barącz, op. cit. ст. 177—178.

порядок нормує плебісцит, про який довідуємо ся з акту під р. 1642 [1]). Одначе самі міщани виломлювались зпід власного права; зі своїми справами удавались безпосередно до дідича або місцевого замкового підстарости. В актах дуже часто можна вичитати таку замітку: „з ремісії і наказу замкового уряду судді судили таку справу...“ Не все одначе пан та його урядники завертали справу на леґальний шлях. Колишнїй бурґраф замку, а потім звичайний міщанин Пйотр Коцельский — читаємо про сю справу в акті з р. 1642 — мав „порахуватись“ з війтом Марціном Пленардовичом, що обидив його на чести. Пленардович перепросив Коцельского, а сей простив йому; домагав ся тільки, щоб „кондиції“ згоди вписати в мійські книги. Мабуть за старанем таки самого Коцельского писар Чернота вписав загоду замісць в війтівський протокол — як звичайно водилось — у т. зв. вічні книги, де записувано найважнїйші справи міщан: завіщаня, записи, то що. Дізнавшись про се Пленардович потягнув Коцельского перед звичайний суд. Однак небавом надумав ся инакше: покинув звичайний порядок інстанций та вніс прямо до дідича позов на Коцельского, закидуючи йому співучасть у пофальшованю мійських актів. Дідич велїв розсудити справу свому підстаростови Млоховскому. Коцельский уважав такий порядок нелеґальним, опираючись на привілеях наданих міщанам, плебіцитах, маґдебурськім кодексї і т. д. У відповідь на се почув від підстарости такі слова: „У мене право в голові, а твоїм витру собі... Мовчи с... сину, хлопе, здеспектую тя“, причім злапав ся за бік, аби витягнути шаблю, але її немав. „Sic volo, sic iubeo, sic fiat — говорив на суді Коцельский — отсе прінціп, якого тримає ся пан підстароста, судячи міщан. Таляри, які дістав від війта — до чого й сам признав ся — заткали йому уста й не дали справедливо рішити“.

Коли війтом вибирано міщанина богатшого, а притім письменного й настільки второпного, щоби міг коли не вивчитись важнїйших параґрафів маґдебурського права, то принаймнї зорієнтуватись у правничім кодексї і згідно з ним судити кожду

---

[1]) „Mieszczanin y obywatel każdy miasta Brodow w dochodzeniu sprawiedliwosci w sprawie swoiey niema się wprzod uciekać do zamkowego urzędu, ale ma podlegać urzędowi mieyskiemu według niżey opisanego sposobu y porządku, y skoro się skończy y odprawi proces u Urzędu mieyskiego, dopiero do ostatniego decretu a principali negotio ferowanego in ocluso rotulo appellować mu wolno“.

справу [1]), то не вимагалось сього від присяжних або т. зв. лавників (scabini, iurati). Кандидатами на сей уряд були все майже міщани-ремісники. Лавників вибирало в першій полов. XVII в. усе посполітьство міста, згодом, а саме при кінці сього-ж віку, як се можемо ствердити документально, право вибирати присяжних належить все до радців і війта [2]). Число членів скабінату не все однакове. У XVII і в перших роках XVIII в. (нпр. у р. 1703) лавницький уряд складає ся з 6 членів, згодом (нпр. 1732 р.) 10, а ще пізнійше (нпр. 1737 р.) 11, якраз стільки, скільки велїло маґдебурське право. Звичайно найстарший віком присяжний має уряд заступника війта. Тоді титулує ся він офіціяльно ляндвійт (lantwoit, viceadvocatus). Він заступає війта в його неприсутности або тоді, коли сам війт має справу в суді будь як жалобник, будь як підсудний. Чи ляндвійт і в нашім місті крім обговореної функції мав іще инше спеціяльне урядоване, чи й тут був він охоронцем мійської печатки — як по инших містах — катеґорично не можна сказати. Лавники — се права рука війта. Під його проводом вони судять всякі справи. Їх висилає війт для зібраня процесового матеріялу. Присяжні йдуть на оглядини осіб побитих, покалічених, переслухують свідків, що задля прим. недуги самі не можуть прийти до суду — словом роблять службу нинїшних слідчих суддів. Далї лавників шле війт до міщан — коли очевидно сї сього жадають — для вислуханя останньої їх волї, присяжні таксують всїлякі шкоди, оцїнюють із фаховими знатоками застави і т. и. Вернувши зі своєї служби присяжні „перед урядом і актами“ здають реляцію, яку війт велить вписати в протокол.

Уряд присяжного вважав ся тою степению, по якій міщанин міг вийти на члена консулярного уряду, або коротко уряду. Консулїв або радців було все чотирьох, у тому числї постійно подибати одного, деколи навіть двох міщан-Русинів. Перший консуль звав ся „замковим“, три останні „консулї від

[1]) Ізза сих причин на війтівськім урядї бачимо заєдно тих самих людий, нпр. Томаш Жито в р. 1623, Марцїн Пленардовіч у рр. 1629, 1632—1637, 1639—1642, 1644, 1648, Анджей Кусенецкий у р. 1630—1631, 1638, Тома Фармакополя у р. 1643, 1649, 1650 і 1651.

[2]) У „Protecollon consulare“ з р. 1695 написано: „Przy szczęśliwie zaczętey elekciey in praesentia Imm. P. Guber., quae felix faustaque sit te obrani są... і т. д. In crastinum iako docet Prawo et Consuetudo post electionem supra Urzędu B. R. B. Woit. obrani przysiężni przez Urząd Burm. Rad. Br. ad praesentia P. Woita zgodną y z obopolno radą...

посппільства". В елекційних реєстрах, які подибуємо в актах, вони названі ще инакше: консуль перший, другий і т. д., бо в той спосіб назначувано їм вже наперед термін урядованя, а саме в котрім кварталї в роцї кождий з них має свою службу (відси походить назва бурмистр квартальний). Радцї або консулї або вкінцї бурмистри, бо згодом і так їх називано, се „curatores oppidi et legum", як сказано про них в однім актї. Вони передусім опікують і управляють міським майном. Кождий з них веде подрібний виказ міських приходів (до сього зачисляло ся й звичайні податки) і видатків, що місяця складає перед війтом, своїми товаришами та громадськими виборними рахунки, а по скінченій тримісячній службі передає касове справоздане замковому урядови. Радцї дбають про публичне безпеченство та моральність, контролюють міри, ваги, сорт виробів чи товарів, коротко кажучи в їх руках спочиває власть адмінїстраційна, полїційна, санїтарна та торгова. Разом із війтом їх потягає ся до відповідальности, коли вязень, користаючи з неуваги тюремного сторожа, втіче з міської тюрми. Очевидна річ, що їх служба головно посередна. Орґанами, що виповняють їх прикази, се міська сторожа (міські пахолки), міські воротарі, що мають службу при обох брамах, тюремний дозорець, міський шафар, то що. Головним жерелом міських доходів були податки.

В XVII в. сталого буджету місто не має. Коли міська каса порожна, консуль скликає уряд, війта, лавників та громадських виборних (viri electi) та представивши їм конечність наложеня податку просить, аби його ухвалили. Такий податок (szos) стягають вибрані до сього два поборцї, які опісля складають рахунки перед тими, що їм дали сей мандат. Так нпр. в р. 1643 панове радцї і електи виставляють Янови Крукельницкому й Олексї Пекареви квіт, яким стверджують, що названі поборцї сумлїнно сповнили своє завдане, бо стягнули 946 зол. 27 гроший (по 40 гроший від кождого дому) як податок (szos). Бідних мешканцїв радцї звільняють інколи від міських податків. Так сталось р. 1651 з Фільварчанами Василем Суходільським, Семенем Глобою, Хомою, Матвієм Пилипишином, Яцком Гавриличином, Савкою, Панасом і Павлом Міщишином, які замісь податків, котрих платити не всилї по причинї недавньої „неприятельської девастацїї", обіцюють направляти постійно міст перед новою львівською мурованою брамою. Та, як видно з понизше поданої ухвали, панове радцї не все числились із волею народа, мусїли без його згоди накладати на міщан податки. Після покінченя

річної елекції (р. 1695) поспільство ухвалює: „wola wszystkich, kiedy pobory maią być lub podymne lub rozchodne, żeby bez cechowych ani uchwały ani rozchodów nie było“. І справді, в актах із першої пол. XVIII в. постійно подибати виказ податків ухвалених в присутности війта, бурмистрів, усїх присяжних і всего поспільства [1]). Тоді бачимо навіть реформу, хто має стягати податки, а саме цехмистри, діставши готовий реєстр податників і назначених їм сум екзеквують податки від членів своїх корпорацій, а осібні поборцї (мешканцї передмістя, т. зв. Фільварчани мають свого) від прочих міщан. Крім звичайних податків мешканцї міста платять деколи й надзвичайний т. зв. „шос“. В актї під датою feria secunda post dominicam tertiam Epiphaniarum anno 1651 читаємо такі слова: „Панове радцї, розвідавшись про приїзд — дай, Боже, щасливий — Я. В. Пана й Добродія свого милостивого, а зміркувавши, що в скарбонї Річипосполитої брідської гроша немає, навпаки лишень довги, затягнені ще за їх попередників, спросили панів елєктів, аби нарадитись, відкиля роздобути потрібної суми на покрите мійських видатків. Тіж (названі поіменно) панове елєкти признали, що предложені їм радцями потреби міста справедливі а зі всїх найперший і найпильнїйший видаток на приїзд пана, тому ухвалили з кождого дому від господаря гроший 12 „шосу“, стільки від комірника, що має огород, стільки від того, що має коня або воли, а від пішого що дасть ся“. У р. знов 1663 трапилась також нагода, міщани надїяли ся щасливого й давно очікуваного повороту дїдича з чужої землї. На його привіт радцї ухвалили заставити за 60 зол. дім, що колись був власністю шкотського купця Александра Рейди, а що сих гроший було замало, то випустили в аренду на один рік Мошкови золотникови каменицю иншого купця Шкота Симсона, що користає з привілеїв наданих міщанам, але „od wielu lat absentuie się do Brodów bywać“. Нищили мешканців міста податки й на инші цїли... Так нпр. в актї під датою 19 серпня 1663 р. написано: „Іван Мартинович, бурмистр, Яцентий Абрамовский і Томаш Чижович, радцї, видячи, що Річпосполита мійська день у день потребує гроший на послів, жовнїрів, поправу бельварду в замку а також на

[1]) Пор. сю записку: „Taxa pospolstwa miasta Brodów in praesentia sławetnych panów Iakóba Bogdanowicza, woita, Iana Ryndziuka, Stephana Michałowicza, Iana Rawskiego, Marcina Kaczorowskiego, burmistrzów y wszystkich przysiężnych brodzkich ludziesz y całego pospolstwa in anno 1733 die 13 Februarii postanowiona“.

сплату довгів — що-йно позичили 300 зол. на інтерес (по теперішньому відсотки), які дали сейчас жовнїрам І. М. Пана й Добродія — закликали панів виборних і з ними ухвалили шос, по половинї від кождого дому. А на се пристали також старші жидівської громади Лєві Маєрович, Йосиф Шльомович, Іцко Новахович“.

Радців, що недбало сповняли свій уряд, чекали зі сторони замкової зверхности догани, деґрадація а опісля відповідальність перед судом. Особливо немало клопоту мали вони з виконанєм панських наказів, або т. зв. диспозицій. Бо коли без труду могли виповнити нпр. наказ виданий у р. 1643 місцевим підстаростою Андрієм Жицким і перевели вибір двох міщан, яким приказано дбати про се, щоби пивоварі не варили з мацї пшеницї і з пятьох чверток ячменю більше пива, тільки 8 кватирок, аби на торзї не продавано замалих хлїбів, аби сидухи торгували „побожно“, щоби горцї, мірки, лікті та шинкарські кварти були справедливі, — то не так легко повело ся панам радцям вчинити волю дідича, який заборонив міщанам волочитись у ночи по шинках. Напр. в р. 1640 радцї вписують у книги протестацію, в якій заявляють, що не в силї робити своєї служби, бо коли мійська сторожа наказала шинкарцї Зиґмунтовій, щоби не продавала панським гайдукам пізно в ночи пива, ті напали на сторожів та сильно їх покалїчили. Замковий поручник, від якого сперш у самі сторожі, а потім і пан бурмистр жадали помочи, сказав, що не має нікого під рукою а саму справу відложив до завтра... Не сподїючись мабуть дійти справедливого засуду у панських урядників, радцї віддають суд у сїй справі самому панови, коли тільки приїде до міста. Таксамо ухвалюють просити дідича, щоби судив „ребелїзанта“ Каспра Вельцера, що пять разів кликаний через урядових слуг не явив ся перед панами радцями та ще з фурією сказав: „Не піду до уряду, не слухаю їх і не буду слухати, а як кому щось потрібне, хай глядить у пана...“ По сих словах пішов собі задними воротами до замку. Інакше судилось тих, що не були нїчим звязані з панським пленїпотентом. Собестіян Черменьский, панський економ, присудив у р. 1640 відтяти Самійлови Лобачовичови руку передусім за се, що спротивив ся конституцїї І. М. Пана й Добродія дідичного і пізно в ночи счинив у містї крик та покалїчив чеканом Андрійка сторожа. Сим разом вже панове радцї вставились за підсудним, не допустили до екзекуцїї вироку, але велїли Лобачовичови загодити стражника та приречи, що більше не робити-ме

подібних авантур. Відпокутувати мусїв свій вчинок і міщанин Станїслав Пташнік, на якого в р. 1642 жалували ся перед ляндвійтом райцї, що против виразної заборони самого ясного пана опублікованої міщанам на ратуши навозив собі конопель та велїв своїй жінцї сушити їх у печи. Протестують ся на нього, бо не бажають собі, щоби вдруге спала на них неласка й догана від дїдича.

Вже повисше подані приклади свідчать, як не треба красше, про повну зависимість мешканцїв міста та його маґістратури від волї самого дїдича та його урядників. Таке переконане мали й тодїшні міщани, коли — подамо ще один зразок із р. 164? — мійські сторожі побиті міщанином Іваном Кулишкою, до якого прийшли, щоби за гроші ладив ся в дорогу за орудками дїдички, сказали панам радцям на суді просто в вічи: „Дякуємо вам за службу. Як не знайдемо й тепер — бо ви ніколи за нами не вставитесь — справедливости, то прямо підемо до пана, якого відай і ви боїте ся...“ Ба навіть у чисто приватних відносинах, у родинному житю, міщанина ласка або гнїв пана підстарости, чи якогось другого панського урядника, відгравали немале значінє. Війт — справа походить із р. 1630 — Анджей Кусєнєцкий обіцяв Адамови боднареви, що віддасть за нього свою дочку Марусю. Жених має перед вінчанєм показати 40 зол. готівки як власне майно. Коли одначе Адам не вилеґітимував ся перед своїм будучим тестем такими грішми, Кусєнєцкий випитав для дочки иншого жениха й ладив ся до весїля. Та ось панський намісник — до якого боднар пішов заздалегідь просити милости й опіки — прикликав до себе пана війта та заборонив йому віддавати дочку за другого жениха, бо инакше стратить панську ласку а в додатку заплатить сто гривен панської кари. Коли війт звернув намісникови Концкому позір, що кождий суддя повинен вислухати обі сторони, той зі злостю відозвав ся: „Не вказуй менї дороги, маю локоть, що ним мірю“. По наказу пана підстарости боднар заарештував у ксьондза шлюб і війт мусїв заплатити „пошкодованому“ 60 зол. басарунку.

II.

Русини властителї реальностий.

„...Стала ся з божої ласки постанова в домі пана Кустинського з паном Андрієм, мельником із Лагодова, а іменно: пан Іван зволив дати за пана Андрія мельника свою дївку та в при-

сутности чесних осіб о. Стефана Кульчицького, брідського намісника, також при присяжнім Хомі Селейку, при сині пана Івана Кустинського, Федорі та при дочці пан Кустинський дає панови Адрієви тепер се, що може: вола, корову, поля на три руки і фільварок, не виділяючи дочці частки ні з дому, ні пасіки, ні инших річий, бо сим буде ділитись по рівні з обома братами та одною сестрою. До поля належати-ме ще менший її брат...“

„...Микола Полячник із Ганною, своєю подругою, явно й добровільно зізнали, що свою маєтність, себто дім у ринку біля Гриця коваля з одної а Стецька мельника з другої сторони, заставляють Франціїшкови Баталії за 100 зол. пол. монети на один рік, т. є від Успеня Пр. Богородиці 1629 р. до тогож дня 1630 р...“

„...Грициха Прислупиха здорова на тілї і доброго розуму непримушена але з доброї волї явно визнала, що злюбивши собі Костя, сина Васька Орлинського, щоб мати його за свого зятя, звінчала й віддала за нього свою дочку, за котрою в приданім відступила молодятам половину огорода, що тягне ся побіля ґрунту Васька а з другого боку Андрія, Юхнового сина, та крамницю, що стоїь між крамницями Івана Шаленого й Степана..“

„...Найперше, з дому мойого, що в ринку, третю частину тепер, а по моїй і жінчиній смерти весь лишаю...“

„...Славетний Андрій Свиридович, брідський міщанин, хоч хорий тїлом але здорового розуму, диспонував своєю субстанцією і висловив свою послїдню волю, щоби по його смерти не було жадної колотнечі, але так, як бажає собі сим завіщанєм, на будуче лишило ся. Зізнав отже, що установляє спадкоємцями всього свого добра движимого й недвижимого, камениці в місті Бродах, ґрунтів тамже й огородів поза містом, готівки в золоті і сріблї, свою подругу Параську й дітий із нею зроджених, сина Івашка й донечку Марусю. Коли-б одначе Параська вийшла вдруге замуж, ніщо з названого добра немає її дістатись, тільки перейти на власність діточок... Виявляє притім, що має готових гроший 220 зол. п. на підгорецьких садах, які закупив у спілцї зі своїм шваґром Павлом Бобовським і Матвієм боднаром та 700 зол. п. як завдаток пані краківській, жінці І. М. Пана й Добродія, на став у Щуровичах...“

Ось такі між иншим слова читаємо в актах колишньої старшини міста Бродів, що в головних начерках дають нам образець

маєткового стану руського міщанства в сьому місті в першій пол. XVII в. Таку слюбну інтерцизу зробив у р. 1627 Іван Кустинський, міщанин-хлібороб, таку згоду уложили Микола й Анна Полянчики, міщани-ремісники, так у р. 1630 вивінувала міщанка-крамарка свого зятя Костя, так рік пізнійше писав у листі до Осипа в Модринці міщанин Йосиф Демянович, бажаючи за згодою своєї подруги Олени віддати свою доньку за його сина Миколу коваля, так вкінці у р. 1650 диктував панам лавникам своє завіщанє Андрій Свиридович, що в міщанських кругах мав славу богача.

Крім згаданих що-йно міщан руської народности мали в ринку свої реальности міщани инших народностий. Десь коло р. 1640 почато будувати в сьому центрі промислу та торговлї муровані камениці. Одною із перших була камениця міщанина руської народности Самуїловича. Будовано сю камeницю ще в р. 1645. Почавши від р. 1630 подибуємо в ринку реальности найранших чужинців, що завандрували до Бродів, купців шкотської народности та щораз більше число властителів Жидів, яких цїлию було набути передовсїм найкращі реальности руського й польського міщанства.

На підставі актових книг колишньої війської старшини, головно книги справленої коштом довголїтнього війта Марцїна Пленардовича, в якій занотовано силу контрактів купна й продажі, замін та заставів міщанських реальностий за час від 1629—1644 р., можемо назвати властителів руської народности не тільки в найдорожшій части міста, тоб-то ринку, але також при инших вулицях. Зазначимо вже тут, що руське міщанство що до числа цілком не уступало польському, але його реальности були гірші, дешевші.

Актові книги згадують нам про отсих Русинів, що мали в ринку свої доми або крамниці. Під р. 1629 записана заміна, яку зробили Мисько Полянчик і Жид Копльович. Мисько осів на жидівській реальности та дістав іще 60 зол. В тімже роцї мають тут доми Лука Шпотович, Андрій маляр та Денис. У р. 1630 міщани Микола й його подруга Ганна Полянчик продають свій дім міщанинови руської народности Авдикови за 300 зол. У р. 1633 Поляк Ян Чеховский продає свою крамницю коло крамниць Стефана Милника й Єнджея Кусенецкого Котикови з поблизького села Смільна за 40 зол. Тодї попадя Малґожата продає свою крамницю коло крамниції о. Семена Остапови за 52 зол. В сїм роцї згадані як властителї крамниць отсї Русини:

Мартин Вусатий, Федько Буський, Лашко, Хведя Лихоходовичка (Lichochodzianka), якої сусїдом стає Іцко кривий, що купує крамницю Єлисавети мечнички та міщанин Кибалка, що також в тім роцї дістав нових сусїдів Томаша Нївіна й Яна Штерлїна, Шкотів, що купили крамницї Станїслава Кусєнецкого, перший за 45, другий 50 зол. Крань Сеньович, що сусїдував із Стефаном боднарем, продав у р. 1634 свою крамницю Пйотрови Мантіфови, Шкотови, за 32 зол. В тімже роцї Семен Кришинський, що щойно купив крамницю Альберта Хилїньского за 32 зол., відпродав її за 45 зол. Шкотови Якубови Боельови. По смерти Павла Суходільчика, що зайшов був із села Суходіл до Бродів, осїв тут із братом на фільварку а потім дïставши від властителя міста котрогось із Жолкевских право міщанства, потомки покійного, син Левко й два зятї, позивають у р. 1640 свого стрия Івана, щоби звернув їм спадщину: 400 зол. у двох баньках, 8 волів, 6 коров, 50 овець, пару коний, скриню із хустами, жупан із лонського сукна, такуж делїю, три кітли до робленя горівки, дім, комору на ринку та два огороди. Сей Іван названий в актах як властитель крамницї під р. 1634. Знаний нам вже міщанин Лука Шпотович продав у р. 1635 свій дім Полякови Станїславови Кусєнецкому та дістав за нього 300 зол. Кілька день пізнїйше, як записано сю продажу, від Станїслава відкупив сей дім Русин Микола Білокаменецький, заплативши за нього 80 зол. більше. Із тестаменту Марусї Авдикової з тогож року довідуємо ся, що її сусїдами були Русини Гриць коваль та Стефан. У р. 1636 Стефан продає свою крамницю коло крамниць Сенихи Лисої і Прислупихи вдови Федорови Радковичеви за 30 зол. В завіщаню якоїсь Іванихи згадана її крамниця на ринку коло крамниць Грицька Великого й Костя зятя Прислупихи. Тогож 1637 р. Андрій маляр і Тетяна, його подруга, продали свій дім коло згаданого повище Миколи Білокаменецького якомусь Самійленковичеви за 50 зол. У р. 1638 Федір Савчинський продав свою крамницю коло Остапа фірмана і Стецька Милника Жидови Авраамови Мошковичеви за 24 зол. із тим застереженем, що має відступити її, колиби до року і 6 неділь зголосив ся який кревний і хотїв заплатити 32 зол. В тімже роцї Крань Сеньович купує за 314 зол. дім Грицька Солонецького а Гриць Великий продає свою крамницю Жидови Вїґдорови за 45 зол. Тодї Маруся Сидора з передмістя купила за 45 зол. у сього Жида крамницю межи крамницями Андрушка кривого й Пархвена, зятя Шаленого. Під сю пору Андрій Сви-

ридович купив дім Олександра Завадовського коло Яцка шевця і Петра мечника за 600 зол. Рік пізнійше Мартинець малий і жінка Воцька продали крамницю коло крамниць Миська пекаря й Матиса помірчого Миколї Білокаменецькому за 30 зол. Тодї Кость малий заставив свою крамницю за 54 зол. Григорій Самуїлович продав знова свій дім коло Миколи Білокаменецького й Бартоша боднаря купцеви Іллї Кондратовичеви за 530 зол. Поруч дому знаного нам Йосифа Демяновича мав у ринку дім Стефан крамар. Опікунове спадкоємців Савки Чопика подали в р. 1639 до лавників просьбу, щоби оцїнено майно по покійнім. Лавники оцїнили всю спадщину на 550 зол., а саме: дім у ринку 450, винниця коло Семена Остановича перебудована й поправлена 70, а ремісницька снасть до робленя горівки 30 зол. Між домами Дениса й Івашка стояв дім Сеня різника. Сю реальність взяв був за довг віритель Сеня, Семен різник, але невдовзї відступив її давньому властителеви за 240 зол. Під р. 1642 подибуємо в книгах контракт купна-продажі, який заключили Корнило чернець і Сень, зять Гната. Корнило продав йому за 24 зол. свою крамницю куплену у Каспра винника коло крамниць Іванихи рудої і Хведчихи рудої. У р. 1643 Оришка Грициха продала свою крамницю під ратушем коло крамниць Івана Чупиндика й Зїнка чорного Вольфови Тшаловичеви за 20 зол.

На сїм і кінчимо реєстр властителїв реальностий у ринку. О стільки треба вважати його неповним, що не кождий властитель являв ся перед урядом, аби записати продажу, чи заміну, чи вкінцї застав своєї реальности. Матеріял, що маємо під руками, сильно розірваний, через що не можемо подати виказу властителїв реальностий у дальших лїтах. Згадаємо, що в ринку мали свої реальности Андрій Кульчицький, сусід Стефана Миляря й Сеня різника та Василь, зять Селейка, що мав гарну на добрім місци поставлену комору.

Далеко кращі, як вже висше зазначено, реальности мали міщани польської народности. Назвемо кількох із них. Кадзїдло Ян продав у р. 1636 дім у ринку на розї у напрямі до львівської брами Шкотам Якубови Пікенови й Янови Штерлїнови за 1050 зол. Шкотський купець Каспер Боель платить знов у р. 1640 Станїславови Кусенецкому за дім у ринку коло Арона й Шльомихи 1000 зол. Ян Марцїнковский одідичив по смерти жінчиних родичів Кусенецких, сплативши двох своїх шваґрів Анджея Божемского й Самуеля Кусенецкого, дім у ринку, другий позаду першого, бровар, винницю та солодівню. У р. 1650 має

в ринку каменицю Самуель Найлянд, купець шкотської народности, яка представляє вартість пять тисяч зол. Не від річи буде зазначити, що сю каменицю купив у р. 1679 для поширеня істнуючого вже в місті конвенту Домініканів Станіслав Конєцпольский, внук вел. гетьмана коронного у Жида Лейби Абрамовича. Дзіяні Спінета, архітект властителя міста, бере в р. 1650 від Вільгельма Льоґі за свою каменицю у ринку 2000 зол. Новий властитель відпродав її зараз свому землякови Шкотови Вільгельмови Ардисови, заробивши 500 зол. Пйотр Коцєльский, якого акти титулують: колишнїй бурґраф, мав перед своєю фінансовою руїною значне майно: дім, який лавники оцінили на 500 зол., другий 100, комору в ринку, за яку давали 100, солодівню й бровар 750 та три огороди, кождий, по думцї присяжних, вартости по 23 зол. Увесь поданий маєток перейшов на власність кредитора Коцєльского, Маєра Копльовича.

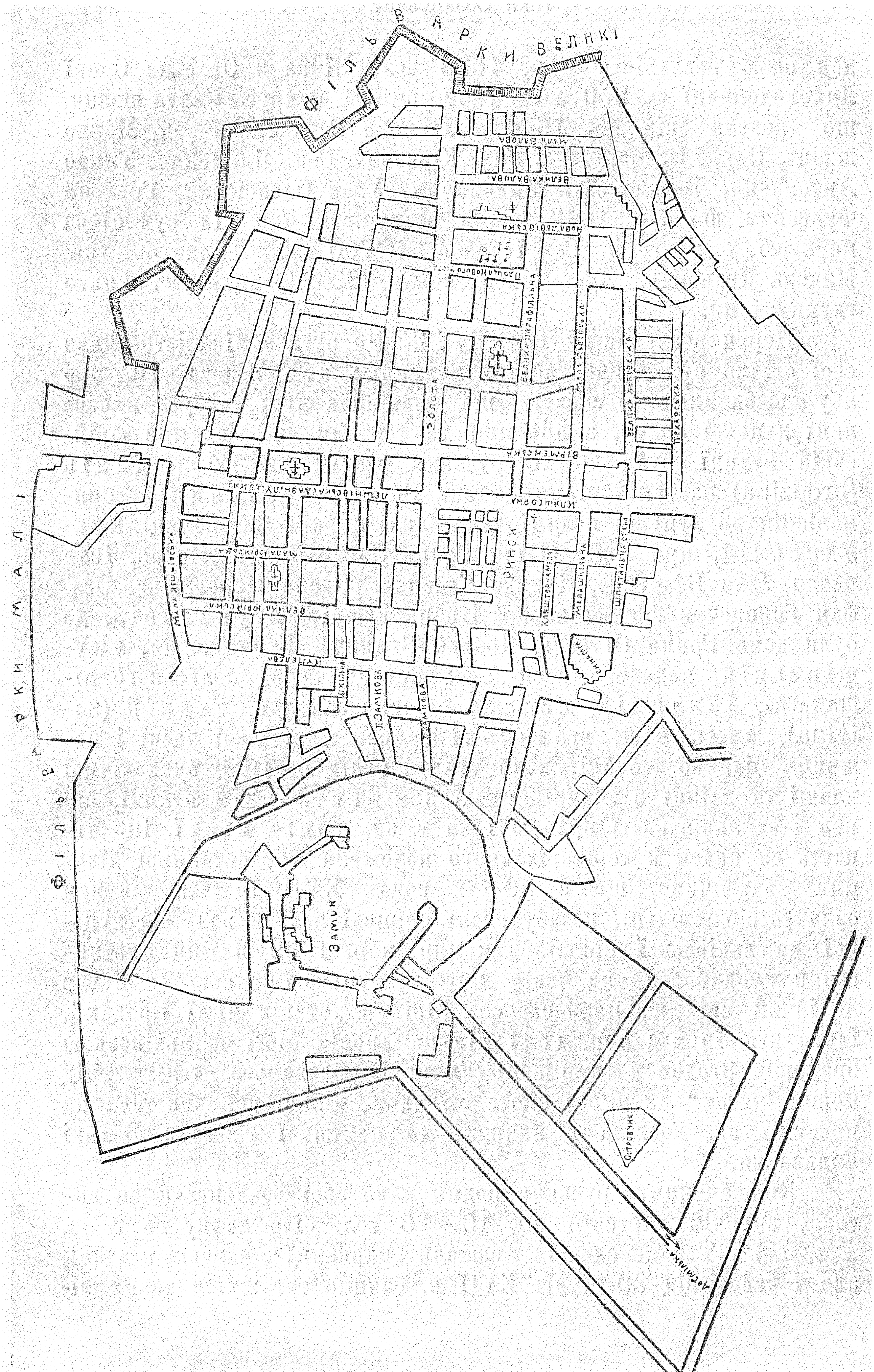
Крім реальностий у ринку, який — як видно з горі поданого реєстру — вже в першій пол. XVII в. мав закраску інтернаціональну, Русини мали свої осідки довкола церкви Рождества Пр. Богородицї, поздовж вулицї, що тягне ся попри неї, т. зв. луцької, перед і поза старою мурованою луцькою брамою, що стояла оподалік сеї церкви, та на просторі від сього храму до другого під покровом св. Юрія, при обох вулицях, що йдуть паралєльно коло церкви, від якої дістали свої назви, знані ще в першій пол. м. ст. велика юрійська (нинї вул. Каллїра) й мала юрійська (нинї без сього придатку).

За час від р. 1632—1643 подибуємо при луцькій вулицї (від другої пол. XVII в. по нинїшний день зве ся вона лешнівська) поверх 30 руських реальностий. Мешкали при сїй вулицї найстарші міщанські фамілїї, що досить вчасно збіднїли: Авраам Таданський та Іван Кустинський зі синами Матвієм і Хведором, далї Дмитро й Іван Малицькі, Іван Кулищик, Панько й Іван Белзські, Гриць Редьківський, Гаврило Сидовський, Васько й Матвій Клекотівські, Мисько Великий, Семен Новицький, Самуїл Кульчицький, ігумен монастиря св. Миколи над Стиром, Хома Косоніс, Микола Калїшевич, Трохим, Андрій, Тимко, Ілько, ковалї, Зінко, Мартин, Ілько, Микола, кушнїрі, Хведір сторож, Савка римар, Семен гончар, Семен кравець, Григорій Свиридович, Іван Довгополий, Хведір Замулений та мабуть Русин шляхтич Дамян Полянський, що попавши в довги мусїв заставити свій дім Станїславови Стемпковскому за 220 зол. а невдовзї виарендувати Жидівцї Тавбі на два лїта бровар і солодівню

коло валу за 200 зол. річно. В актах із дальших років здибуємо при сїй вулицї ще отсих Русинів: Григорія Переяславця, Хому Селейка та Луця Кулищика. Сей останнїй згодив ся доглядати бровар і солодівню Тавби та нещастє хотїло, що Кулищик упив ся й спалив жидівське майно. Луць утїк із міста а усе майно: дім вартости 220 зол., два огороди від села Дітковець оцїнені на 30 зол. та поле забрала Тавба дїставши судовий вирок. Хотїла взяти й корову, але на просьбу Кулищихи, при якій лишились дрібні дїти, і за порукою Ілька, зятя Кулищика, „що корова не здохне", Тавба згодилась не брати корови, доки не перестане доїтись. З польських міщан мали в названих горі лїтах реальности при луцькій вулицї Вавжинец, Валентий і Матис Мйодковичі, Марцїн Пленардович, Ян гутнїк, Матис воротар, Мацько швець та Якуб Лявендерский, що то в р. 1643 продав свій дім Шкотови Авґустинови Карміхельови за 700 зол. Під р. 1645 подибуємо крім сього шкотського купця ще Яна Дзїнїшиного й Давида Родзера, що набули при сїй вулицї реальности. Реальности при сїй вулицї платились загально беручи високо. Іван Кулищик прим. продає в р. 1643 свою посїлість, що тягнулась від луцької вулицї до церкви св. Юрія, Григорієви Самуїловичеви за 500 зол. Атаназий Пузина, луцько-острожський епископ, платить у р. 1640 о. Самуїлови Кульчицькому за реальність 400 зол. Певно мусїв сей владика не без зарібку продати її Олександрови Мозеллї.

Беднїйше руське міщанство мало свої реальности, кожда представляла вартість не висше 50 зол., кругом церкви св. Юрія.

При юрійській вулицї — в актах найчастїйше в од. числї, хоч деколи подибати з придатками: передня й задня юрійська — бачимо за час одного десятка літ, від р. 1633—1643, менше більше трийцять міщанських родин руської народности, що мали доми — огороди мешканцїв сеї части міста лежали за мійською границею у напрямі до села Лагодова — чотири-пять родин польського міщанства та дві-три жидівські родини. Мали тут свої житла Іван швець, властитель двох домів, його сусїд Юхим Клїщар, Савка Бойко — до нинї маємо передміщан із сим прізвищем — Васько малярчик, Процик сторож, Гриць Шнирівчик, Петро чорний, Іван Сухопар, Василь гончар, Михайло, мійський пастух, Федько, син Якова рудого, Іван Шнирівчик, Семен Ганевич, Савка різник, Мисько швець, Сень швець, Іван римар, о. Іван Василевич, парох церкви св. Юрія, що про-

Плян міста Бродів.

дав свою реальність у р. 1638 коло Зінка й Стефана Олені Лихоходовичції за 250 зол., Таця попівна, подруга Павла шевця, що продала свій дім 1640 р. Іванови Герасимовичови, Марко швець, Петро Суходільчик, Улас Юркович, Сень Якимович, Тимко Антонович, Васько зять Мильничин, Улас Олексієвич, Герасим Фурсович, що в р. 1643 купив реальність при сій вулиці за церквою у Григорія Самуїловича за 700 зол., Тимко богатий, Микола Іванович, Лука Плосконович, Хведір Індик, Грицько глухий і ин.

Поруч реальностий Поляків і Жидів руське міщанство мало свої осідки при давно забутих вулицях: козиківській, про яку можна лише се сказати, що йшла біля муру, мабуть в околиці луцької брами, а при якій за той сам час, що при юрійській вулиці, було до 10 руських реальностий, бородиній (brodzina) названій від міщанина Бороди, столпецькій, прямовісній до луцької вулиці, таки близь церкви Богородиці, куклинській, при якій сиділи Гриць Лабай, Зінко, Петро, Іван пекар, Іван Безручко, Дацько Каленик, Олена Перевіська, Стефан Горопечик, Тимко пекар, Проць кушнір, стукаловій, де були доми Гриця Стукала, Яремка Буднича, Куця шевця, янушівській, недалеко косцельної вулиці, серед польського міщанства, брилиній, заселеній головно Жидами, задній (zatylna), замковій, шеляковій, коло жидівської лазні і божниці, біля воскобойні, коло згаданої під р. 1639 академічної площі та вкінці в значнім числї при львівській вулиці, перед і за львівською брамою і на т. зв. новім місті. Що тикаєть ся назви й теріторіяльного положеня тої останньої дільниці, зазначимо, що в 30-тих роках XVII в. таким іменем означуєть ся вільні, незабудовані парцелї вздовж валу від луцької до львівської брами. Так нпр. в р. 1639 Матвій Кустинський продав дім „на новім місті за луцькою брамою", а Матис помірчий свій за церквою св. Юрія в „старім місті Бродах". Ілько кушнір має в р. 1641 дім на „новім місті за львівською брамою". Згодом а саме в 60-тих роках названого століття „під новим містом" акти розуміють сю часть міста, що повстала на просторі від костела в напрямі до нинішної громади Великі Фільварки.

Кільканайцять руських родин мало свої реальности не високої впрочім вартости від 10—25 зол. біля замку на т. зв. „паркані". Тут передовсім мешкали „парканці", панські піддані, але з часом від 30-ти літ XVII в. бачимо тут житла таких мі-

щан, що могли користати з привілеїв наданих міщанству, але довги вигнали їх із кращих парцель.

Вже в горі зазначено, що брідська Русь числом своїх реальностий не уступала польській народности. Та вже в першій пол. XVII в. руське міщанство починає збуватись своїх реальностий у значній скількости в хосен инших народностий. В парі з руськими міщанами в сій роботї йдуть міщани польської народности. І одних і других найчастїйше зневолювали до продажі домів довги.

в р.	Продали реальностий						Купили реальностий						
	Русини	Поляки	Жиди	Шкоти	Вірмени	Греки	Русини	Поляки	Жиди	Шкоти	Вірмени	Греки	Разом
1634	5(2)	7	—	—	—	—	3	6	—	3	—	—	12
1635	9(4)	7	—	2	—	—	6	7	1	4	—	—	18
1636	12(5)	9	3	2	1	—	6	6	6	7	2	—	27
1637	4(2)	5	—	—	—	—	3	5	—	1	—	—	9
1638	6(3)	2	1	—	—	—	4	1	3	1	—	—	9
1639	5(4)	6	—	—	—	1	5	3	2	—	1	1	12
1640	7(4)	4	4	—	—	—	7	5	2	1	—	—	15
1641	21(16)	6	1	2	—	—	19	6	2	3	—	—	30
1642	14(5)	7	3	3	—	—	7	7	7	5	1	—	27
1643	24(15)	17	1	2	—	—	20	13	7	2	2	—	44

Із загального (203) числа контрактів купна-продажі заключених за один десяток літ на Русинів приходить більше як половина; продали 107 реальностий а купили 80. Тільки в 60-х випадках — числа беремо в знак ( ) — руські реальности — рахуємо виключно доми й крамницї — перейшли прямо в руки руських міщам.

Далеко не лїпше стоїть справа з реальностями руського міщанства в другій пол. XVII ст. Що затримати потрапили батьки, се загирили сини. Напр. Тимотей Фурсович почав збуватись майна ще в р. 1659. Тодї продав крамницю у ринку біля крамниць Івана римаря і Стефана Барановича Пйотрови мечникови за 40 зол. а огород до Дітковець Томашови Чижовичеви за 24 зол. пол. Рік пізнїйше, певно не з гаразду а тиснений довгами, Фурсович позичив у Жида Марка, що зайшов до Бродів із Нароля, 600 зол. та згодив ся з ним так. Марко Мошкович дістав у застав Тимотеєву поверхову каменицю у ринку, може в ній сам мешкати або другому винайміти. Сам властитель лишає собі дім позаду камениці, який Марко повинен докінчити

своїм коштом. Коли-б кредитор до трьох літ не дістав позичених гроший, умова має тревати дальше під тими самими условинами. Невдовзї по сїй згоді Тимотей надумав ся й зробив инакше; каменицю й дім продав тому-ж Жидови за дві тисячки зол. У тім самім роцї міщанин польської народности Себастіян Ґанецкий продав свій дім у ринку коло домів Лейбуся й Лейзора Маєровичів Ґецкови Лейзоровичеви за 250 зол. Герш Хаїмович і його жінка Сурка купують тодїж каменицю у ринку та платять її властителеви шляхтичови Єронїмови Бродніцкому 800 зол., а знов Яков і Ізраель Рубіновичі дім за каменицею Фурсовича та платять за нього Андрієви Лобачовичеви 130 зол. Стефан Баранович продає в тімже (1660) роцї наперед свою крамницю у ринку, а що 50 зол., що їх взяв за неї від Жида Якова лучника, було за мало, щоби сплатити вповні довг, то зараз таки заставив свій дім при святоюрійській вулиці Томашови Новосельскому за 150 зол. Колишнїй властитель реальности пішов на службу „річипосполитій мійській", дістав уряд мійського шафаря (szafarza), а що своїх обовязків не дуже пильнував, то панове райцї за згодою делеґатів жидівської громади, кагалу, ухвалили в р. 1663 „для заохоти" платити Барановичеви гонорар (salarium) 30 зол. і пару чобіт річно з мійського скарбу.

Як особливо руське міщанство не привязувало більшої ваги до своїх реальностий, покаже нам наглядно статистика переходу руського майна в руки головно жидівської людности за недовгий шмат часу, бо всього тільки за 2 літа. У р. 1660 продано разом 12 реальностий: 6 руських міщан, 5 польських, 1 вірменську або руську. Вірмени, як відомо, мають призвища подібні до руських. Поляки купили тодї 5, а Жиди 7 реальностий. Зараз другого року (1661) записано в актах 21 контрактів купна-продажі реальностий: 18 руських та 3 польських. З того міщани польської народности набули 7, Жиди 5 а 9 реальностий лишилось при руськім міщанстві. І чим близше кінця XVII в., тим менше реальностий було в руках руських і польських міщан. Так нпр. у р. 1667 Андрій Терлецький продав дім із ґрунтом якомусь Симкови, зятеви Іцка, за 400 зол. Тодїж позбув ся гарної реальности в ринку на новім містї Анджей Стшеменьский, продавши її Шаї Якубовичеви за 800 зол. Тойже купець сторгував у сьому роцї крамницю Григорія старого кравця та заплатив за неї 140 зол. Куплену крамницю таки того самого дня відпродав Якубович Іцкови Мошковичеви за 160 зол. Лейба Абрагамович купив знов крамницю Федора Охримовича, поло-

жену між крамницями Маера Копльовича і Шльоми Островського, заплативши її властителеви 400 зол. Готівкою дав йому 200 зол. а за другу половину відступив йому свою крамницю коло якогось Якова Норсановича. Між иншими продала в висше названім році свій дім Ева, жінка Константина Пінелї, купцеви Маркови Левковичеви за 600 зол. На ніщо не здала ся заборона видана замковим урядом мабуть тодї, коли Броди перейшли на власність родини Потоцких, на підставі якої не вільно було міщанам християнської віри без дозволу замкової управи і виразної апробати самого дїдича продавати своїх реальностий Жидам. Сї одначе вміли порадити собі, знайшли спосіб, як оминути панську „волю і приказ". На кільканайцятьох контрактах купна міщанської реальности ісповідниками жидівської віри заключених у перших десятках літ XVIII в. майже правильно вичитати таку характеристичну дописку пленіпотента панського майна: згоду апробую, але під тим услівем, що потвердить її дїдичний пан...

Дійшло остаточно до того, що заповідало ся від десяток лїт. Найкращі реальности руського й польського міщанства посїли Жиди, а прим. у найвідповіднїйшій і найцїннїйшій для промислу й торговлї части міста християнські мешканцї не мали вже в першій пол. XVIII в. нї платка власної землї. Сконстатував се панський комісар Станїслав Покутиньский, в якого розпорядку виданім дня 2 марта 1733 р. до людности міста читаємо між иншими й отсї далеко невідрадні слова: „w Rynku nie masz zadnego domu chrzesciańskiego tylko same zydowskie". Для польського й руського міщанства не лишилось ніщо инше, як побудувати хати покрай нового міста, де давнїйше мешкали старцї-прохачі „żebraki" або там, де раньше міщанин виходив лишень в ряди-годи до своєї пасїки на хуторах або огородах. Але й тут на Фільварках знайшли їх давні сусїди...

(Далї буде).

Матеріали до історії Коліївщини.

VI. Мемуар Домініка Завроцкого про Коліївщину.

Подав **Іван Шпитковський**.

(Докінчене).

В останній частині, що становить закінчене мемуара, оповідає автор читачеви, що крім висше поданих приходило ще богато инших російських і польських чат і команд, аби цілковито виловити та знищити коліїв. Супроти сього решта населеня, що ще лишила ся в живих, притихла, а шляхта і Жиди знов вертали на Україну.[1])

Відповідно до свойого приреченя на початку мемуара дає нам автор справді дуже загальний образ кінця сеї крівавої коліївської „кампанії“, опис, від якого дуже відгонить духом мемуарів Тучапського і П. Младановича. Одну лише спеціяльнійшу подав нам автор згадку, іменно про „husar'ів J. W. Chotkiewicza, starosty Żmódzkiego“ (47—48). Іван Микола Ходкевич, потомок українського колись роду[2]), завзятий громитель українських селян, оспіваний за ті його подвиги Українцем в панеґіричних стихах, се — справді характеристична стать. І коли деякі співчасні очевидці — як побачимо — та й деякі сучасні[3]) історики Коліївщини порівнують Коліївщину з Хмель-

---

[1]) „Polacy zaczęli się gdzie-niegdzie okazywać y rządzić w Ukrainie zwyczaiem pierwszym, a hultaie nieszczęśliwy koniec otrzymali, gdyż pobici y wykorzenieni zostali“ (48).

[2]) Проф. М. Грушевський, Історія Укр.-Руси, т. V, ст. 30; подібно Seweryn hr. Uruski, „Rodzina, herbarz szlachty polskiej“, т. II, ст. 208. Chodko = Федько, звідси Ходкевич тільки що Федькович.

[3]) Др. Ів. Франко, „Польська поема про ум. рівню“, відб. ст. 37.

ниччиною, її вождів з Хмельницьким, то ми скажемо: мала Хмельниччина свого „Ярему“, має й Коліївщина свого, в особі Івана Миколи Ходкевича. Іван Микола Ходкевич в часї свого побуту в Чорнобилї (радомисльського повіту) від 1764 аж до своєї смерти (26/2 1781) держав в чорнобильському замку своїм коштом 12 гармат, 500 люда піхоти, 200 гусарів та 100 козаків.[1]) Тої то мілїції, на чолї якої ставав або сам староста, або його командант, про котрого не дуже то похвально висказуєть ся Браніцкий[2]) — уживає Ходкевич виключно на те, щоби знищити чати народнього повстаня. І так надворна мілїція сього Ходкевича вславила ся тим, що розбила чату Бондаренка[3]) в Макарові а самого Бондаренка розчетвертовала на місци, де нинї піскове узгіре біля Заполя.[4]) З незнаних доси подвигів мілїції Ходкевича наведемо ще один: коли іменно ватажок Іван Родак, родом зі села Грушки (ze wsi Hruski) „обльокував ся“ в тім селї та звербував до себе богато городових козаків, почав рабувати сусїдні села. „Husarowie Jego mości Chodkiewicza z Czernobyla atakowali y nie dał się“ (Родак). Гусари зискали лише те, що відібрали від коліїв забрані ними шляхотські „dypozyta“.[5]) Одначе коліям не страшне було й чернобильське гнїздо Ходкевича, находили на нього нераз, особливо Бондаренко. По однім удатнім відпертю коліїв від чернобильського замку, написав Іван Далькевич в честь сподвижника коліїв панеґіричну поему п. з.: „Niezdobyty zamek czarnobylski czyli przykładna wierność poddanych, okazana Jaśnie Wielmożnemu M. K. Chodkiewiczowi, staroście żmudzkiemu w czasie Koliszczyzny.[6])

Крім сих ріжних що йно вичислених автором команд, що перейшли страшним походом через Тетіїв, знає Е. Руліковський ще про одну команду Дзевчопольского, „instygatora

---

[1]) Похилевичь „Сказаніе“, ст. 145 і др.

[2]) Gumplowicz Ludwik: Korespondencya St. Aug. z Branickim, на ст. 67 каже Браніцкий: „Kommendant milicyi starosty Żmudzkiego ma być człowiek ladaco, pod pretextem haydamaków znoszenia sam rabuie“...

[3]) „Сказаніе о Бондаренкѣ“, К. Стар., р. 1882, кн. I, ст. 530.

[4]) Сказаніе Похилевича, ст. 145.

[5]) Церковний Музей, № ркп. LXXXII, акт 2, ст. 3—4.

[6]) Andrij Podberezki, „Wyprawa haydamaków na Czarnobyl za czasów haydamaczyzny“ (Bibl. warsz. 1864, т. 2, ст. 462—4 в Rozmaitościach).

partyi ukraińskiej i podolskiej“, що мав кріваво усмирити „бунт“ в Тетїєві: ватажків сеї рухавки казав стратити, а підозрілих в участи в повстаню жорстоко покарати.[1]) Можливо, що ся команда прийшла в Тетїєв скорше, перед приходом першої команди, про яку автор каже, в часї його неприсутности в Тетїєві, тому про сю команду нїчого й не згадує. Про Дзєвчопольского, як жорстокого побідника коліїв згадує також Станїслав Кшижановский в своїм мемуарі п. з. „Opisanie rzezi humańskiej“, виданім д. H. Mościck'им в дуже загальнїм і недоладнім реґестрі.[2]) Про сього жорстокого інстиґатора під Коднею знає рівнож і Похилевич, але зове його лише „Dziwnopolsk'им“.[3])

На сам кінець скажемо декілька слів про повість автора про уманську різню. Річ знана з инших мемуарів, тому то й ми ограничимо ся лише до деяких подробиць, що чим небудь відстають від знаних дотепер відомостий або потверджають інтересні дані з инших мемуарів. В горі вже зазначилисьмо, що епізодичний опис уманської різнї не пристає до цїлости з огляду на порядок оповіданя (на ст. 29 згадав автор, що чата Серединенка відлучила ся від чати Залїзняка під Уманем, а на ст. 43 оповідає доперва про саму подію приходу Залїзняка під Умань, яку хиба повинен би був дати перед нею). З хронольоґічного огляду оповіданє також недокладне, бо по повісти про другий погром в Лисянції, що мав місце в падолистї та про Орду, що приходить під конець 1768 р., а з початком 1769 р., автор вставляє опис ум. різнї, події із червня 1768 р. Дальше й дух і тон, з яким автор оповідає подію уманської різнї, инший, чим в описї не менше крівавих сцен (пр. занятє Тетїєва). Коли до тепер описував автор подїї з повною лагідностю, зрозумілостю, а декуди навіть вирозумілостю для укр. селян та коліїв, тут пробиваєть ся в оповіданю більше пристрасний тон та приємність, любість в переповіданю драстичних сцен. Цїлий сей епізод про ум. різню, особливо друга її часть пригадує нам мемуар Тучапского, а по части і Младановича Павлуся; перед усїм пригадують нам ті мемуарі місце, де описаний підступ Москалїв (46—47), викиди і доріканя, які робили собі взаїмно Ґонта і Залїзняк (47), половленє та ска-

---

1) Słownik geogr. т. 12, ст. 323.

2) H. Mościcki, Dzieje porozbiorowe, VIII т., в 2 книжції збірки п. з. „Z dziejów hajdamaczyzny“, ст. 7—15.

3) Похилевич, „Сказаніе“, ст. 652.

ране коліїв рос. і польським військом. Про відносини між собою сих трьох споріднених мемуарів може доведеть ся нам пізнійше дещо сказати, тепер запримітимо лише, що се місце ломить надто гармонію цілости мемуара. Воно виглядає краще на пізнійшу інтерполяцію, коли вже не самого автора, то пізнійшого копіста, який, відписуючи мемуар Завроцкого, не міг здержати ся, щоби не оповісти инші знані події з Коліївщини, а передовсім уманської різнї та поміщує її опис в мем. Завроцкого, в як найменше відповіднім місци і часї. З інтереснійших подробиць годить ся піднести деякі. І так: в знаних мемуарах Ґонта перелистовуєть ся зі Залїзняком, заки ще сей прийшов під Умань, тут (43 ст.) ся діяльність Ґонти відбуваєть ся аж під самим Уманем, підчас його облоги[1]), подібно, як сказано в мемуарі п. з. „Описаніе бѣдствія постигшаго Умань и всю Украину“.[2])

Яснійше оповідаєть ся теж про непорядок між уманськими офіціялїстами, про поступоване кождого на свою власну руку та про недостачу енерґії у ґубернатора Младаневича взяти уміло в руки керму заряду Уманем.[3])

Дальше знаменне й те, що автор зве Младановича все Młada**n**ewycz (ст. 43, 44), подібно, як в мемуарі Павла Младановича зовуть ум. ґубернатора українські селяни Mładanewycz аж чотири рази[4]). На ст. 43—4 називає автор Ґонту сотником, на иншім місци на ст. 43 полковником. Подає автор також число Прусаків, що переходили тодї через Умань, на 18 люда (44), коли тимчасом по словам Младановича П.[5]) мало бути сто Прусаків, після-ж Тучапского 50.[6]) Згадує рівнож автор про дароване житя коліями дванайцяти панянкам, яких по дванайцяти днях віділсали колії в Новосербію (ст. 45). Вкінци по словам автора колії мали накидати трупів аж три студні (45), коли тимчасом в згаданім „Описаніи бѣдствія“[7]) у мем. Тучапского[8]), Младановича П.[9]), та вкінци в однім донесеню „R. D. Wydżga, Canonici Cheł-

---

[1]) „Gonta sotnik, naradziwszy się o zgubie całego Umania z Żeleźniakiem, iuż z liczną gromadą pod Umaniem stoiącym“ (43).

[2]) К. Стар., р. 1882, т. I, ст. 524.

[3]) Gubernator Mładanewicz, naradziwszy się, posłał do Obucha, prosząc tegoż, by powrócił do miasta. Temuż Obuch dał na to rezolucyją, iż ia co czynię, to wiem dlaczego і т. д. та кажучи про плян оборони міста, таки не вертає (43).

[4]) Мем. Младаневича, ст. 90.

[5]) ibid., ст. 82.

[6]) Мем. Тучапского, ст. 128.

[7]) К. Стар. I, 1882, ст. 528.

[8]) Мем. Тучапского, ст. 139.

[9]) Мем. Млад. П., ст. 82, 101.

mensis et praepositi Rubieszoviensis", холмському еп. Рилови кажеть ся лише, що колії студентів „ultra quingentos" вкинули „in unum puteum".[1])

Крім сих менш або більше важних подробиць, які переповілисьмо за автором, подає нам сей мемуарик ще декотрі поясненя та доповненя до деяких питань, що дотичать історії Коліївщини, так приміром: до відносин укр. селян до коліїв та Поляків, про орґанїзацію, спосіб добуваня менш укріплених городків, про їх орґанїзацію та вкінци подає нам картину розвитку коліївського повстаня від його початку аж до скону, з докладним описом льокального тетіївського руху від приготованя неначе ґрунту для рухавки аж до її цїлковитого здушеня.

Тоту льокальну рухавку в Тетїєві позволяє нам сей мемуар бачити і приглянути ся її на основі-підкладї загального коліївського повстаня. Ми єсьмо на його уродинах і на хрестинах. Рідним батьком, що сплодив в Холодному Ярі горячого сина — се полковник Залїзняк та чотирнайцять заввятцїв-молодцїв, родом із Запорожя — пізнїйші сотники сього повстаня. Духовним отцем, що благословить та напучує дитя на неясну, непевну дорогу, як spiritus movens усього — се Мелхиседек з асістою православних благочинних. Крижмом — фікційна „золота грамота" від далекої, могучої патронки, російської імператрицї. Хресними родичами — тисячі доокресних селян, що приходять до святого відпустового місця, до монастиря св. Мотрони, де й відбуло ся хрещене сього новородка в найкрасший празник в роцї, в день приходу св. Духа-Бога, в майський день Зелених Свят, в празник Надії на красшу Народну Долю.

Повстане скоро розвинуло ся. По прочитанім „указї" pospólstwo zaczęli się kupić w każdym mieście, miasteczku, wiosce, wsi, sposobiąc strzelby, ratyszcza, prochi..." (26) в потайних кузнях, укритих по лїсах, близь сїл.[2])

Про таке загальне приготоване селян до повстаня каже докладнїйше автор одного листу, писаного дня 28 червня (н. ст.) 1768 р. з Волиня. Пише: „To naystrasznieysze, że bunty chłopskie coraz się rozszerzaią, iuż Pawołocz, Kotelnia, Czerniechów, Lubar zapalone ogniem, a gdy rewizya była, u każdego prawie chłopa spisy znaydowano. Iuż w Ostropolu podobnie się stało (нахідка зброї у селян), kazał książę Kasper Lubomirski Lu-

---

[1]) Церковний Музей, № LXXXVII, т. 2, к. 364 і оборот.

[2]) Сказаніе, ст. 673. Похилевич оповідає про таку потайну кузню в сосново-дубовім лїсї коло с. Чаплиці (чигиринського повіту).

barskich y Ostropolskich połapać, przyprowadzić do Połonnego, przykładnie będą ukarani — ale to nie uspokoi".[1])

Такий був взагалї настрій між селянами, а особливим успіхом тїшили ся колїї у селян в околицї Мотренина. В подальші місцевости розносять черцї копії з указу по цїлому Брацлавському і Київському воєвідстві. Нарід всюди їм вірить та починає „zgromadzać się w liczne czaty w każdym mieście, miasteczku, wsi, wiosce" (26). **Особливо сильно впливає на молодїж сей „указ"; вона способить ся в численні громади, намовляючи та підбадьоруючи себе взаїмно, готовить оруже та пристає добровільно до якої більшої чати або сама таки, зібравши ся в більші гурти, починає нападати по лїсах, гостинцях, а дальше поволї** „zaprawiaiąc się, napadali po futorach, potym po wioskach, daley wsiach, miastach" (26). **Так починали „добровольцї", коли тим часом чати, що стояли під тими 14 сотниками, вже то окремо, вже то в сполуцї з другими йшли на головні міста та добували їх пляново, після з гори даного Залїзняком приказу.[2]) Автор знає по імени назвати лише Шила, коли инші сучасні вичисляють по імени ще деяких инших Залїзнякових** „kommandantów".[3]) **„Сотник" Шило займає** „kępę" **над Дніпром і замок в Черкасах, та вертає до Залїзняка, з яким разом беруть Сьмілу, Корсунь, Лисянку та „уманським шляхом" через Ризину йдуть на Умань (ст. 27—28). Коли зайняли Умань, коліївський рух доходить до точки кульмінаційної.**

В сїй хвилї, коли успіх і сила Залїзняка стояли в зенїтї, ще перед кризісом, що мав небавом наступити, виходить із Залїзнякової команди гурток колїїв під проводом Серединенка в Тетіївщину, де основа до повстаня відповідно вже була приготована. До Тетієва приходять колїї зі сторони с. Жидовчика

---

[1]) Рукоп. Оссол. бібл. карт. 47—48 в рос. толков. в „Основі", 1862 р., март, ст. 24—28.

[2]) В однім листї до рос. начальників пише зі с. Площинець (під Б. Церквою) „Andrij Ataman Żurba Kanijowskoho Kurenia" ось так: „My z Siczy Zaporozskoy w Polszczu ne samowładno (йдемо), no po ukazu Jeia Imper. Wełyczestwa... my wysłanny od swoioho Pułkownyka, **M.** Żeleźniaka, po małym partyiam po raznym mistam". (Церков. Музей рук. копія № 82, акт № 2).

[3]) Бібл. Чарторийс. № 739, ст. 699—706, в згадув. „Dawnieyszem rzezi ukraińskiey opisaniu" находимо Залїзняка з такими „swymi komendantami: Szwaczką, Taranem, Nieżywem y Chwostem" (гл. Кояловича, Документы, № XXVII, ст. 458).

і Домбровлї (29). Тетіївські селяни пристають до них гуртом „z ochotą“ (29) так, „że z małey liczby uczyniło się więcey sta“ (33), а мешканції сусідних сіл, на чутку, що колії вже в Тетієві, позбігали ся зі всїх усюдів.[1]) Тимчасом инша чата стоїть в Пятигорах, куди за прикладом іменно коліїв впадає тетіївський козак Фурґалець (16). Тота-ж чата, що приходить в Тетіїв, ділить ся на дві чати, одна йде в Галайки, а здобувши таки двір (32), стає табором в галаєцькім дворі, друга „обльоковала ся“ в Житниках. Звідси висилають сї дві чати в сусїдні місцевости дальше свої під-відділи (чата житнівська висилає відділ свій до Багви (35), в Жашків, в Касперівку, та другі сусідні села (35). В Ставищах (39), в Борщаївці маємо чати коліїв (36—37), до яких знов пристають селяни. Так коли несповна в тиждень по нападї на Тетіїв 17/7 їде автор до Кречетнікова, то тодї — вірючи авторови — вже всюди стояли численні чати „po wszystkich wsiach“. Рух сей селян сягав аж до Константинова — хоч не виявив ся там головним повстанєм, а автор, відчуваючи добре небезпеку, каже, що їздив „z mieysca na mieysce, obawiaiąc się, aby nas hultaie nie napadli“ (37).

В тім часї, коли колії — по словам автора — зайняли „всї села“ своїми чатами, стояли вони в Тетіївщинї на вершку своєї сили. Заки представимо, як опадала та велика сила коліїв та як нищили її ріжні команди військ, скажемо кілька слів про те, як задивляли ся на сей величезний рух самі колії і противна сторона, тим то і зрозуміємо яснїйше, чому то давили противники сей рух з такою енерґією і консеквенцією.

І так Браніцкий в однім листї до короля Ст. Авґуста[2]) пише, що половлені колії, уважають себе за оборонців „чести своєї монархинї і польського короля“ проти барських конфедератів, та кажуть, що коли-б навіть Турки помагали барським конфед., то вони і з ними станугь до боротьби.

Що колії уважали себе справдї за росийську армію, хоч за зовсїм собі автономну і незалежну від реґулярної армії, та за „оборонців“ рос. царицї проти конфедератів барських на її таки приказ, видно з листа одного ватажка (Андрія Журби), що уважав себе підвластним як „Осударинї і свойому кошо-

---

[1]) Z okolicznych miast szli, biegli, iechali, starzy i młodzi .. nawet kozacy tetyowscy i czeladź, któren z czem miał, biegli i kupili się (33).

[2]) L. Gumplowicz, Korespondencya (ст. 29).

вому“, так і „свойому полковнику“ М. Залізняку. В своїм першім листї до команданта білоцерківської міліції „J. P. Karbowsk'ого пише Журба: „Po ukazu Jeia Wełyczestwa Imp—ki wełeno nam zaporoskim kozakam luśtrowaty ciłu Ukrainu tak horody iako y seła, czerez osobływuiu a osobływuiu zaczepku Wasze samych (надворних польських міліцій) y konfederacku... Żełajemo z wamy druho y pryiatelsko powytaty sia bez żadnoji kołotni, bo słyszymo, szto żadnych konfederatow w sem horodi ne imijetsia, szto (в городї є) ne inneje woysko tylko krolewskoie“. В третїм листї того самого отамана до російського „majora prymiera pułkow Nowoserbskich Serezlijowa“), що прийшов в 700 мужа на поміч Білоцерківській кріпости, пишеть ся там, що колїї „po ukazu Jeia Imp. W. pryszły, ne samowłasno. A kohda (by) my samowoy(l)stwom wyszły w Polszczu, to my (by) kryły sia po lisam, no my ne kryiem sia, no stojim po kwaterach iako proczeia Rossyjskaia armija“ etc., в другім же листї грозить Журба смертю тим начальникам, за те, що „Wasza Myłost' oderzuie ruku za Laszenkamy“[1]) (роз. к. барськими).

Інтересно притім приглянути ся, як дивили ся на свої подвиги самі начальники коліївського руху Залізняк і Ґонта.

По словам очевидця, рос. офіцера Калмикова, що мав бути при половленю коліїв під Уманем, Залізняк і Ґонта казали собі заспівати народну думу про Хмельницького Богдана. Коли бандурист скінчив пісню, тодї сказав до Ґонти Залізняк: „От так і про нас співати-муть, бо й ми на образ Хмельницького очистили Україну“.[2]) Подібно підчас своєї інквізиції мав висловити ся Ґонта, порівнуючи себе з Хмельницьким (ibid., ст. 285). На закиди, які робив Браніцкий (?) Ґонтї, що він невдячний, бо „вкусив“ руку свого пана (Ф. С. Потоцького), Ґонта мав відповісти, по словам Калмикова, що його ґрафської руки не вкусив а лише „бирюковъ (вовків) да лисицъ, что в нашу кошару повадились“.[3]) А половлені узброєні селяни, що збирали ся йти

[1]) Музей Церк., ч. рукоп. LXXXII, акт 2, ст. 1—4. (Ті листи, се копії, писані латинкою, наведені в листї священика до незнаного адресата. Що автором був священик, пізнати по згадцї автора листу про „confraternitas“ — роз. церковну, про пожар якоїсь бібліотеки, з якої остало ся лише „8 mszałów y 8 iarmołoiów“, дальше по закінченю листа „a Dieu! orate pro me peccatore“; се знов указує на настрій деяких мешканців України підчас Коліївщини).

[2]) Мордовцевъ, „Гайдамачина“, Спб. 1884, II вид., ст. 264.

[3]) ibid., ст. 283.

в Брацлав, відгрожували ся, що „Варшава нас в гості ждати повинна“.[1])

Так менш або більш ясно висказували свій погляд на своє повстанє і на його задачі самі головні вожди, менші ватажки, колії, з чого лише видно широко закроєний, хоч не вповні ясний плян повстаня. Навести тепер хочу лише декілька голосів зі сторони противної, з ріжних провінций Польщі та голоси в самій столиці Польщі — в Варшаві, де ясно розуміли величину небезпеки від сього повстаня для польської держави. І так в листї якогось „знайомого“ („Le connu“) писанім на пів по польськи і француськи до новгородського воєводи, Яблоновского, (з дня 7 липня 1768 н. ст.) пишеть ся: „Sicz poruszona i chłopstwo zbuntowane (par ientermisse (sic!) de E(catharine), do czego nie mało kontrybuował ks. Kasper (Любомірский). Jeżeli cudzoziemskie siły nas nie wzmogą (поможуть), zgubą naszą będzie uniwersalną, kiedy Chmielnicka (роз. „potrzeba“, „sprawa“) się zaczyna“.[2]) З початком липня 1768 р. в листї з Варшави той сам, здаєть ся, le con(n)u, пишучи про коліївський рух, каже: „ils se fait une migration de peuples de ce pays-là, des paysans d' Ukraine, de la starostie (вичислені) vers Léopol“.[3]) Подібне мареєво Хмельниччини висїло й над Поділєм ще в серпни (13) сього року, як видно з листу без підпису, писаного з Поділя.[4]) Ще лише згадаю один лист в кінци червня т. р. з Волиня, в якому ще близше пояснена причина страху польської суспільности перед коліївським повстанєм.[5]) Описуючи тревогу, що обняла „cały kray Ruski wołyński“, припускає невідомий автор, що „ieśliby ci (obywatelowie małorossyiscy i kozakosiczowi z chłopstwem ukrainnem bunt podnieść chcieli, mógł by samey Rossyi[6])

---

[1]) op. cit., ст. 300—4.

[2]) Бібл. Чартор. в Кракові ч. рукоп. 2887, № 108.

[3]) Бібл. Чарт., ч. рукоп. 2887, № 109, ст. 2.

[4]) ibid., № листу 111. Там пишеть ся: „pożar ten wściekłej zaiadłości tak się rozlewa, iż po Wołyniu i Podolu swoich maią popleczników. Rodzaie okrucieństwa zdaie się przewyższać Chmielnickiego wynalazki... patrzącym na tak okropną scenę prawdziwie żyć nie radzi rezolucya“.

[5]) Згад. лист в Оссол. бібл., ч. ркп. 266, карта verso 45—46; рос. переклад в „Основі“ 1862, март, ст. 24—28.

[6]) Мордовцев в своїй „Гайдамаччинї“ висловляє гадку, вправдї нїчим не поперту, що Залїзняк наміряв влучити під своєю булавою правобічну і лївобічну Україну (ст. 172).

bydź straszny y z pod władzy wybiwszy się, mogli by iakową udzielną uformować prowincyę, iak należy, (тим більше) że sami Polacy poskromić buntu chłopskiego nie potrafią".

Отсї всї голоси, вправдї приватної натури, все таки ярко малюють страх польської шляхти перед маревом Хмельниччини, поясняють і позволяють зрозуміти ту залїзну консеквентність і жорстокість, з якою знищено коліївський рух, чого дуже добрим образцем en miniature було знївечене льокального руху коліївського в Тетїеві. Полишилисьмо сей рух, коли він дійшов до кульмінаційної точки, коли колії на цїлій лїнії святили свою „гультайську", як каже автор, „вікторію". Тодї почала ся реакція, з початку лише пасивна, а далїй активна.

Пасивну реакцію починають деякі маґнати в родї обозного польного, Яблоновского, що збирають більшу міліцію для оборони самих себе. Реакцію активну зачинає шляхта т. зв. шарачкова, тота, якій Коліївщина найбільше дала ся в знаки, в нашім епізодї: шляхта зі села Клюків і Стадниці. Одначе їх сила і енерґія за мала розмірно до сили селян, що підняли повстане. Уоружені селяни самі відпирають шляхотський напад, а колії з найблизших чат збирають ся разом і в відплату нищуть зовсїм ті два шляхотські села (ст. 39). За кілька тижнїв по коліївськім нападї прибуває Дзевчопольский, інстиґатор партії укр. і подільської, приходить з військом капітан полку королеви Ядвіґи, який „zaczoł brać, łapać, więzić, bić, wieszać, po kilka set u słupa dawać (40). Підозрілі в чім небудь селяни, що могли, утїкали на рос. сторону, других „przykładnie karano" (40), у инших всїх переводить ся трус та забирає ся трийцять кілька возів „здобичі" (40). На чутку про сю команду прибувають знов офіціялїсти, та під пресією стоячого війська відбирають від решти стероризованих селян присягу на вірність і підданство (40). Та екзекуція тревала кілька тижнїв, бо ще по приходї Завроцкого „bawił Malicki z komendą cały tydzień" (40). По сїй приходить друга команда міліції обозного польного, Яблоновского під Матушевским і Жмієвским, що прибувають вже не в цїли якогось приборканя селян, бо кількотижнева екзекуція капітана Маліцкого вистарчала чейже зовсїм на се, а просто, як каже автор — „dla zisku iakowegoś dla siebie y zdobyczy" (40). Одначе нїчого не застають — попередник їх в тім випередив. Тому беруть до вязниці найстаточнїйших селян, старшину громади Тетїєва та Пятигір і відсилають їх до Константинова, „grożąc onym (тамже) śmiercią, a to nie ynnym końcem uczynili (2 вожди),

aby mogli (селяни) wyznać zdobycz iakową", ale się na tym omylili", бо селяни „nic nie wyznali, czego nie mieli, ani o niczym nie wiedzieli" та свою невинність запечатали смертю в вязниці („ci pomienieni wszyscy poumierali") (40).

Тимчасом сї два вожди остають в Тетїєві через два повні тижні, „podobne czynności okazuiąc kapitana Malickiego" (40). Незабавки надходить до Тетїєва четверта з ряду, сильна команда познанського воєводи, під проводом Хичевского (41). Хичевский, хоч не довго був в Тетїєві, всеж таки утвердив і убезпечив офіціялїстів так, що вони могли з цілою певностю й супокоєм „gruntownieysze czynić interessowania ekonomiczne", які полягали на вибираню всяких можливих повинностий й залеглостий із селян.[1])

Такі були так сказати-б офіціяльні чинности перших „поскромителів" бунту, про иншу роботу, якої допускали ся польські жовнїрі на свою руку — не трудно догадати ся. Подібні репресалії, як в Тетїєві, мусїли в меншій або більшій мірі мати місце і в инших сусїдних місцевостях, що брали участь в Колїївщинї.

Наслїдком репресий, якими давило польське військо народне повстанє, була реакція колїїв, яку заініціовали козак Фурґалець та Груда, перший в Пятигорах, другий у Хвастові. Крім того підніс знов велике повстанє в падолисті Бугай, до якого прилучило ся, як можна думати, богато втїкачів з цілої Київщини і Брацлавщини. Одначе се нове повстанє, хоч стало грізне й показало свою силу в знищеню міліції Хичевского, само потонуло у крові від ум. козацької міліції. Хвилевий підем народного руху, що знизив ся нагло по розгромленю Бугая, збентежив іще більше мешканців Тетїєва, особливо, коли розійшла ся чутка, що надійшла Орда на поміч конфедератам та що знищила села в Новосербії. Рівночасно приходять до Тетїєва російські полки, з погрозою кари в одній руцї, а з надією пробаченя та з обіцянкою безпечного захисту в їх рядах в другій руцї. Селяни, що брали участь в Колїївщинї і були зовсїм неповинні, стоячи перед даною альтернативою, вибирали се друге та йшли в широко вітверті рамена рос. армії майже насильно.[2]) А час двомісячного постою рос. війська в Тетїєві вистарчав

---

[1]) Офіціялїсти почали „pieniądze zaległe y następuiące za pobranym ludzi wypłaceniem się z różnych prowentów do skarbu należące odbierać" (41).

[2]) „ledwo nie gwałtem się cisnęli pod kommendę mosk." (42).

зовсім, щоби тетіївські і сусідні села прорідженi вже й так екзекуціями, майже цілком опустіли. Одначе й сей величезний відплив коліївської енерґії не здержав народного повстаня. Деякі колії й селяни, що приставали до Москалів і не могли були помирити ся зі станом річи, підносили знов рухавку, хоч вже на слабшу міру та бороли ся на два фронти, або пізнавши вартість інтенцій московського війська, з розпукою кидали ся проти сих останніх з девізою Запорожця Губи на устах: „Ляхів нам нічого бить, буду різать ся з Москалями“.[1]) Одначе се вже були все слабші льокальні рухи по послїднім Бугаєвім, що мав більше загальний характер.

Тоді неначе в міру, як слабла коліївська сила, збільшали ся і ставали частїйші российські команди; ріжні відділи польські, як польського королївського війська, так і надворної міліції ріжних польських панів (такою була згадана гузарія Ходкевича) почали лучити ся разом та „ходити від міста до міста, від села до села, по лїсах, степах“ і т. д. „Poczęli (селянам) mało w czem onym (коліям) dopomagaiącym po kilkaset łóz u słupa dawać, przykładnie karać, więzić, chudoby zabierać, zaczęli (сї відділи) napadać, bić, łapać, wieszać, na różnych mieyscach ścinać, ćwiertować, w iamach więzić“ (ст. 40, 48). Одним словом, кажучи за автором, нікому підозрілому в Тетіївщині „nigdy żadnemu życia nie darowano“ (48). І так, коли одних селян строго покарали, другі селяни повтїкали за границю або приставали до рос. війська „як добровільцї“ — иньша стероризована людність не мала вже нї сили, нї відваги вести дальшої боротьби хоч би лише для охорони себе. Так то „hultaie (з Тетіївщини) wykorzenieni y pobici zostali a Polacy zaczęli rządzić w Ukrainie zwyzaiem pierwszym“ (48). Над спокірнїлим, до краю прибитим і стероризованим та здесяткованим населенєм висїли мов безпощадний меч Дамокля инші несподіванки[2]), супроти яких

---

[1]) С. Иваницкій, „Переясл. еп. Г. Линцевскій“, ст. 240—1, порівнай боротьбу рос. відділів з Бабасем, що вербував в свою ватагу селян з Лївобереж. Укр. (Мордовцев, op. cit., ст. 300).

[2]) В Оссол. бібл. в рукоп. ч. 321, в записках „Jędrzeia Barszczewskiego“, — свого рода дневнику, хоч дуже несистематичнім, на ст. 13 читаємо копію: „traktatu między Portą a konfederatami zawartego“. В третїй точцї сього трактату читаємо: „Polska (роз. конф. б.) zawdzięczaiąc Porcie pomoc sobie ofiarowaną.., ustępuie w iassyr wszystkich chłopów dyzunitów, osobliwie z tych mieysc,

знаний маніфест „страшного Йосифа“ або суди в Коднї — були нічим. Але се лишимо — воно переходить поза рами часу нашого мемуара—та вернемо до тої реакції, що страшною хуртовиною несла ся над Тетїєвом.

Чи справдї так часті команди підчас реакції приходили й на инші міста, чи то лиш Тетїїв був так привілейованим, виїмковим містом, сього не знати поки-що задля недостачі матеріялів. Скажемо лише, що Тетїїв по словам одних уважав ся за одно з дуже важних місць стратеґічних[1]), а по словам других вів сюди шлях через Немирів, Тетїїв, Різану Криницю, незвичайний для мирних людий. Ним лише колїї мали ходити[2]), тим то можна дорозумівати ся — що найбільше сюди вештали ся й польско-российські команди за колїями, та зіставляли за собою крівавий слїд. Так менш-більш виходить після нашого мемуара, інтересна картина вибуху і потаханя та повільного занепаду — загину народнього руху в Тетїївщинї на основі загального народнього повстаня на Правобережнїй Українї.

Лишаєть ся ще нам — уже зовсїм коротко — підчеркнути ті подробицї в мемуарі, що відносять ся до орґанїзації колїїв, до способу чи пляну здобуваня менш укріплених місцевостий, схарактеризувати відносини селян до колїїв та Поляків — на основі нашого мемуара, та вкінци визначити йому місце серед дотеперішних того рода мемуарів.

По словам мемуара колїї, маючи своєю цїлю „z gruntu“ винищити Поляків і Жидів, мали й свого рода орґанїзацію. І так Залїзняк, що почав повстанє з чотирнайцятьми колїями, „обльокував ся“ був перед тим в Мотроненськім лїсї та збирав, як знаємо з инших мемуарів, одїж, ладив списи та скуповував иньшу збрую. По прочитаню „указу“, чи теж по посвяченю ножів, як хочуть иньші мемуаристи, виходить Залїзняк зі свого схоронища, щоби сповнити свою висше згадану цїль. Вже по двох перших удатних походах дїлить Залїзняк свою ватагу на 14 відділів, піддаючи кождому з чотирнайцяти Запорожцїв по

---

gdzie bunty powstały, wszystkich oraz dyssydentów z ych żonami y dziećmi, wyiąwszy prima capita związku, które sobie Rzplta do sądzenia y karania zostawia“ (№ 321, ст. 381).

[1]) Słownik geogr., т. 12, ст. 323.

[2]) Я. Шульгин, Начерк Колїївщини, ст. 132 (Р. іст. бібл. т. XX).

одному відділови, себе-ж наставляє над усіма ними головним полковником.[1])

Подібний поділ ватаги Залізняка на відділи, які він розсилав по свойому пляну в ріжних напрямах, подрібно та основно розбирає Як. Шульгин в своїй знаній праці, яку написав на підставі польських урядових жерел. Безпосередні очевидці та сучасники говорять про орґанізацію коліїв зовсім певно і виразно. Так прим. в згадуванім вже нами „Dawnieyszem rzezi ukr. opisaniu“ кажеть ся виразно: „Maxym Kowal zwany Żeleźniak — ze swymi kommendantami...[2]) (тут вичислені), зробив се і се. В мемуарі ржищівського тринітарія говорить ся також про се, тілько всїх ватажків-сотників є там трьох[3]), та зрештою число ватажків в ріжних мемуарах подане ріжне.

Мемуар Ліппомана, що був неначе першою пробою історичної моноґрафії Коліївщини, важний ще й тим, що опертий він на писанях і устних жерелах очевидців і сучасників, подає, що ватажків-сотників народнього повстаня було аж 18.[4]) Важним арґументом „pro“ становлять вкінци слова одного з ватажків (Андрія Журби), в яких він, в згадуванім його листї признає Залізняка не лише полковником над собою самим („swojim Pułkownykom-starszynoju“) але й над всїми иншими чатами[5]). По словам очевидця, рос. офіцера Калмикова, Ґонта і Залїзняк, як репрезентаційна власть й начальники коліїв, являють ся прим. в рос. таборі в товаристві осаулів з булавами як ознакою своєї власти.[6]) За Залізняком носить осаул звичайно як перед гетьма-

---

[1]) „czyni siebie pułkownikiem, tym zaś 14 z Zaporoża podawał rangę sotników y uczyniwszy podział, podbił ich pod władzę y moc posłuszeństwa swego“ (ст. 26).

[2]) Бібл. Чартор. № рукоп. 739, Miscell. ecclesiastica, ст. 699—706 та Документы Кояловича, № XXVII, ст. 458.

[3]) Proinde in simul congregati in tres turmas divisi..., cum suo duce Zelezniak, відбитка, ст. 18.

[4]) „Bunt hajdam. na Ukrainie“, т. XV видав. „Obraz'y Polski i Polaków XVIII w.“ (Мем. Ліппомана § 2, ст. 6).

[5]) „My nyzajszyi, пише Журба, wysłani w Polszczu ne samowłasno“, лише „my wyprawłeni od swoioho Pułkownyka M. Zeleźniaka, po małym partyam, po raznym mistam“. Доказуючи-ж, чому не має при собі ориґіналу „з. грамоти“, пояснює: „iawstwenno jest, czlo distwytelnyj ukaz, możet były tokmo u starszyzny“ (у т. ск. „ґенер. штабі“ Залізняка).

[6]) Д. Мордовцевъ, „Гайдамачина“, Спб. 1884, 2 вид., ст. 285.

йом пірнач або булаву та иньші атрибути власти, перед його-ж відділом носять хорунжі більше знамя і вісім малих.[1]) По словам иншого очевидця, Лаврина Кантаржея[2]) поводить ся Залїзняк, як диктатор, приймає і відпускає всїх по гідности, править, роздає письменні прикази, а непослушних карає жорстоко, словом: він виступає, як найвисша власть. В инших мемуарах се виливаєть ся в такім переказї, що Залїзняк і Ґонта прийняли титул князїв, з тим, що Ґонта до Залїзняка стояв у відношеню, як підрядний князь до великого князя, до суверена. Надто бачилисьмо в Залїзняку й найвисшого вожда. Він як орґанїзатор руху, піддає товпу сотникам ним вибраним, висилає сих сотників по своїй волї по ріжних місцевостях, наказує поодиноким відділам лучити ся з його ватагою (так напр. сотник Шило лучить ся з ним по здобутю деяких місцевостий) або з якою иншою. З того слїдно, що окремі ватаги зіставали ся все під наказами Залїзняка, як найвисшого начальника. В походї на Умань та під самим Уманем, коли коло Залїзняка натовпило ся богато люда, було, як можна сподївати ся, більше чат і команд в цїлій ватазї Залїзняка. Одначе не всї команди і чати були рівні числом. Команди, що йшли добувати кріпости або більше оборонні місцевости, мали, розумієть ся, більше число кінної та пішої міліції, так пр. ватага Залїзняка під Уманем, ватага Журби під Білою Церквою, команда Шила[3]), що йде походом на Балту і др. До менш укріплених або зовсім необоронних місцевостий йшли відділи — „чати“, зложені з кільканайцять до кількадесять мужа, а то тому, щоб легше можна їм було рухати ся та зручнїйше крити ся в данї хвилї.

Найбільша чата, яку здибає Браніцкий, ловчий коронний, доходить до сорока люда.[4]) Наш мемуарист числить в чатї, що напала на Тетіїв, лише 8 людий, а зараз потім каже, що другі колїї стерегли свою добичу під Тетіївом, а инші пильнували доріг, що вели до міста (33). Значить ся чата, що напала на Тетіїв виносила трохи більше люда, чим осьмеро, але всеж таки

[1]) ibid., ст. 293.
[2]) ibid., ст. 315.
[3]) Мем. Тучапского, ст. 139—140.
[4]) Dr. L. Gumplowicz, Korrespondencya między Stan. Aug. a Branickim, Краків 1872, ст. 29.

не була вона велика. Подібно сучасний Ruhlière[1]) завважає, пишучи про численність відділів коліїв, що: „Ils (Haidamacks) se partagent d'ordinaire en petites troupes". Мощеньский оповідає, що часто лучало ся йому подибувати малі ватаги „dużych i silnych ludzi"[2]). Подібно згадує про мале число коліїв у одному їх відділї й Младаневич П., підчеркуючи при тім сильне здоровлє і кремезні постати половлених коліїв[3]). Сильно а заразом оригінально характеризує сильне здоровлє і фізичну силу коліїв Браніцкий, кажучи, що за одного колія можнаби дістати „500 lewów od Turków..."[4])

В таких малих чатах находимо звичайно одного, часом й двох ватажків — „командантів" (ст. 31), з яких кождий має рівнорядне значінє і власть. Не знати одначе, чи вони оба держали ту власть по черзї по собі, чи рівночасно. Чуємо лише, що один ватажок без відома чи без порозуміня з другими випускає на власну руку жінку автора, на просьбу депутації кількох тамошних селян та під умовою, що жінка автора вийде з сього села, аби „inni, nie napadłszy mimo naszey wiadomości (ватажка), do zguby nie przyprowadzili (32). Зі сього можемо вивести, що власть ватажка такої чати розтягала ся лише на його чату, на час треваня його дижуру (коли їх було двох) та по части на місцевість, в якій він стояв зі своєю чатою. Коли ватажок зайняв якусь місцевість, резидував звичайно в добутім замку або дворі 2—3 тижнї. Тут по здобутій побідї пайовано добичу, туди припроваджували до ватажка половлених Поляків і Жидів, тут судив він селян, що яким небудь способом спроневірили ся коліям. Звідси висилав також поменші чати в сусїдні села, надаючи або позволяючи чатам вибрати собі ватажком того, що підчас свіжого погрому відзначив ся найбільше силою і завзятістю. А вибраний раз таким чином ватажок пригнїчував своєю безмежною властю членів своєї чати, навіть тодї, коли члени даної чати мали легку нагоду скинути зі себе обовязок послуху свойому ватажкови. Так пр. ватажком чати в Житниках, що повстала з подїлу тетіївської чати, стає той, „któren dokazywał wielkie okrucieństwa y tyranią w Tety-

---

[1]) Cl. Ruhlière: Histoire de l' anarchie de Pologne et du démembrement de cette Republique. Paris, 1807, т. III, ст. 84.

[2]) Мощеньский, op. cit., ст. 163—4.

[3]) П. Младаневич: „Rzeź humańska czyli rewolucya etc.", ст. 70.

[4]) L. Gumplowicz: „Korrespondencya m. St. sług. a Branickim", ст. 68.

owie“ (35). Його слухають ся його люди навіть тоді, „kiedy z postrzału cały czas goił się..., onemu rôwnie posłuszeństwo czyniąc tak słabemu, iak y zdrowemu“ (ibid.). Крім ватажка стрітити можна часто в чаті й писаря, що списує ріжні заряджeня і розпоряджeня командира, громади то що. І наш автор згадує про привілей даний коліями руському шл. Михаловському, написаний „uciesznym terminem“ (ст. 34). В якім відношеню стояли до себе дві або більше окремі від себе чати, невідомо. Зі сього знаємо лише, що зі сусїдних сіл чати — хоч не знати, в якій стояли вони зі собою звязи — спомагають себе обопільно, а потім знов розходять ся. Так було по відплатї клюківській та стадницькій шляхтї за її напад на Тетіїв. Крім сих чат, що були під головним проводом Залїзняка та від нього заложних сотників, ватажків і т. д., або инакше кажучи, крім чат, що стояли зі собою в співряднім або підряднім відношеню та мали одність і спільність акції, запримітити належить ще й добровольців, що йшли собі осібно. Вони, роздобувши збрую та научивши ся „коліївського ремесла“, починали нападати виключно майже для грабіжи та особистої наживи, починаючи свою акцію від нападів по гостинцях, лїсах, хуторах, селах, а кінчачи доперва на містах. Вони стояли звичайно окремо, ділали на власну руку, хиба що котра чата дістала ся яким робом під вплив тих „14“ Залїзнякових „командантів“.

Добровільські чати задля своєї нечисленности та ефемерної появи усувають ся на другий плян перед першими. Сказати би лише можна про них, що добровільцї ріжнили ся від сих других не тілько цїлею, недостачею спільної орґанізації, але також і способом стратеґіки.

Вже з инших мемуарів довідуємо ся докладно про спосіб здобуваня оборонних і укріплених місцевостий; воно буває звичайно злучене з ріжними пертрактаціями з вождом кріпости та з мешканцями міста. Знаємо, як то колії приступали до зайнятя кріпостий випробуваним, военним, запорожським способом, облогою, приступом то що (так прим. при зайнятю Уманя, коли пробували взяти Білу Церков, Балту). В сьому-ж мемуарику маємо докладно описаний спосіб, як добували вони менші місточка, або зовсім не укріплені, а яких мешканцї були мало або зовсім не уоружені та неприготовані до нападу коліїв. Як коли чата по довершенім однім нападї мала йти походом на більше яке

село, а особливо місточко, висилано вперед на звіди „шпігунів“ („szpieg hajdamacki“, ст. 36). Ними були звичайно діди-прошаки. Коли вже чата при їх помочи докладно з'орієнтувала ся та пізнала терен місцевости та инші місцеві відносини і обставини підступала під дану місцевість. Часть коліїв і селян даної чати зіставала стерегти коліївської добичі (т. зв. „батовні“), друга-ж частина, зложена чи то з піших, чи то з їздців (ст. 33) держала сторожу на всіх дорогах та стежках, що вели до даної місцевости (36—37). Цілею сих останних було лише завертати утікаючих до міста (ст. 33) та дати знати коліям на випадок якоїсь зближаючої ся небезпеки. По сих передвступних приготованях впадала до міста лише дуже невеличка частина ватаги, зложена, здаєть ся, зі самих дужчих людий. Вона кликала та осмілювала до себе укр. мешканців даної місцевости. По прочитанім перед тим звичайно „указї“ — копії „золотої грамоти“ починала чата погром при помочи тамошнїх укр. мешканців (29, 30), стягаючи та зганяючи жертви погрому зі всїх усюдів. Давши почин лишали колії селянам кінчати самі-ж йшли допєрва на двір (так було пр. між ин. в Ржищеві). Тим робом таке поступованє коліїв при здобуваню необоронних місцевостий було просто відворотне, чим в місцевостях сильно укріплених.

Крім притоки до сього дрібного спостереженя додає ще сей мемуар кілька подробиць які в дечім ліпше освітлюють нам відносини селян до коліїв, та деякі признаки-крітерії, що відріжняють одних від других. І так автор уже в самім заголовку свого мемуара відріжняє коліїв від „domowników“. І коли коліями („hultaie“) зове то Запорожцїв, то чужосторонних селян з подальших сіл, котрих участь в „коліївському ремеслї“ має вже за собою деяку історію — то „domownikami“ зве селян, які вперве пристають до коліїв підчас коліївського нападу на їх села. Вони вправдї рабують і убивають разом з коліями, та одначе по відходї коліїв зістають ся таки в своїм селї. Ся одна признака чужосторонности часом зовсїм вистарчає для означеня понятя „колія“. І так в маніфестї виданім кодненською комісією дня 9 мая 1769, а який підписав „Jakób Michał Ciołek Komorowski, podczaszy smoleński, chorągwi pancerney w. k., partyi ukraińskiey y podolskiey pod ten czas rotmistrz“[1]), наказуєть ся священикам перестє-

---

[1]) Bibliot. Czart, рукоп. т. 852, ст. 296.

регти в церкві своїх парохіян, щоби нїхто з них нїде не виходив „bez attestacyi ani krokiem, albowiem połapani (як чужосторонні) bez słusznych powodów śmiercią karani będą serio". Одначе наш автор досить часто зве „domownikami" й селян з подальших сїл, що могли правдоподібно брати участь в колїівськім ремеслї. З того виходить, що для понятя колїя не вистарчають лише сї дві крітерії: чужосторонности та **правдоподібности участи в розбоях**. До означеня понятя „колїя" треба було ще принайменше одної признаки, як можна з поміж стрічок вивести, бо автор сам нїде того виразно не підчеркує. Нею було **посїдане збруї і ноша** (козацько-запорожська) окрема, хочби лише троха відмінна від селянської, походяча з добичі або під певним зглядом скажім навіть унїформна, хочби лише що до певної частини одїжи (шапок, жупанів).

Вже в мемуариках виданих Рачиньским читаємо, що Залїзняк скуповував перед повстанем збрую і одїж (хиба не селянську). В мемуарі-ж Мощеньского кажеть ся, що певна чата, здобувши одну місцевість, йде собі **купувати сукна** для всїх членів своєї чати.[1])

Завдяки авторови, що був дуже добрим психольоґом української народньої товпи, який відчуває найменшу зміну в настрою її характеру, а особливо знає людий із найнизшої її верстви: двірську службу, та зараз таки кожду таку її зміну принотовує, можемо слїдити за впливом колїїв на народну масу. З сього мемуара можемо бачити, що настрій населеня в данїй місцевости був дуже добрим барометром напруженя чи тисненя ростучої народньої сили зо внї, був знаменитим показчиком зростаючої або опадаючої цїлої суми народньої енерґії. І так прим. зараз по здобутю Уманя настрій укр. населеня до польських панів-офіціялїстів в Тетіївщинї зміняєть ся, а проявляєть ся воно тим, що населенє ухиляло ся пасивно від усїх службових обовязків (ст. 29). Отся „odmienność w posłuszeństwie y przychylności" у населеня росте в міру, як зближали ся колїї, так що по певнім часї відступила від автора цїла служба та селяни, з виїмком одного козака Івана Грабового. Коли-ж по жорстоких репресалїях прийшла до Тетіївщини чутка про побіду Бугая, нарід дотепер зневірений до краю знов стає вирікати ся послуху (ст. 41). Скоро-ж потім надійшла вість про нове нещастє — про

---

[1]) Мощеньский, op. cit., ст. 166.

прихід татарської Орди до Новосербії, нарід дотепер бадьорний починає „trwożyć się i mieszać y obmyślać sposoby do ucieczki“ (ст. 41—2). Так виглядає загальний образ відносини настрою населеня до зросту коліївської сили.

Кілька-б ще слів сказати про відносини селян до коліїв та про поміч, яку їм несли селяни. Подібно як зелізний пилок непокоїть ся все чим раз дужче в міру, як зближаєть ся до нього маґнетична штабка, та прискакує до нього з початку що найменша й найблизша залізна порошина, а відтак і більші і дальші, та не пристають до нього хиба частинки дуже відсталі від гурту, або занадто обтовстілі своєю матерією, — так також в міру як наближали ся колії до даної місцевости, вперше ворушить ся і пристає найбільше чуткий народний елємент, одиниці „найлегші“, ріжні „шибай-голови“ та ті, що не мають нічого до страченя. Другі допєрва згодом. Инші поводять ся спокійнійше, чекаючи гостий, що несли зміну дотеперішнього їх положеня, а що найменше надію зміни на ліпше, гостий, що несли волю[1]) та що богато наділяли бідноту. І так в вичікуючім положеню одні лагодять збрую, щоб їх колії не застали не готовими, подібно як любарські і остропільські селяни[2]), про яких чулисьмо вже вище, иньші, що не могли вже коліїв дочекати ся (ст. 26), збирають ся в добровільні купи та йдуть їм на стрічу. Коли-ж прийшла вістка, що вже йдуть колії до села, всіх наповняє непевність получена з радостю, невважаючи на те, що селяни їх „nie mały czas oczekiwali“. Збігають ся вони до коліїв зразу невірно та дальше осмілені коліями (29) поводять ся чим раз смілійше, щоби виявити їм свою прихильність до них та щоби сповнити невільничо, на випередки, вмить їх наказ: стояти на варті при „батовні“, на дорогах, зганяти утікаючих і т. д. (33–4). Коліям найпаче співчував найбільше чуткий елємент серед селян: молодіж (26, 30, 33), що ладить збрую на їх прихід і помагає їм убивати жертви та вкінци жінки. Сї другі або лише не приймають неукр. жінок, не даючи їм у себе захисту або просто видають їх в руки коліїв (30). Старші господарі і старі, а особливо богатійші не дуже то радо пристають до коліїв, або лише в нетверезім

[1]) Залїзняк мав голосити знесенє підданства, гл. Ліпомана мем. § 6, ст. 20. Подібно читаємо у нашого мемуариста: „Chłopi na fundamencie mocy hultayskiey tudzież wolności, którą zaślepieni byli w przyszłe czasy“ (30).

[2]) Оссол. рукоп., № 266, карта 47—48.

стані (ст. 30, 37), бо в часї цілого побуту коліїв в даній місцевости, гостили їх селяни звичайно без кінця (32, 34, 39). Бували одначе й такі селяни, що не тілько не приставали до коліїв, але й ставали ворожо проти них в рядах надворної міліції котрогось з польських панів (ст. 28) або лише помагали Полякам і Жидам утікати та придержували їх у себе. Тих і всїх инших селян, що як небудь підозріло поводили ся супроти коліїв, приводили иньші селяни, що симпатизували з коліями, до коліївських ватажків, уважаючи себе тим самим неначе ватажкам за підвластних та некомпетентних судити собі рівних братів. Тодї також не робили ніякої пакости Полякам і Жидам, а лише неначе corpus delicti замикали їх у вязниці аж до розслїду справи. В замін за ту висшість, чи шанобу, яку коліям признавали, брали селян колії в свою опіку, а на випадок якого нападу зі сторони якої польської команди, несли їм зараз успішну поміч (згадуване стілько разів побите студницької і клюківської шляхти ст. 39).

Коли-ж надійшла хвиля відправи для коліїв, потерпіли не менш і селяни тих околиць, що приставали до коліїв. Одних лише „напоминано", як каже про себе автор (40), а всїх як небудь підозрілих „прикладно" карано. Решту селян приневолювали польські і росийські команди до „posłuszeństwa rządom, jakie były przed laty" та до „czynienia pierwszych czynności" (40—41). По таких відвідинах команд офіціялїсти починали „czynić gruntowniejsze zainteresowania" (41). Воно виявляло ся тим, що від решти селян витягано на користь панського скарбу ріжні драчі чи то в характері залеглостии, чи то як „біжучі" повинности, просто без розбору забирано їх добуток, а селян самих що богатших запроторювано, як чулисьмо, до вязниці „dla zisku iakowegoś". Серед безнастанного походу команд, серед витяганя ріжних драч та перед марою приходу Татар та инших непрошених гостий, всї селяни, на яких лише падала тїнь підозріня й ті, що не хотїли бути в непевности свого житя і здоровля, утїкали в ряди росийського війська, инших забирали страшні пошести. Таким чином українська людність по селах рідшала чим раз більше.

Вкінци не від річи було подати кілька моментів зі сього мемуара, інтересних для відносин деяких українських селян до Поляків взагалї та до панських офіціялїстів. Зачнім від сього, як поводили ся деякі селяни зі самим автором й як вони

ставали йому в пригоді та спішили йому і його родині з успішною помічю. За те, що автор як „добрий пан“ жиє з селянами в щирих, а навіть сердечних, приятельських зносинах, вони відвдячують ся йому в прикрій для нього хвилї. Відносять ся все (з виїмком коліїв та чужосторонних селян) з прихильностю, переховують його і його рідню та повірені ним гроші у себе. Жертвують йому навіть цінні для селян річи (як конї свої і віз), товаришать йому з власною найбільшою небезпекою зовсїм безкорисно та готові навіть житє положити (31), щоби ратувати від смерти жінку автора. Автор описує подрібно сї потрясаючі хвилї в своїм житю та сильно підчеркує ті людяні прикмети українських селян, звучи їх самих за се раз-у-раз своїми „przyiaciółmi“, своїми „aniołami stróżami“ (ст. 34, 37), тодї саме, коли його власні соплемінники, що мають час, нагоду й силу в руках, відпихають його брутально від себе, не даючи йому ніякої помочи нї навіть поради. Бачимо отже в тім часї на темній і понурій основі так рідку, ясну плямку щиро-сердечних відносин між паном а селянами. Бачимо гарну сильветку одного із так нечисленних в ті часи постатий „доброго пана“, за якого убитє, як читаємо деінде (в Кулїша „Записках о Южной Руси“) саміж колїї мстять ся на своїм товаришу.

Инший мемуарист Павлусь Младаневич, син уманського ґубернатора убитого коліями, оповідає, що коли дїти сього ґубернатора опинили ся підчас уманської різнї в дуже скрутнім положеню, приходять до Залізняка й Ґонти селяни з Осїтної, що належала тодї до Младаневича, цїлують вождів по руках і ногах так довго, доки не випросили собі дїтий, кажучи при тім: „Їх батько мав нас за своїх дїтий, ми хочемо їх взяти за своїх“.[1])

Про подібного рода „cnotliwych chłopów“, що переховують і ратують польську шляхту від смерти, оповідає також й Мощеньский[2]), а Ліппоман посвячує: „Ludzkości niektórych włościan w tych okropnych czasach“ окремий розділ в своїм мемуарі.[3]) Деінде читаємо, що Курінний, служачий Вільнера, управителя сміляньского замку, ратує його молоду доньку з небезпекою свого власного житя.[4]) Инший же очевидець з тих

---

[1]) Мемуар Младаневича, ст. 103.
[2]) Мем. Мощеньского, op. cit., ст. 150.
[3]) Мемуар Ліппомана, op. cit, § 13, ст. 57—61.
[4]) Сказаніе Похилевича, ст. 647.

часів висловлюють ся дуже симпатично про співчуте укр. мешканців (м. Козелця, Носівки й ин.) для польських політичних засланців на Сибір. „Мешканці — каже мемуарист Любич-Хоецкий, показали себе дуже милосердними, не тільки господарі наших кватир поводили ся з нами ласкаво й ґречно, але й инші мешканці, коли ми виїздили, переносили нас на санках і кидали нам хліб житній, пшеничний і гроші".[1]) В мемуарі Корчинського (Документы Кояловича) оповідаєть ся, що коли один з ватажків по відбутім погромі переконав ся, що убив одну особу „невинно", каєть ся, каже того трупа віднайти і поховати окремо, а сам дає рубля на подзвінне.

Найбільше зворушаючим приміром та вершком людяности українських селян в тих часах — се подія, що стала ся з иншим польським мемуаристом, Рильским. То стало ся ще, як мемуарист був малим хлопчиком. Колії зловили його та вели вже його убити. Перед смертю позволяють що хлопцеви, на його просьбу, сказати до них кілька слів. Одначе хлопець замість сього, починає співати загально знану й улюблену пісню: „Пречистая Діво, Мати руського краю!" Ся пісня так зворушила сих, здавало-б ся, холоднокровних й закостенілих розбишак, що вони дарують йому житє та наставляють його дячком при своїй церкві.[2]) Таких або й подібних зворушаючих сцен в тих тяжких часах знаходимо далеко більше, анїж би їх можна було всіх тут навести. Всї вони, про яких дійсність не можемо сумнївати ся — занотовані не ким иншим, але як раз польськими мемуаристами очевидцями — служать інтересними причинками до пізнаня псіхіки нашого народу. Та перед усього вони дають найкрасший доказ гарних почувань, а головно вдячности людий польської народности для укр. селян, а з другої сторони всї ті мемуаристи, а особливо наш автор взносять „monumentum aere perennius"" для врodженої людяности українського народу та дають, кождий з окрема, належну відправу для тих деяких польських мемуаристів та істориків, що в своїх історіях вміють богато базїкати лише про вроджену бестіяльність нашого народу.

---

[1]) Мемуар Любец-Хоецкого, гл. К. Стар. 1883, т. І, ст. 153. А знов висказуєть ся сей автор (ibid. ст. 158—9) про грубість великоруського населеня.

[2]) Гл. Київ. Стар., т. V, ст. 145 і ин.

Крім деяких причинків до орґанізації коліїв, коліївського способу добуваня місцевостий, відносин селян до них та до польських людий, можна би виловити ще не одно інтересне з нього. Крім ріжних дрібних уваг і спостережень, висказаних нами то тут то там, скажемо на конець ще кілька уваг загальнійшої натури про цілість мемуара. Головною хибою в сім мемуарі є недостача якогось близше обдуманого пляну при писаню мемуара. Автор часто перериває нитку свого оповіданя, творить без потреби много епізодів, що не завсїди вяжуть ся з його головним оповіданєм. Так прим. на самім початку, оповідаючи про приготованє Залїзняком народнього повстаня, про розбурханє народа, про читанє і про копії золотих грамот, перериває собі раз в раз головний хід гадок, перекладаючи ріжними епізодами, рефлексіями і т. п. Так оповідаючи про чинність самого Залїзняка на самім початку, аж чотири рази вриває оповіданє, щоби потім знов прийти назад до сього самого предмету. Клясичним приміром недостачі системи та браку упорядкованости переповідженого матеріялу є, як згадувалисьмо висше, епізод про уманську різню. Автор в цілім своїм оповіданю навіть хронольоґічного порядку придержуєть ся зовсїм сумнївно та йде радше тільки за своїми споминами, переповідаючи їх в міру, як виходили вони в нього понад поріг його свідомости. Спосіб оповіданя цілого мемуара наскрізь розволїклий, особливо в тих місцях, де автор описує страшні хвилї зі свого житя. Часто переповідає рівнож й себе самого тими самими словами.[1]) Дальше в мемуарі не стає якоїсь ширшої історичної основи та глибшого полїтичного розуміня події, а того знов причиною була недостача ширшого образованя у автора, який стоїть лише на рівні, як сказано було, низше мінїмум інтелїґентної людини, навіть низше може письменного селюха. Мемуар сей, як видїлисьмо, се не спомини, тим менш ревеляції визначного полїтика. Се навіть не згадка рядового про його подвиги, що їх виконував в своїм найменшім обсязї з припорученя керманичів даної події.

Наш автор, з виїмком опису події в Тетієві, видець дуже пасивний, якому нераз страх двоїв і троїв в очах розміри події, жертв і т. д. Він збирач тільки фраґментаричних епізодів, зібраних нераз в одно недоладно, на котрі серед утечі міг

[1]) Пор. місця на ст. 34 і 45, що зачинаєть ся від слів: „Zaczęli pić, hulać“ etc.

лише зазирцем поглянути, і то аж тоді, коли ся страшна боротьба з прикметами релїґійно-племінної боротьби вже затихала, або коли розбурхані стихії народної пристрасти були здержані залїзною дїйсностю. Вкінци й стилїстична сторона мемуара лишає також дуже богато до бажаня.

Одначе при всїх тих так декуди прикрих сторін сього мемуара інтересний він, як було зазначено в горі, з ріжних поглядів. Важний він надто й своїм становищем серед гурту других инших мемуарів. Коли знані доси мемуарі в переважній части або й виключно займають ся лише уманською подїєю, то сей мемуар, як також і виданий нами мемуарик тринїтарського монаха[1]) належить до низки тих мемуарів, які відкривають з історії Колїївщини ті події народнього повстаня, що відбували ся рівночасно з подіями в инших поза Уманем місцевостях.

---

[1]) Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. у Львові, т. LXXXIII, ст. 134 і ин.

Поправка: В попереднїй частинї (Записки т. XCVI с. 79—8) належить справити хибно зацитовану збірку ґрафа Анжбера (маркіза де Novilles): Recueil des traités, conventions et actes diplomatiques concernants la Pologne 1762 - 1862, par le comte d'Angeberg, 1862.

„Opisanie awantury, rzezaniny przez Haydamaków y domowników, Polaków y Żydów wyniszczaiących w woiewództwach kiiowskim y bracławskim w roku 1768".[1])

(Число року заляте чорнилом, ледви можна відчитати, ст. 2 чиста.)

На ст. 3:

Powziowszy chęć nieodmienną przedstawić widokowi ludzkiemu nieszczęśliwą awanture, dzieiące się w roku 1768 w Ukrainie, w woiewództwie kijowskim y bracławskim, teyże ia, będąc po części przytomnym, umyśliłe(m) w krótkich wyrazić słowach, (początek y koniec), tyle, ile pamięć moia zaciągneła, nie tylko, com mógł widzieć albo słyszeć o tak wielkim okrucieństwie y tyraniy trwaiącey przez czas niemały, lecz y to, że czasu chronienia się przed mordercami, na niewinną krew zaiątrzonemi, przez długi przeciąg tego, na sobie niemałe utrapienia y nieszczęścia poniosłem. Ta wiekopotomney pamięci służyć będzie przez strate różney kondyciy y stanów ludzi, jako to: panów, godnie urodzoney szlachty, godnych kapłanów - unitów y różnych osób duchownych, pospólstwa y Żydów, przez wyniszczenie domów, przez zgrasowanie substanciy ruchomey y nieruchomey, przez tak okropną y okrutną tyranią, która się okazywała różnych czasów nad wyż pomienionemi stanami nie tylko przez hultaiów y rozbóyników postronnych, lecz y domowników, którzy z mienia substanciy, owo zgoła ze wszystkiego wyzuwszy, życie tyrańsko odbierali, naydroższy ludzki kleynot. Kryiących się po domach, lasach, stepach, błotach, (spodziewaiąc się, gdzie by kto mógł naybezpiecznieysze dla schronienia życia swego wynaleść mieysce), nachodzili lub tam lub na innym mieyscu naznaczonym, przyprowadziwszy, strzylali, kłuli y rzneli.[2]) O iak wielkiey y nieznośney podlegał sercu boleści patrzącyi się na tak wielkie wszędzie rozlanie niewinney krwi a spodziewaiący się sam wkrótce podpaść podobnemu okrucieństwu, słysząc wszędzie wielki płacz, lament, krzyk, jęk, a widząc iednych pobitych, przed strate iuż przyprowadzonych, rozłączających (się) w przytomności srogą śmiercią żony od mężów, rodzice od dzieci, braci od sióstr etc. Co się działo ledwie nie w każdym

---

[1]) При копійованню придержуюсь способу і правописї археографічних видань Наук. Т-ва ім. Шев.: іменики і приложники писані початковими букв. вел. заступаю малими, справляю місцями інтерпункцію, правопись задержую давню, відділяю рівнож приіменики злучені зі слїдуючим іменником або приложником. Брак кропкованя і кресковання доповняю (ń, ó, ć, ż). Скороченя розвязую, кожду иншу зміну зазначую в замітцї.

[2]) Трохи порожнього місця є між словом rzneli а слїдуючим.

mieście, miasteczku, wsi, wiosce y po innych mieyscach iako to: polach, lasach, stepach, błotach etc., chcąc z gruntu wyniszczyć Polaka i Żyda, czego im Bóg do wykonania natenżoney chciwości w nadziey ich omylił y niedopuścił im tego, że wkrótce sami pobici y wykorzenieni zostali.[1])

Początek [2]) do buntów y rzezaniny tey nieszczęśliwey uczynił Maxym Żeleźniak, zaporożec. Ten, wyszedłszy w roku 1768 podczas wiosny w Ukraine, wyprowadził z sobą kozaków zaporozkich cztyrnastu y oblokował się w lasach nazwiskiem Chłodne Jary, w woiewództwie bracławskim a powiecie źwinogrodzkiem, w dobrach i. o. x. Stanisława Lubomirskiego, woiewody kiiowskiego, w kluczu żabotyńskim, o pół ćwierci mili od manastyrżu motrineńskiego, w lesie pod iednym nazwiskiem pochodzącego od manastyrza motrenińskiego, od Śmiłey mil trzy, od Czeheryna mil trzy y bawiąc się w tych lasach od wiosny aż do dnia 29 maia, w tymże roku, do zielonych świąt ruskich, do zesłania Ducha św. na katolików a przeciwnym sposobem do wstąpienia złego ducha na rzezunów, su(p)plementuiąc się przez ten wszystek czas od manastyrżu tegoż motreneńskiego, w którym mieli korrespondencią y niegodziwe naradzenie się. Tym wszystek sposób podał Melchisedek, przełożony pomienionego manastyru, do buntów y rzezaniny zmyśliwszy ukaz, sam swoją osobą pod podobieństwem osudaryni, to iest imperatorowey, carowey rossiyskiey, y przyłożywszy pieczęć także, zmyśloną całą informacią podał onym, iak z tym mieli postąpić. Na wyż wyrażony dzień 29 maia w roku 1768 był odpust w tym motrenińskim manastyrze, na których to odpust wielkie mnóstwo zebrało się ludu. Po skończonym nabożeństwie, zatrzymawszy czerce całe zgromadzenie na mieyscu dla wysłuchania czytaiącego się ukazu, przez który dali pochop pospólstwu do buntów y rzezaniny. Zaczoł czytać czerniec pospólstwu ukaz, wyrażaiąc to, że jeżeliby kto, będąc zdolny do tych czynności a zadosyć nie uczynił y przeciwił się temu ukazowi, który jest wydany od nayiaśnieyszey carowey, więc takowy sam będzie karany publiczną y srogą śmiercią. A przeczytawszy ten tak niegodziwy ukaz dla gruntownieyszego zaślepienia ludzkiego, pokazuie pieczęć na tym ukazie wielką, mówiąc: „Oto y pieczęć samey imperatorowey. Przypatrzcie się!" A słysząc pospólstwo czytaiący (!) ukaz y widząc pieczęć na tymże wielką, uwierzywszy, że w samey istocie miał być wydany od imperatorowey, zaczęli się kupić w tychże lasach koło manastyru do wyż pomienionych, z których początek rzezaniny powstał y zaprawienia się do tych niegodziwych czynności, uczynili we wsi Kulikowce w kluczu żabotyńskim, leżącey w dobrach wyż wspomnianego i. o. x. Stanisława Lubomirskiego. Tam nie mało Żydów wyrzneli, potym w Żabotynie Stempowskiego, gubernatora żabotyńskiego y przy nim wielką liczbę Polaków wykłóli y wyrzneli. Widząc Maxym Zeleźniak, wódz tey kupy swywolney, że im daley postempuie w swoych złych czynnościach, tem bardziey kupio się hultaie na wylanie

---

[1]) Слїдує більший відступ в оригіналї. [2]) В ориґ. „Poządek."

niewinney krwi, czyni siebie pułkownikiem, tym zaś cztyrnastu, których wyprowadził na zgubę ludzką z Zaporoża, podawał rangę sotnika y uczyniwszy podział między liczno gromadą hultaiów, podbił pod władze y moc posłuszeństwa swego wszystkich. Czerce zaś owego manastyru za rozkazem Melchisedeka, przełożonego swego, przekopiowawszy pomieniony ukaz niegodziwy y niesprawiedliwy z przyciśnieniem pieczęci teyże, każdy w swoie stronę rozprószyli się po całym woiewodztwie kijowskim y bracławskim, y kryiomo okazuiąc pospólstwu tenże z explikacią, (że) za niedopełnieniem y sprzeciwieniem się śmiercią takowy bedzie podlegał, aby Polaków y Żydów bili, kłuli y rzneli y (w) całey Ukrainie wygubili. W co uwierzywszy pospólstwo za powodem tych czerców, zaczęli się zgromadzać w liczne czaty, w każdym mieście, miasteczku, wsi, wiosce. Młodzież, zebrawszy się, radzili sobie (!), iak by się przysposobić w liczníeyszą gromadę, namawiaiąc ieden drugiego, dokładaiąc usilnie starania, sposobiąc się w oręż, iako to: strzelby, ratyszcza, noże, prochi, kule. A przysposobiwszy się w to wszystko, czego ich niegodziwy występek po nich wyciągał, lub do licznieyszey ciągneli czaty, lub też sami swoją napadali po lasach, zaprawiaiąc się na niewinney krwią (po) gościńcach, futorach, potym wioskach, daley wsiach, miastach, kłóli, rzneli, rabowali.

Czata iedna od Maxyma Żelizni(a)ka odłączywszy (się), od wodza swego, nad toż miał komende z podziału tych cztyrnastu sotników, poczynionych przez Maxyma Żelezniaka, półkownika, nazwiskiem Szydło sotnik. Z toż czato poszedł nad Dniepr rzyke, przy którey była w łuhu kępa, gdzie dziewietnaście osób Polaków różnego stanu schroniło się. O tych dowiedziawszy sie sotnik Szydło, wpadłszy z swoią czato na te kępe, wyrznoł osi(e)mnastu, tylko z tych wszystkich życiem darował Macieia Troiańskiego y z sobą wzioł. Tenże został nierychło uwolniony od nich przez Moskalów pod Umaniem y zabrawszy zdobycz od tego łuhu, poszli do Czerkas. Tam zameczek dobyli, chroniących się w onym Polaków i Żydów y kogo tylko w onym zastali, żadnego życiem nie darowali. Z Czerkas powrócili do swoiey komendy Maxyma Żeleźniaka. Maxym Żeleźniak już z cało swywolną kupo puścił się na pastwisko (sic!) do Śmiłey, gdy takowoż tyranie czyniąc, iako w Czerkasie, wiele dusz rużnego rodzaiu wyrzneli. Z Śmiłey poszli do Korsunia, w którym nieiakiego Suchodolskiego, miecznika mielnickiego a dzierżawce pod ten czas korsuńskiego na kilkadziesiąt tysięcy zrabowali, tylko sam, dowiedziawszy się o ich zbliżeniu się, z duszą uciekł. A im daley ciągnęli (ze) swoją swywolną kupą, tym więcey przybywało na sukurs, dla pomocy owey rzezaniny y rabonkow (!). Z Korsunia poszli do Lis(i)anki. Tam wielkie zbrodnie czyniąc, kościół y klasztor X(X). Franciszkanów zrabowali, w kościele krzyż procesionalny połamali, obraz cudowny ś. Józefa z Kopertynu (s)kłuli, z wielkim urąganiem pustkę uczyniwszy. Na ostatek xiędza, Żyda y psa na urągowisko w jednym mieyscu obwiesili, mówiąc, w tych trzech stworzeniach iedna zamyka się wiara, y ten nigdy nie może być przed Bogiem y świa-

tem obwiniony, kto ten rodzay świata gubi. Z Lisianki traktem umańskim poszli do wsi Ryzyney w dobrach Stanisława Potockiego, chorążego koronnego leżącey. Tam była nadworna chorągiew pod komendo Józefa Jankowskiego, rotmistrza, prócz tego było w teyże wsi kilkudziesiąt szlachty, gospodarzów zbroynych w oręż, ammonicią. Tych napadłszy, całą wieś, nie opuściwszy starszemu ni młodszemu, wyrznęli y tam nie małe było wylanie niewinney krwi katolickiey.[1])

O czym ia dowiedziawszy się, że już zbliża się pożar nieszczęśliwy ku Tetyiowszczyźnie, a chcąc zaradzić życiu moiemu y obowiązkom na sobie czasu ekonomiy maiącym (!), kazałem zwołać urząd mieyski tetyiowski y ludzi gromadzkich nayznacznieyszych y mówiłem z nimi, jeżeli mogę mieć pewność rządów moych, lub też wszelkie bezpieczeństwo w schronieniu się na mieyscu na iaki czas przed zbliżaiącemi się zbóycami. Na to mi wszyscy rzekli: „Jak Tetyów Tetyowe(m), nigdy w nim nie było haydamaków y teraz nie będzie, my w to potrafiemy, y nie masz się czego obawiać, bądź pewnym we wszystkim, panie!“ Y takie zabezpieczenie otrzymawszy przez dekla(rac)ią[2]), mocnom iednak o sobie powątpiewałem, ieżeli się nie doczekam w Tetyowie zguby innym podobney. Prócz tego miałem takowe na sobie obowiązki o całości skarbu pańskiego, których musiałem dopełniać, te mnie wstrzymywali (!) od ucieczki y schronienia się przed nieprzyiacielem. Pierwsza[3]) nastąpiło laudum w całym woiewództwie bracławskim takowe o wyprawach, do konfederaciy, iako z pierwszey Tetyowszczyzny kilkadziesiąt konnych y pieszych barwianych potrzeba było dać, na które to laudum ieździłem do Winnicy y musiałem przysięgać w grodzie, na osiadłość, wiele się mogło w tych dobrach pokazać dymów. A powróciwszy, na terminie musiałem, dokładaiąc usilnego starania, wystarczyć ludzi tak konnych jako y pieszych z barwą, orężem y całą amonicią woyskową pod surową exekucyą y dalszą przegrożko od konfederaciy, przy którey wyprawie nie małe poniosłem umartwienie, z iednych (!) strony oczekuiąc co godzina rzezunów zbliżających ku Tetyowu, z drugiey obawiaiąc się, aby przy tey wyprawie Moskale nie policzyli (mnie) za konfederata y nie wzięli w niewolą, co się nie na iednym ziściło. Trzecia, wszyscy arędarze klucza tetyowskiego, iuż będąc na ucieczce, uciekali się do mnie, abym ich zaradzał, gdzieby mogli lokować chudoby swoie tak ruchome iako y nieruchome po wsiach, y iakim sposobem w dalszy czas mogli ukryć przed nieprzyiacielem. Z których żadnemu nie odmówiłem y dawałem każdemu na ich żądanie rezolucią a zgoła tak będąc upośledzonym, że nie miałem żadney pomocy dla siebie w rozrządzeniu przynaymniey rzeczy potocznych, tylko sam swoią osobą musiałem zawiadywać od naymnieyszego do naywiększego. A wlm. państwo Lipińscy, podówczas komisarstwo, wyiechali z Tetyiowa dnia 14. Julii w tymże roku 1768, a mnie samego na ten ucisk zostawili. Do tego ieszcze robiło się pieców dwa saletrza-

---

[1]) В ориґ. більший відступ. [2]) Слово се замазане чорнилом.
[3]) Має бути Pierwsze.

nych. Tu iuż mnie omyliła nadzieja przyrzeczenia wyż wspomnionego urzędu y ludzi tetyowskich, gdy postrzegłem odmienność w posłuszeństwie y przychylności ludzi. Zwątpiłem niepomału, nic maiąc więcey w usłudze y posłuszeństwie wiernieyszego y przychilnieyszego prócz iednego ze wszystkich, kozaka Iwanka Hrabowego, któren mi się pod ten czas wielkim stawał przyiacielem y teraz mieszka w Piatyhorach.

Ta liczna czata komendy Żeleźniaka półkownika, stała pod Umaniem, z pod tey odłączywszy się ośmiu hultaiów, przybiegli do Tetyowa die 19 Julii, a wpadłszy z strony ode wsi Żydówczyka y Dombrowli, z przedmieścia Piatyhorskiego, zaczeli Żydów kłuć tetyowskich, piatyhorskich y innych, którzy się wybierali na ucieczkę a tu zatrzymali się, y biegaiąc, wołali na chłopów, aby się ich nie obawiali a Polaków y Żydów do kupy zganiali y dopomagali im (w) teyże tyraniy. Ruszył się lud z ochotą, czego niemały czas oczekiwali. A gdy iuż w mieście powstała zamieszanina, o czym ia nie wiedział, będąc w zamku, daie mi znać szlachcic Zawalski z Bahwy, co się iuż dzieie w mieście.

Żona moja była ubrana w proste, g(r)ube, kobice odzienie, (gdy) to usłyszała, a porwawszy na ręce córkę naymłodszą, wybiegła z zamku w forte. (!) Nie wiedząc w którą strone miała się udać, poszła na przedmieście Piatyhorskie, gdzie naywięcey trupu y jęczących, niepodobiianych leżało Polaków y Żydów. Bardziey z widzenia tey katowni przestraszywszy się, szła do wóyta, aby ią skrył przed nieprzyiacielem y przyszła do domu onego. Żona wóytowa czyli to przez boiaźń, aby za znalezieniem u iey domie, sama nie popadła (!) śmierci, czyli przez antypatyą iakową, że iey cierpieć nie mogła, oddała ią iadącemu wołami chłopowi zamiast krewney swoiey, aby ią zawiózł tam, gdzieby zechciała. Ten, wziowszy na wóz, wiózł żone moie gościńcem piatyhorskim. Chłopi po trakcie (od) iadących hultaiów dowiedziawszy się, iż napadli na Tetyów, zbiegali się na zdobycz. Z tych iedni zdybali owego chłopa iadącego z moją żoną y pytali się, coby wiózł, odpowiedział: „widzicie kobite proste, która mi się prosiła[1]), abym zawiózł do Piatyhor", bo w samey rzeczy y sam nie wiedział, iakiego stanu wiózł kobite. Ci, nie dowierzaiąc powieści owego, że z pozoru pokazywała się być prostą kobitą, to iest z odzienia, kazali pacierż mówić ruski, probuiąc, czymby się mogła wydać. Żona moia, umiejąc pacierż ruski y niektóre modlitwy (!), mówiła przed niemi. Jeszcze nie dowierzając, spodziewaiąc się, że (nie) miała by(ć) stanu starozakonnego (!), ubiór prosty z głowy zdjowszy, opatrywali. A gdy żadnego znaku nie opatrzyli takowego, któren by mógł przyprowadzić do utraty życia, uwolnili ją, a sami udali się ku Tetyowu ze zdobyczą. Y z tamtąd żona moja dostała się do wsi Czerepinki, do kobity, wdowy, u którey miała także niezłe przywitanie, żadaiąc schronienia się u tey y żywności, przez długi czas w uściech swoych nic nie mając. Taż kobita, poznawszy ią, zaczeła szydzić, łaiać, z domu potrącaiąc, wyganiac. Wreszcie

---

[1]) Підчеркнено в оригіналї.

zwoławszy niemałą liczbę młodzieży, ukazała żone moię onym. Ci z wielkim hałasem y urągowiskiem uganiali do zabicia aż w las przyległy teyże wiosce. Z opatrzności Pana Boga nadarzył się w tym lesie dziad niejaki. Ten, usłyszawszy owey młodzieży krzyk y uganianie za moją żoną, postrzegłszy, przybiegł tchnięty darem Ducha świętego, te wszystkę młodzież porozpędzał, którzy ty(m) końcem uganiali, aby ią ubili. I z lasu dostała się do wsi Hałaiec (!)[1], do xiędza unita. U tegoż wydysponowawszy się iuż na śmierć, którey uniknąć nie spodziewała się od hultaiów tey czaty, która iuż stała we dworze hałaieckim, skryła się u Iwana Swiatęka.

Chłopi na fundamencie mocy hultaiskiey, tudzież wolności, którą zaślepieni byli od tychże w przyszłe czasy, gdzie któren mógł słyszeć albo wiedzieć o takowym mieyscu, gdzieby się mogli Polacy lub Żydzi chronić, hurmem szukać chodzili, a nalazłszy na wbicie przyprowadzali, iako tych, których tu przywodzę: Kamińskiego y Ginowskiego, prócz tych Polaków y Żydów, którzy nie są w moiey pamięci. Wielie (!) osób tam śmiercią tyrańską poległych! Jedni to uczynili dla pochwały y nadgrody od tychże hultaiów, drudzy dla zdobyczy. Gdzie (kto) jaką osobę mógł wynalieść (!), ogołociwszy ze wszystkiego, ledwo przed stratą nie nago przyprowadzi. Inni zaś, nie mogąc za wiadomością krwi katolickiey cierpieć, wydawali na sztych śmiertelny. Chociayby iaką osobę hultaie od śmierci uwolnili, tedy sami chłopi domowi życiem nie daruią. Co się działo po wielu mieyscach y ziścilo się na śp. żonie Koresondowicza, pod ten czas rządcy hałaieckiego. Sam Koresondowicz, dowiedziawszy[2]) się o zbliżeniu hultayskiem do Hałaiek, radził sobie y żonie o ucieczce, lecz żona pomienionego, rozumieiąc, że to rzecz była[3]) zmyślona, nie chciała się w tym powodować. Koressondowicz, widząc upartość żony swoiey, opuściwszy ią, uciekł tak, że go nikt nie mógł widzieć, ani też o nim wiedzieć. Żona zaś iego, powziąwszy wiadomość gruntownieyszą od ludzi poczciwych (czemu ieszcze uwierzyć nie chciała) lecz po niewczasie. W ten czas, gdy iuż byli we wsi Hałaykach hultaie, udała się z dwiema córkami swoiemi na ucieczkę. Chłopi, spostrzegłszy, że iuż dawno pożądana uciecha wpadła do Hałaiek, a widząc, że już we dworze nikt się nie znayduie, rozprószyli się po całym lesie, szukaiąc Koressondowiczowey, w którym się była skryła, którą z córkami znaleźli y przyprowadzili iuż na stratę przed hultaiów. Przez nieostrożność iakowegoś (z) prowadzących niezbożników z rąk onych uciekła. Powtórnie ci niezbożni z wielką zawziętością rozbiegli się a znalazłszy w lesie, z wielkim urąganiem przyprowadzili przed zbóyców, od których zabita została. Córki zaś obie życiem darowali, lecz przez mus y usiłowanie hultaiów bawili się we dworze hałaieckim z tymiż przez niedziel dwie, y wszystkim zachodzącym w różnych okolicznościach rozkazom hultayskim zadosyć czynili.

Pod ów czas dowiedziawszy się chłopi, iż się znayduie żona moja

---

[1]) Підчеркнено в ориґіналї. [2]) В сьому місцї є на марґінї знак „x".
[3]) Підчеркнено в ориґіналї.

u Iwana Swiatęka, chcąc ią siłą z rąk wydrzyć, lecz tey wzięcia Iwan Swiatęko zbronił, a nie mogąc nic poradzić, aby żone moię mogli przed strate hultaiów przyprowadzić, dali znać hultaiom, mówiąc „tu się znayduie, u Iwana Światenka takiego stanu osoba“. O czem upewnieni hultaie przydali wartę, aby nie uciekła żona moia y czekała zguby życia. W czasie powolnieyszym nad toż czato było dwóch komendantów, z których ieden był powolnieyszy, lecz (gdyż?) pomiędzy niezbożnemi nayduią się y bogoboyni. Daniło Światenko, dowiedziawszy się o przydaney od hultaiów do żony moiey warcie, przyszedł do niey, ciesząc w ostatnim już będąco zgonie, mówiąc: „ia sam za cię życię moię położe, a ciebie na zgubę nie wydam“. Y iak nayprędzey zapobiegaiąc temuż, pobiegł do tych ludzi, o których wiedział, że są cnotliwi y bogoboyni y zebrawszy ze cztyrech, wzieli chleba y soli y poszli z prośbą do owego powolnieyszego z tych dwóch komendanta y za wielką tych ludzi prawie z płaczem, prośbą, uwolniona żona moia z pod warty y śmierci została. Któren przestrzegał, aby się schroniła, lub tyż w tey wsi nie znaydowała się, aby inni napadłszy, mimo naszey wiadomości do zguby nie przyprowadzali.[1])

Z Hałaiek przeprowadzona przez wyż pomienionego Iwanka Hrabowenka do Piatyhor. Lecz byli tacy bezbożni w Piatyhorach, że na iey życie ścigali, tylko że iey nie mogli wynaleść. Y bawiąc sie przez dni kilka w Piatyhorach, xiądz Jurewicz unit, paroch piatyhorski, dowiedziawszy się o niey a ulitowawszy się, słysząc o ludziach na iey życie ścigaiących, znalazłszy ludzi cnotliwych, naioł ich, aby moie żone wywieźli y to sub secreto z Piatyhor na mieysce bezpiecznieysze ku Berdyczowu. Ciż wzięli żonę moię z starszą córką a dwie młodszych poleciwszy opatrzności Pana Boga, opiece y sumieniu ludzkiemu, zostawiwszy u pomienionego Iwana Hrabowenka, odiechała. Y iuż iadących pod Tetyowem zdybało ich dwóch hultaiów, po części znaiomych, którzy usiłowali y tam żonę moię do zabicia, z których ieden podwodnik mówił, że to (nie?) iest moia żona, a tak onym łaiąc, bronili się. Widząc hultaie, że nie mogą uradzić, odieżdżaią od nich z przegróżką, mówiąc: „zaczekaycie, poiedziemo (!) po więcey, a obaczycie, co się y z wami podobnie stanie, że wy wywozicie Polaków y Żydów“ y skoczyli iak nayprędzey dawać znać do swey komendy. Podwodnicy, choć na iednym wozie tylko dla lepszego bezpieczeństwa było ich trzech, widząc takie niebezpieczeństwo[2]), aby sami siebie y żony moiey do straty nie przyprowadzili, opuściwszy gościniec, manowcami iechali, y ty(m) sposobem uszli od zbóyców. Y iechali pod Stary Konstantynów, do dóbr śp. Kazimierza Choieckiego, chorążego kiiowskiego a wuia żony mey moiey (sic!). Podówczas kozak tetyowski, nazwiskie(m) Furgalec, zebrawszy czate pod swoią komende, wpadł do Piatyhor, wołaiąc na ludzi, aby, kto wie o Polaku lub Żydzie, przyprowadzali na zabicie. Ruszyli ludzie niezbożni, szukaiąc po lasach, polach, błotach, a znalazłszy Polaka lub Żyda, wiedli przed hultaiów, gdzie

[1]) Тут в ориґіналї більше вільного місця. [2]) Підчеркнено в ориґіналї.

z kilkadziesiąt Żydów zabili. Także y Polaków, z dalszey Ukrainy uciekaiących połapali y pokłóli. A gdy iuż niestało żadnego Polaka ani Żyda, zaczeli z wielkim tryumfem pić, hulać, różne trunki wytaczać, zdobycz rozbierać, nie tylko hultaie, którzy początek do tego dali, lecz (i) chłopi domowi z żonami y dziećmi równey kompaniy (dotrzymuiąc), we wszystkim dopomagali...[1])

Ja zaś w puł kwandransa, iak mi dał znać szlachcic Zawalski z Bahwy, że iuż wpadli do Tetyowa hultaie y po wyiściu moiey żony w fortce z zamku z młodszą córką swoją, nim się sam przybrałem także w chłopskie proste odzienie, aby mnie nie poznali, wyszedłem z zamku za też fortę y odtąd nie uyrzałem żony moiey y nie wiedząc, gdzieby się podziała, nie mogłem tak wprędce poradzić sobie, w którąby się strone udać, gdzieby(m) mógł znaleść żone moię. A tak roztrychnowszy się, wyszedłem na przedmieście żywotowskie a postrzegłszy śp. Macieja Zawadzkiego, zbliżałem się do niego, abym się rozpytał o niektóre rzeczy taiemne. W tym punkcie postrzega(m), że w oczach moych haydamaka, dognawszy szlachcica Rałusowskiego, z Dowhalówki, skłół. Ja, będąc strachem zdięty, nie wiedząc, co z sobo mam czynić, chciałby(m) się skryć, abym więcey nie patrzał na to okrucieństwo. Przestąpiłem płot y zdybałem uciekaiących konno dwóch szlachty, którzy tylko mnie mineli, wypada haydamaka y pyta się mnie, czy bym nie widział uciekaiących pomienionych dwóch szlachty, w którą by się strone udali. Temu odpowiedziałe(m) ruskim terminem, że nie widziałem, a odwróciwszy się ode mnie ów haydamaka, koniem pobieg(ł). Y zaraz zdybawszy Suszczewicza, pisarza mego skłóli, przytym Zawalskiego y Radeckiego nieiakiego z żoną pokłówszy, męża z żoną obok, dzieci zaś na nich pokładli. Także Łastowieckiego, pułkownika tetyowskiego skłóli, y tylo osób, których pamięć moja znieść może za małą chwilę w oczach moych srogą śmiercią polegli. Czyż mała liczba za wielki czas niewidzianych y mnie nieznaiomych śmiercią tyrańską poległa przez tych morderców, których z małey liczby pomienioney, ośmiu, uczyniło się więcey sta, bo z okolicznych miast, wsiów, szli, iechali, starzy y młodzi, iedni dla zdobyczy, drudzy dla pomocy tego okrucieństwa. Nawet kozacy zamkowi, tetyowscy y czeladź z obóch salerzanych maydanów, któren z czem miał, biegli y kupili się a Polaków y Żydów kłóli y rznęli. Zdobycz, co mógł porwać ieden przed drugim, brali, nieśli y wieźli każdy w swoią stronę. A gdy iuż tak wielka w mieście powstała zamieszanina, krzyk, ięk, płacz, wrzawa, zgoła patrzącemu się nato potrzeba było umierać. Strachem przerażony, chociaż tey pierwey myśli byłem szukać takich ludzi w mieście, w których bym się mógł schronić na czas jaki, postanowiłem sobie dalszą ucieczkę y schronienie się przed nieprzyiacielem. Ide na przedmieście ku Kasperówce, zbliżaiąc się poręku (?) nowemu młynu, a nie postrzegłszy, zbliżyłem się ku haydamace y chłopu, którzy

---

[1]) в ориґ. по dopomagali йде три точки, потім лишено більший відступ місця.

na warcie stali, aby uciekaiących z miasta Polaków y Żydów nie puszczali y nazad do miasta zawracali. Uląkłem się nie pomału y uchiliwszy głowe, aby mnie, ieżeli nie z odzienia, to z komplexiy nie poznali, miiam onych z daleka y zdybuie parobka w młodych ieszcze leciech będącego. Idzie z drągiem, wołaiąc na ludzi, aby do domów swoych pod surową karą Polaka ani Żyda nie puszczali. Ten spoyrzawszy, nie poznał mnie a otarłszy się ramieniem swoym o mnie, minoł, y temu dał Pan Bóg zaślepienie. Y wyszedłem na groble pomiędzy wozy żydowskie y szlacheckie przez hultaiów ze zdobyczą zaięte, przy których byli haydamacy y różnego gatunku ludzie. Spomiędzy tych wyszedłem prosto ku Kasperówce, a wyszedłszy w pole, zdybałem trzech młodzieży biegących za zdobyczą do miasta Tetyowa. Ci zawołali, ukazuiąc na mnie: „y to Polak", lecz że się do miasta spieszyli, mnie opuścili. Obawiaiąc się iuż iść gościńcem, abym nie podpadł innym (!) podobnemu nieszczęściu, szedłem manowcami pod las, ku Kasperówce y zdybałem iuż pod lasem Maxyma Lasowego. Zacząłem z tym mówić, iakby iaki był obcy y nieznaiomy człowiek. Lecz ten zaraz mnie poznawszy, przestrzegał, mówiąc, aby w tym razie nikomu nie dowierzał, skrywszy się w lesie y zaprowadził mnie na mieysce bespieczne, upewniwszy, abym się nie obawiał, odszedł do wsi Kasperówki y po małey chwili przyprowadził do mnie Stefana Zohalenka, poddanego kasperowskiego, ze wszech miar cnotliwego człowieka. Ten mnie z lasu zaprowadził do domu swoiego y krył mnie od niedzieli aż do srzody u siebie. Tego wiele dowodów podczas tey nieszczęśliwey awantury doznawałem w przychilności ku mnie y we wszystkich zachodzących potrzebach moych zawsze skutek odbierałem y niwczym mnie nigdy nie odmówił. Tego posyłałem do Tetyowa, szpieguiąc, coby się w działo, czyby ieszcze znaydowali się hultaie, lecz mnie nie pocieszną przynioso nowinę, co mnie naywięcey martwiło: niewiadomość żony moiey tudzież dzieci, gdzie się oni mogą znaydować y czyli oni są żywe, czyli także śmiercią tyrańską polegli. Druga, że utraciłem całego życia mego y żony moiey z obopólnego zbioru maiątek zabrany iuż przez hultaiów. Trzecia, że utraciłem nadzieię powrotu do rządów klucza tetyowskiego, co mnie naybardziei martwiło, spustoszenie y tak znaczny w skarbie pańskim decess.

Ciż hultaie po tak wielkiey pracy, którą mieli, pastwiąc się nad niewinną krwią, z wielkim tryumfem zebrawszy się starzy i młodzi, iedni po mieście chodząc kupami, piią, asambluią, kuchnie budują, iedzenia gotuią z pozostałey leguminy po Polakach y Żydach, iednych uciekaiących, drugich domowych, tronki (!) różne z lochów wytaczaią, iako: to miody, wiszniaki, piwa, gorzałki. Jedni postawcami tocząc, noszą garkami, ynni różnemi naczyniami, kto czym mógł, winszuiąc wiktoryi hultaiskiey, ochoczą bawiąc się. Chudoby ruchome y nieruchome ze zdobyczy a krwawey pracy katolickiey, iedni za bezcenek przedaią, drudzy kupuią. Pierwsza zaś czata pomienionych ośmiu hultaiów, którzy, odłączywszy się z pod Umania, naypierw wpadli do Tetyowa, y po-

czątek do tey nieszczęśliwości podali, poszła do zamku, w którym oblokowawszy, też same zbrodnie czynili, ieśli nie większą, jak ci domowi y postronni w mieście. Stoły przez cały tydzień odkryte byli, z których iedzenia nie schodziły y tak podobnie w zamku czyniąc, pili, tańczyli y co się ym podobało, to czynili zwyczaiem hultayskim. A ieżeliby im czego brakowało, tedy chłopi tak pilną onym attencyą czyniąc, dogadzali we wszystkich potrzebach, że żadnemu w życiu nie tylko lepiey, lecz równie nie mogli takowego czynić posłuszeństwa z dziedziców pano(m)[1]) swoym, iak hultaiom, dostarczaiąc iedzenia na iedzenia, trunków na trunki. Owo zgoła we wszystkich zachodzących hultayskich potrzebach, iakie tylko mogli wymyślić, dogadzali bez żadnego uprzykrzenia y tak bawiąc się ci hultaie w zamku [tety]owskim[2]) przez niedziele dwie, z gruntu zamek zniszczywszy y całe miasto pustko uczyniwszy, rozłączyli się z iedney czaty na dwie, gdyż niemała liczba przybyła do nich ośmiu w Tetyowie: y iedna w Hałaykach, druga w Żytnikach oblokowali się z całą swoią zdobyczą[3]). Y w Żytnikach niemały czas stali przez wodza swego, któren, dokazując wielkie okrucieństwa y tyranią w Tetyowie nad Żydami y Polakami, sam przez siebie postrzelony został, z którego postrzału cały czas w Żytnikach goił się. Jednak żaden hultay nie mógł się wyzuć z pod władzy onemu, równe posłuszeństwo czyniąc tak słabemu iako y zdrowewu. Po uczynioney dyspozyciy niegodziwey tegoż rozbiegli się hultaie po wszystkich okolicznie wsiach, po których nie małą liczbę Polaków y Żydów wykłóli. W Bahwie wiadomych tylko mnie szlachty Strzemeckich, iednego domu osób trzydzieście wykłóli. Żone Pirockiego rottnego w Zaszkowie, Żułkiewskiego y innych wielu, Zrażewskiego także, przedtym dyspozytora kasperowskiego, potym alexandrowskiego, przez wóyta ślepego znalezionego alexandrowskiego, przez tegoż do hultaiów przyprowadzonego, skłóli. Zgoła niemałą liczbę po tych wsiach za ten czas dusz niewinnych wygubili, wyliczonych samych Żydów trzy tysiące wyrznęli.

Ja, wysiedziawszy od niedzieli d(o) srzody u pomienionego Stefana Zohalenka, zamyśliłem w tym razie szukać protekciy y rady generała Kreczetnika woyska rosiyskiego y zebrawszy podwód dwie, z Hałaiek iednę, a z Kasperówki drugą za wynalezieniem Stefana Zahalenka y wziowszy z sobą cztyrech ludzi, samopiąt poiechałem do Berdyczowa, gdzie stał z woyskiem pomieniony generał. Ja wyiechałem z Kasperówki die 22 Julii, generał zaś z swoią komendo ruszył do Baru na sukurs, gdzie utarczkę mieli z konfederatami Moskale, a przyiechawszy do Berdyczowa, nie zastałem, tylko powziołem wiadomość, w którą stronę z cało dywizyą udał się. Jechałem z Berdyczowa za nim ku Chmielniku y niedoieżdzaiąc wsi przyległey Chmielniku, Krzywoszyiniec, stanęliśmy na noc. Teyżc nocy z obóch wozów dwie pary koniey nam

---

[1]) В оригіналї „pano“. [2]) [ ] місце витерте.

[3]) Підчеркнено в оригіналї, на марґінї в тім місци зазначено x.

pokradzioną, y zostaliśmy piesi y musieliśmy nazaiutrz samociąż wozy ciągnąć do wsi Krzywoszyiniec, w którey iuż naiowszy koni, iechałem do Chmielnika, y tam zastałem generała Kreczetnika. A gdy przyszedłszy, opowiedziałem całą treść interessu moiego y zaniósłszy zażalenie przed iego osobą, prosiłem o wsparcie, aby mi dał w tey mierze radę iakawą.[1] A wysłuchawszy żądanie moie generał, odpowiedział mi, mówiąc: „Waspanu potrzebna iest komenda dla uskromienia hultaiów w Tetyowszczyźnie y dla ubespieczenia samego w teyże. Ja zaś poradzić temu nie mogę, gdyż z całą dywizyą moią ciagnę do Baru na sukurs, ale was, panowie[2]), iak możecie, tak sobie radźcie y szukaycie sposobów do uskromienia owych hultaystw". I tak bez żadney nadziei odiechałem od generała y iadąc ku Tetyowu, im bardziey zbliżałem się ku temuż, tem gruntownieyszą odbierałem wiadomość, że nie miałem już po co do tey wracać pustki. Po wtóre y to mi zbraniało tey ciekawości, puściwszy się na wolę Pana Boga, abym mógł przynaymniey obaczyć, co za porządek miasta Tetyowa, liczne czaty iuż po wszystkich wsiach stoiące hultayskie zbraniali mi tego. A powracaiąc z Chmielnika, utraciwszy dwie pary koniey y nic nie wskurawszy, kupiliśmy w drodze, złożywszy się, parę koniey, abyśmy mieli przynaymniey nazad powrócić. Y niedoieżdzaiąc Tetyowa, radzili mi pierwey, abym iechał do Tetyowa, a zważywszy wielkie niebezpieczeństwo, zdali się na wolę moją, w któro by się stronę miał udać, ustąpiwszy mnie wozu y koniey bez żadney nadgrody, widząc mnie tak upośledzonego, sami piechotą poszli do domów swoych.

A ia, będąc już ze wszystkiem osierociały, udałem się do Czudnowa, w którym siedząc czas niemały, nizkąd nie mogłem się dowiedzieć o żonie y dzieciach moych. Używam sposobu tego. Upatrzywszy dziada kulawego, z budko żebraka, tegom zaczoł prosić, obiecując mu wielką nadgrodę, aby miasto za elemozyno (iałmóżną?), iechał, szpieguiąc żone y dzieci moych straconych, przez długi czas niewidzianych y czy mogę mieć nadzieię życia czyli nadzieię straty. Na co ów dziad zezwolił, a nadgrodziwszy onemu, zainformowałem, gdzie y do kogo miałby się udać, pytaiąc się o nie, a napisawszy bileciki dla uwierzenia od żony y dzieci y ludzi tych, którzyby o nich wiedzieli, a pytaiącemu się dziadu dali zupełny kredyt, że był odemnie posłany. A tak zainformowawszy owego dziada, mówiąc mu, aby iechał do Kasperówki, do pomienionego Stefana Zohalęka, u którego zupełną wiadomość weźmiesz, wyprawiłem go, a sam zostałem na mieyscu w Czudnowie. Ów dziad, poiechawszy do Kasperówki, do pomienionego Stefana, pyta się sekretnie onego, zaczym był posłany. Stefan Zohałenko, rozumieiąc, że był szpieg haydamacki, tay się y niewyznaie dotąd, póki nie pokazał bileciku. A dopiero uwierzywszy dziadowi, mówi, aby iechał do Piatyhor, do Iwana Hrabowęka, u którego tylko dzieci moych było dwoie, które

[1]) Має бути iakową. [2]) Очевидний пропуск по слові panowie.

żona porzuciła, a z starszą odiechała. Przyiechawszy dziad do Piatyhor do pomienionego Iwana Hrabowęka, pyta się o nie Iwana Hrab(owęka). Także powątpiewał, rozumieiąc, że był dziad podeyrzany, nie chciał się zwierzyć onemu, wypieraiąc się, że „nie wiem y nie znam, o co ty się mnie pytasz?“ Y podobnież stało się, póki nie pokazał bileciku odemnie pisanego, w którym wyrażoną było, aby dziad miał wolne zabranie żony y dzieci, gdzieby mógł znaleść, póty mu nie dał kredytu. A za pokazaniem bileciku, czemu kredytuiąc, zwierza się y pokazuie dwoie dzieci małych a trzecią służącą, mówiąc, że żona moia iuż dawno odiechała do dóbr wyż pomienionych pod Berdyczów, tylko dwoie dzieci u mnie tu zostawiła a trzecie z sobą wzięła. Żabiera ów dziad do swoiey budki wszystkie troyga, któremu, nie zbraniając Iwan Hrabowy, prosi go, aby pomyślnie zawiózł ich na mieysce odemnie naznaczone, to iest do Czudnowa. Których wiezie, a przyiechawszy do miasteczka Borszczaiówki, w którey stali haydamacy, zatrzymawszy ci, pytali, coby wiózł, ieśli nie Polaka albo Żyda, na co im dziad odpowiedział, gdzieby się teraz mógł znaleść Polak albo Żyd. Potym pytaią hultaie, czyie by byli dzieci, na to także odpowiedział, że te dzieci moie są własne y na tym przystali. A wyiechawszy dziad za miasteczko Borszczaiówkę, stanoł budko swoią z dziećmi, których samych porzuciwszy, wrócił się sam do hultaiów za elemozyną, a opatrzywszy dziada jałmóżną, hultaie upoili go. Ten powruciwszy piany, dzieci zaraz z budki powyrzucał, urągaiąc się y onymże łaiąc, ledwie nie stał się podobnym morderco hultaiom, a zreflektowaszy się po chwili, bierze do budki y za mały czas znowu wyrzuca z budki y tak wielokrotnie czyniąc z dziećmi igrzyska, z dziećmi[1]), póki się nie wytrzyźwił, przecie łaską Pana Boga te mi żywych przywiózł do Czudnowa y uczynił mi wiadomość o żonie moiey, gdzie się znayduie. Ja, maiąc parę koni kupionych w drodze, powracaiąc z Chmielnika y wóz, czym przyiechałem do Czudnowa, zabrawszy dzieci, iechałem do Samczyk pod Konstantynów, do żony moiey, do dóbr śp. Kazimierza Choieckiego, chorążego kiiowskiego a wuia żony moiey, natenczas chorego. Tam żone moię z starszą córko zastałem z Opatrzności Boskiey żywą, y nikogo wiecey nie zastawszy także właśnie pustkę, nie maiąc żadnego ubespieczenia ani przystanowiska dla siebie, ieździliśmy z mieysca na mieysce, obawiaiąc się, aby nas nie nap(a)dli nie tylko hultaie lecz y chłopi domowi, czego tey pory mocno się trzeba było wystrzegać. Ochraniając życia swego y utraciwszy iuż nadzieie powrócenia się do Tetyowa, upatruie mieysca takowego, gdziebym się mógł bezpiecznie oblokować y dowiedziawszy się o śp. Jabłonowskim, oboźnym polnym, któren się utopił, iż zaciąga nie małą komende dla ubezpieczenia samego siebie, udałem się do niego, spodziewaiąc się pozyskać protekcią dla siebie iakową y ten mi odmówił[2]) y ni w czym nie zaradził. A powróciwszy od pomienionego Jabłonowskiego, pisałem ieszcze

---

[1]) 2. раз повторено. [2]) Підчеркнено в оригіналї.

do urzędu tetyowskiego razy kilka, abym powzioł wiadomość, co się dzieie w Tetyowie, y czyby się można wrócić do Tetyowa dla rozrządzenia ekonomiki, iuż zawakowaney czas nie mały. Lecz na każde moie pisanie żadney nie odebrałem rezoluciy, y ponosząc przez tak długi czas niemałe umartwienia, nizkąd nie maiąc pociechy, będąc tak upośledzony, piszę do Kasperówki do pomienionego Stefana Zohałenka y Maxyma Szczerbaka, których tyle miałem dowodów łaski w utrapieniu moym. Ci, iak tylko moy bilecik odebrali, zaraz w podróż do mnie udali się. Ja, nie czekaiąc rezoluciey, iakaby mogła nastąpić, poleciwszy się woli Pana Boga, azardowałem się iuż sam iechać do Tetyowa, z myślą, co się stanie, to się stanie, niech sie dzieie wola Boska ze mną. Już mi się y ta uprzykrzyła poniewiarka, a wyiechawszy, iuż w drodze, w stepie pod Staropolem, zdybałem pomienionych Stefana Zohałenka y Maxyma Szczerbaka, iadących do mnie. Których iakiem postrzegł y poznał, stali się w oczach moych aniołami, z przyczyny, że będąc właśnie iak błędną owcą pomiędzy wilkami, którzy czatuią na pożarcie, żadnego co w mym utrapieniu nie miałem takiego przyiaciela, prócz tych, od których we wszelkich moych troskach radę y pociechę odbierałem. Y iechałem z tymiż do Tetyowa y zdybaliśmy w stepie popasaiących dwóch chłopów klucza tetyowskiego, ze wsi Sorokotiahi iadących z rybami dwoma wozy do Berdyczowa, do sprzedania oney. Tych nadiechaliśmy siedzących blisko gościńca, przed którymi, wtrzymawszy konie, pytałem terminem prostym, zkąd by byli, a poznawszy ieden ze dwóch mnie nie z odzienia, bo w prostym byłem, tylko z komplexiy, zerwawszy się na nogi, czapkę z głowy zdioł y pod pachę włożył. Sociusz iego, siedząc y daiąc odpowiedź na moie pytania, postrzegłszy, że się ten zerwał na nogi y czapkę z głowy zdioł, nie mógł pomiarkować, co by się to miało znaczyć. Ja, nie daiąc znaku większego po sobie, ruszyliśmy od tych y nie postąpiliśmy daley, iak kroków trzy, ten parobek, który mnie poznał, porwał drugiego za ramię, mówiąc głośno: „wstań, to Zawrocki iedzie!“ A zerwawszy się oba na nogi y ten porwawszy czapkę z głowy, także pod pachę włożył y obay powstali, pilnie mi się przypatruiąc. Ja to postrzegłszy, niepomału został ucieszony z tych słów, które mi uczynili nieiako nadzieię pierwszey perfekciey rządów y boiaźni Polaków; y daley iadąc, stanęliśmy na popas we wsi Hopczyce, w kluczu pohrebyskim leżącey.

Zdarzyli się w iedney kwatyrze wraz popasaiące dwa czerce kijowskie. Ja, wdawszy się z tymiż w przyiaźń (pod pozorem Rusina y wielkiego ku nim przyiaciela), udaiąc rzecz, iakobym był szynkarz piatyhorski, na imie Demian. Czemu uwierzyli y wielce się zaprzyiaźnili, a to dlatego, abym mógł być upewniony, ieżeli mogą przyiść Polacy do pierwszey perfekciey w Ukrainie lub nie. Y tak zaślepieni i zaufani w moiey ku nim przychilności, odkryli mi wszystkie taiemnice rządów ukraińskich, mówiąc: że Polacy nigdy nie mogą się mieścić w Ukrainie ani tyż mieć rządów w niey. Y iuż kilkaset antymissów wysłano z Rosiy po

całym woiewództwie kijowskiem y bracławskiem, po cerkwiach na błahoczest, to iest na syzmę y na wszelkie rządy y posłuszeństwa rossyiskie. A wyczerpnowszy u nich tak niepocieszne słowa, z wielką boiaźnią iechałem do Tetyowa. A przyiechawszy z pomienionymi ludźmi wieczną pustkę w mieście a bardziey w zamku, zostałem[1]), stoły, stołki, krzesła porąbane, drzwi powyłamywane, piecy pobite, okna potłuczone, zgoła wielka pustynia tak w mieście iako y zamku. Co wszystko tak porządnie zostawszy, ażem się strwożył, patrząc na taką pustynię. Gdzie tylko okiem mógł zasięgnąć, równość(?) upatrzyłem, a wystrzegaiąc się, abym, wpadłszy w sieć, nie popadł śmierci innym podobney, chcąc uczynić iakoweś rozporządzenie, wstrzymałem się, abym się nie okazywał być rządcą tam(t)eyszym, bo tyż mnie nikt y nie poznał. A snuiąc się przez cały czas pomiędzy ludźmi iakoby obcy y postronny człowiek prosty, z których iedni mnie po części poznawali a drudzy wcale nie, a tak snuiąc się sam nie wiem, co mam z sobą począć. Naściga noc, więc ia za radą pomienionego Stefana Zohałenka upatruię skrycie takowego mieysca, gdziebym mógł z owym przenocować, iuż nie w zamku, nie dowierzając tym, którzy mnie poznali, aby mnie, ieżeli nie w dzień to w nocy na sztych nie wydali śmiertelny. Y przenocowawszy w ogrodzie pomiędzy wyrosłemi konopiami, nazaiutrz przyszedłem do zamku w tym samym prostym ubiorze, martwiąc się, patrząc na takie zgrasowanie, a nie mogąc temu zaradzić. Tym czasem zebrało się ludzi kilkunastu, pomiędzy którymi y ia się znaydował. Z tych iedni mnie samego o mnie pytali, mówiąc do mnie: „Słyszeliśmy, że y nasz pan tu iest“. Jam na to odpowiedział, że nie wiem o nim. Tego czasu przybiegło do zamku konno dwóch hultaiów, chcąc wziąść iedną kufę gorzałki podówczas ieszcze znayduiącey się, o którey stoiąc(ey) w zamku nie wiedzieli, bo w niewspodzianym mieyscu skryta była. O tey dowiedziawszy się, chcieli wydrzyć z dwóch iedną kufe, ale łaską Pana Boga tak ych ludzie ukontentowali znayduiące się w zamku, że opuściwszy, za czym byli przysłani, z zamku odiechali. Tegoż czasu wpadła czata do Zraiek, w którey ieszcze znalezionych dwóch szlachty, Grabowskiego y Jaworskiego skłóli.

Ja, będąc tak strapionym, iedno chroniąc się przed nieprzyiacielem, druga, że się nie mogę rozprzestrzenić w rządach, zapobiegaiąc całości skarbu pańskiego[2]). W tym punkcie nadiechało dwóch kupców zagranicznych od Jelisawek, skupuiących gorzałkę, którym oświadczyłem, że mam na zbyciu kilkaset spustów skarbowey gorzałki y uczyniłem z tymiż targ, każdy spust po trzy talery (!) bite, z tako wymową, ieżeli(by) iuż po wymierzeniu tey gorzałki wpadłszy hultaie, obręcze na kufach poobcinali lub sobie gorzałkę zabrali, wy na tym macie szkodować. Na co owe kupce zezwolili, a odmierzywszy gorzałki dwieście siedym spustów, piniądze za nie odebrałem, a nie mogąc ich przy sobie konserwować, oddałem pomienionemu Stefanowi Zohałenku y nie maiąc iuż czego dłużey

---

[1]) має бути zastałem. [2]) очевидний пропуск головного речення.

w Tetyowie bawić, iechałem do Samczyk nazad, do dóbr pomienionego Choieckiego, chorążego kijowskiego.

Szlachta Stadnicka i Klukowska, zewbrawszy się, nad którą mieli komende ze Stadnicy Kendzielski, porucznik a z Kluków Maniewski, rottmistrz, spodziewaiąc się mnie i Lipińskiego zastać w Tetyowie, chcąc nam dać protekcyą jakowej(!) y zabezpieczenie, lecz nas iuż podtenczas w Tetyowie nie było. Chłopi, zebrawszy się, nie dopuścili do miasta, rozumiejąc, iż tym końcem szli, aby miasto wyrąbali y tak długo ucieraiąc się z sobo, chłopów kilka zabili i sami reyterade uczyniwszy, do domów powracali. O czym dowiedziawszy się czata hultayska, hałaiecka i stawiska, złączywszy się, napadli na te wsie Stadnice i Kluki, gdzie kilkadziesiąt szlachty wyrznęli, między którymi był Goryszewski, stary sługa pański y ten skłóty został. Którzy mieli sposobność schronienia się, to się skryli, a którzy nie mogli pozabiiane zostali y do ostatniey w tych wsiach chałupy szlacheckiey wypalili, prócz iednego Michałowskiego, Rusina, życiem darowali y nadali mu prawem wolność zupełnych w tych wioskach rządów na piśmie uciesznym a bardziej dziwnym terminem y stylem ułożone.

Po wyieździe moim z Tetyowa Malicki, kapitan od regimentu królowey Jadwigi, przyszedł z woyskiem do Tetyowa y zaraz oblokowawszy, się zaczął wstrzymywać od tey niegodziwey swywoli lud, zaczoł brać, łapać, więzić, bić, wieszać, po kilkaset łóz u słupa dawać. A widząc pospólstwo, że nie są żarty, którzy się poczuwali do równey hultaiom zbrodni, zaczęli uciekać, iedni za granicę, którzy mogli uciekali, drugich łapano y przykładnie karano. Y tak przecie nie pomału przestraszeni, tracąc iuż nadzieie wolności, zaczęli w kluczu tetyowskim po części wstrzymywać się od swywoli. Ja, dowiedziawszy się o komendzie w Tetyowie stoiącey, bezpiecznie iuż przyiechawszy, prezentowałem się ludowi i upominałem niektórych za takową zbrodnię, poczem ciesząc tychże, sam niepomału był ukontentowany. Y bawiąc się z komendą swoią kapitan Malicki cały tydzień ieszcze, nie dowierzaiąc, aby go hultaie nie napadli, przykładnie ukarawszy i wstrzymawszy po części lud od tey swywoli, nabrawszy zdobyczy trzydzieści y kilka wozów przez tychże ludzi od Polaków y Żydów zabranych, przez mus kapitana Malickiego wyznaney, kto tylko z chłopów mógł mieć u siebie zdobycz, to zabrawszy na kilkadziesiąt wozów, odiechał z Tetyowa. Y ia po nim odiechałem do Samczyk y niedługi czas bawiąc w Samczykach, powróciłem znowu do Tetyowa y zacząłem czynić rządy ekonomiczne y to ieszcze z boiaźnią wielką. Wtenczas pisałem do wnego Lipińskiego, podówczas komissarza dobrodzieia klucza tetyowskiego, abym mógł powziąć radę y pomoc iakową dla siebie, zostaiąc sam ieden w kluczu rządcą onego, wkrótce zesłał mi imci pana Suchodolskiego dla pomocy w rozrządzeniu. Ja dla lepszego zabezpieczenia kazałem powtórnie zwołać urząd y gromadę tetyowską, z któremi mówiłem, aby mnie mogli w rządach moych zabezpieczyć, na co zezwoliwszy, będąc iuż od wnego Malickiego przestraszeni, ubezpieczyli mnie przez

przysięge w wolności rządów y posłuszeństwie samych siebie. Potym przyszła powtórna komenda do Tetyowa wyż wymienionego Jabłonowskiego, oboźnego polnego, która była w rządach y dispozycyi dwóch, Matuszewskiego y Zmiiewskiego. Y ci, szukaiąc zisku iakowegoś dla siebie y zdobyczy, wzięli w niewolą dwóch wóytów y przysięgłego tetyowskich, wóyta y pisarza mieyskich, piątyhorskich y do Konstantynowa zaprowadzili y w iamę powrzucali a to nie ynnym końcem uczynili, aby trzymaiąc ich w detenciy y grożąc onym śmiercią, mogli wyznąć zdobycz iakową. Tylko że się na tym omylili, bo nic nie wyznali, czego nie mieli, ani o czym nie wiedzieli. Z tych wszystkich ieden, naywiększy winowayca przez nieostrożność iakowąś został uwolniony, a ci pomienieni wszyscy poumierali[1]). Ciż, bawiąc się w Tetyowie przez niedziel dwie, podobne czynności okazuiąc kapitana Malickiego, wyszli z Tetyowa.

Po trzecie komenda i. o. x. woiewody poznańskiego, nad którą miał komendę śp. Chiczewski, przyiaciel pomienionego woiewody. Ten szedł z woyskiem przez Tetyów do Lisianki do wstrzymania w tym kluczu całym lisiańskim bontów(!) y podbicie pod pierwsze posłuszeństwo ludzi y dla uczynienia rządów, iakie tylko mogły być przed czasy. Owo zgoła szedł dla wstrzymania od tak wielkiey wszeteczności a nakłonienia do pierwszych czynności. Ten mnie, pomieniony Chiczewski, ubezpieczył we wszystkich zachodzących moych w potrzebie okolicznościach, wspierać y zaradzać swoią protekcyą y sam wyszedł, niedługo bawiąc, z Tetyowa do Lisianki. Ja na fundamencie owey łaski y oświadczenia wspomnionego Chiczewskiego, zaczołem gruntownieysze czynić moie interessowania ekonomiczne, to iest, pieniądze zaległe y następuiące za pobranym ludzi wypłaceniem się, z różnych prowentów do skarbu należące odbierać, wkroczyłem przy tym w różną, potrzebną, zapobiegaiąc całości skarbu pańskiego, dyspozycią.

Wkrótce przyszła mi wiadomość, iż pomienionego Chiczewskiego, napadłszy w Lisiance haydamacy, tego y przy nim będące woysko wykłóli, także kilkaset szlachty y kilkaset żydów, chroniących się przy tey komendzie wyrznęli i zrabowali. A gdy ta nieszczęśliwa klęska padła na całe woiewództwo kijowskie y bracławskie, poczoł lud znowu szemrzeć y zamyślać o podobnych pierwszym czynnościach. Z czego ia, iako byłem nie pomału pocieszony z częstych przechodzących się komend y uskromienie przez też po części przynaymniey w dobrach tych lud od buntów y wszelkiey swywoli, tak zacząłem ubolewać, słysząc odnawiaiącą się tyranią, która gasnąć poczęła była, y widząc powtórną odmienność w posłuszeństwie y przychilności ludu, o czymem się ia w krótce dowiedział, o tak nieszczęśliwey zgubie śp. Chiczewskiego z całym onego woyskiem, a utraciwszy nadzieię protekciy pomienionego, myślę, kiedy tak wielką liczbę ludu zbroynego w oręż y amonicyą znieśli, więc mnie samemu każdego momentu trzeba się spodziewać z rąk hultayskich śmierci, nie tylko od postronnych lecz y domowych, którzy wie-

[1]) poumierali два рази повторено.

dzieli pod ten czas o pieniądzach skarbowych u mnie będących, których miałem natenczas kilkanaście tysięcy w bitey monecie z różnych prowentów przezemnie y imci pana Suchodolskiego zebranych y mnie za dyspozycią wnego Lipińskiego za swoią pieczęcią danych. Tem przerachował, a było także mangierów samych puł skrzyni. Te mnie nie pomału martwiły, pierwsza, że nie miałem czasu do przerachowania onych, druga nie znaydowałem mieysca do schronienia onych. Y nie maiąc dłużey czego się w Tetyowie bawić, zabrawszy te wszystkie pieniądze, sam iechałem do Zasławia y blokowałem na tym mieyscu, gdzie byli y pierwsze pieniądze za gorzałkę skarbową od kupców zagranicznych odebrane, to iest, w konwencie xięży Bernardynow zasławskich a powróciwszy z Zasławia do Tetyowa, dowiedziałem się, iż Orda wyszła y przez polskie granice wkroczyła w Nowoserbią. W ten czas znowu zaczoł się lud mieszać y trwożyć, czem i ia sam, będąc strapiony, iak mogłem, tak ludzi zaradzałem, aby kryiąc się przed Ordą, nie uciekali z dóbr, którzy obmyślali o sposobie do ucieczki. A zwoławszy gromady mówiłem im, iako y w samey istocie, iż móy brat starszy, rodzony, z podczaszym litewskim iest w komendzie przy tey Ordzie. Przeto wiedząc o mnie, iż ia iestem w Tetyowie, nie dopuści, aby iakie mogło się stać pokrzywdzenie w kluczu tetyowskim, y na fundamencie moiego przyrzeczenia wstrzymał się lud od ucieczki. Tu z pierwszych nieszczęśliwości nieuspokoiony praktyk naścigaią insze. Tylkom się przysposobił do wysłania z transportem w Polskę, przyszli Moskale do Tetyowa czynić zaciągi y ci mi nie mały ucisk przynieśli. Którzy, stoiąc ze dwa miesiące, przez ten wszystek czas zaciągali samych hultaiów pod swoią komendy, od których niemałe umartwienia y urągowiska ponosiłem. Tylko to mnie po części wspierało, że oficerów moskiewskich miałem przy moiey applikaciy dla siebie łaskawych. Już się nie czuiąc na siłach hultaie, co raz tracąc nadzieię bontów, rzezaniny y wolności, obawiaiąc się, aby nie wpaść na nagotowane na nich sidła, o czym radzić różne komendy zaczęli, zapobiegaiąc całości woiewództwa bracławskiego y kijowskiego, przeto ledwo hultaie nie gwałtem się cisnęli pod komendy moskiewskie. Nawet od tych wozów, które transportem wyprawiałem w Polskę, parobcy przystawali, na których mieysce do wozów musiałem wynalazłszy, stanowić, którzy to zaciążce a wprawdzie hultaie przez czas dwo-miesięczny niemałe zbrodnie czynili, ledwie nie równą pierwszym, tylko że nie kłóli y nie rabowali.

Tychże czasów wpadł ze swoią czato nieiakiś [przezwi]skiem[1]) Hruda do miasta Chwastowa w dobrach i. o. x. Osolińskiego, biskupa. A wpadłszy do miasta, znaleźli tylko trzech szlachty, którzy, spodziewaiąc się rzezunów, kryli się, gdzie któren mógł, a nie znalazłszy więcey, iak szlachty trzech w mieście, zawołali na ludzi, aby Polaków i Żydów szukali. Chłopi y mieszczanie rozbiegli się, starzy y młodzi po lasach, czaharach, stepach, błotach, domach,

---

[1]) [ ] місце витерте.

lochach y sprowadzili na zarznięcie siedymset osób Polaków y Żydów, których, iak tylko przyprowadzaią[1]) przed hultaiów, zaczęli czynić urągowiska z katolickiey wiary y naśmiewaiąc się z oney, wszystkich tych przyprowadzonych co do iedney nogi wykłuli y wyrznęli. Co się stało podobnym sposobem w Stawiszczach, przyległych Tetyowszczyźnie, w dobrach podtenczas i. o. x. Mniszki, kasztelana krakowskiego a teraz i. w. p. Branickiego, hetmana y wielu a wielu miastach, których ia, nie chcąc czytelnika zatrudnić, nie wywodzę. Owo zgoła po całym woiewództwie kijowskim y bracławskim Polaków y Żydów kłóli, rznęli y tych chudoby, mienia zabierali, domy grassowali[2]).

Obywąteli (!) y godni szlachta, różney kondyciy y stanu ludzie, Polacy y Żydzi, którzy spodziewali się schronić się przed tym pożarem nieszczęśliwym, którzy mieli łatwość y sposobność dostania się, uciekali do Humania, miasta leżącego w dobrach iw. woiewody kiiowskiego podtenczas, a teraz iw. chorążego koronnego na fundamencie przyrzeczenia Obucha, półkownika umańskiego kozackiego. Ten przyrzekł całemu zgromadzeniu mówiąc: „Nie trwożcie się, ia tego dokażę, że nie dopuszczę nieprzyiaciela do miasta Umania y nie poddam miasta y wszystkich w nim żyiących się y chroniących się w ręce hultaiów!“ Czemu uwierzywszy, wszyscy się cieszyli[3]), pokładaiąc w nim nadzieię życia. Lecz odmiana nastąpiła wkrótce tych czynności przez sotnika kozackiego, Gonte, któren był pod komendą Obucha, półkownika wyż pomienionego. Ten Gonta sotnik, naradziwszy się o zgubie całego Umania z Żeleźniakiem, iuż z liczną gromadą pod Umaniem stoiącym, co czynił mimo wiadomości wyższey komendy Obucha, półkownika y protektora całego zgromadzenia y miasta Umania, któren w samey istocie łaskę swą oświadczył w bronieniu, czego by y dotrzymał, gdyby nie nastąpiła zdrada Gonty, sotnika, przeciwko niemu y całemu zgromadzeniu. Obuch pułkownik, ufaiąc w dzielności sztuce y sile woienney y dla lepszego zabezpieczenia miasta Umania y wszystkich w nim chroniących się, wyszedł w pięciuset kozaka (!) w pole y stanął o puł mile (!) od Umania, gdzie y sotnik Gonta, zdrayca ludzki, w tey komendzie znaydował się, z iedney strony stanęli obozem, z drugiey strony stanoł Żeleźniak z całą swoią a liczną czatą hultayską. Tu wszyscy zaczęli się trwożyć, lękać y tracić nadzieie życia. Gubernator Mładanewicz, podówczas rządca tego miasta, Umania, naradziwszy się z obywatelami y innemi godnemi osobami tam chroniącemi się, posłał do Obucha pułkownika, prosząc y radząc tegoż, by dla lepszego ubezpieczenia miasta y samego siebie, powrócił z miasta do fortecy. Temuż Obuch półkownik dał na to rezolucyę w ten sposób, iż ia, co czynię, to wiem dlaczego, to iest, aby było z waszym y całego miasta zabezpieczeniem y ieżeliby hultaie mieli podstąpić y dobywać miasto, tedy wy z miasta macie się bronić, ia zaś tył wezmę z drugiey strony nieprzy-

[1]) підчеркнено в ориґіналї. [2]) більший відступ.
[3]) підчеркнено в ориґіналї.

iacielowi, któren śmiało może uderzyć na Umań, wiedząc doskonale, iż ia wyszedłem z Umania, abym was nie bronił, a tak go można będzie zwyciężyć y całego nieprzyiaciela. Co w samey istocie dotrzymać usiłował, nie wiedząc o zdradzie Gonty półkownika (!), który się iuż (z) dawna naradzał z Żeleźniakiem o zgubie ludzkiey, także y kozaków wszystkich sekretnie ponamawiał, aby (w) czasie potyczki z nieprzyiacielem nie stali się posłuszni komenderowaniu półkownika komenderuiącego was do bitwy z haydamakami, tylko opuściwszy onego, wraz ze mną wszyscy się złączyli z Żeleźniakiem. Na co kozacy chętnie wszyscy zezwoliwszy, do skutku w czasie przyprowadzili. Mładanewicz, gubernator tego miasta, zachowuiąc dobrą przyiaźń z Obuchem pułkownikiem, uwierzył tey Obucha rezoluciy, ciesząc całe zgromadzenie y mówiąc, że to iest z lepszym w samey istocie naszym, gdyż Obuch tył weźmie nieprzyiacielowi (w) czasie podstąpienia pod miasto, my zaś z miasta będziemy się bronić a tak snadną będzie zwyciężyć onego, co do skutku przyprowadzić usiłował. Y te gubernator rezolucią Obucha prezentuiąc zgromadzeniu, cieszył się nie pomału, czemu inni wierzyli a drudzy nie, a wszelako mieli się na ostrożności. Żeleźniak z cało swoią swywolną kupo, na fundamencie naradzenia się z Gonto o zdradzie takowey y zgubie ludzi, śmiało podstępuie pod Umań y chce onego dobywać, Obuch półkownik tył bierze haydamakom z swoiemi kozakami y iak tylko się zbliżył ku haydamakom y zaczoł komenderować do bitwy, wyskoczył Gonta, sotnik y mówi do niego: „Stóy półkowniku, dość iuż tobie nami władać, ieżeli chcesz, podday się z nami pod Żeleźniaka, z którym się złączymy, a ieżeli nie, będziesz w tym przeciwny, życie twoie iuż w moych ręku“. A widząc Obuch, półkownik, odmienność Gonty y całego woyska w posłuszeństwie y nie mogąc iuż nic poradzić, boiąc się utraty swego życia, zaczoł się prosić owego Gonty sotnika, mówiąc: „Miły Gonto a móy przyiacielu, y czemużeś tak był zakamieniały, żeś mi przed czasem nie oznaymił o swoiey takowey odmienie, o czym bym mógł pomyśleć. Y ia teraz, wziąwszy w protekcyą tylu ludu swoią, mam do zguby przyprowadzić“. Y zaczoł przed tymiż płakać, mówiąc: „czyń-że sobie, co ci się iuż podoba, ia odstępuię ci wszystkiego, nawet swoiey rangi, tylko mnie uczyń od tego wolnym“. Gonta, sotnik a zdrayca y zabóyca ludzki, respektuiąc po części na Obucha półkownika, którzy ścisłą pierwey między sobą przyiaźń zachowywali, a ulitowawszy się na płacz y prośbę owego, uwalnia go od śmierci y daie mu dwóch kozaków, z któremi odkłoniwszy się, odiechał samotrzeć za granicę. Gonta zaś sotnik zaraz się złączył z Żeleźniakiem y pisze do Mładanewicza gubernatora y całego zgromadzenia, aby bramy pootwierawszy, wolno ich do miasta pościli(!) deklaruiąc pod parolem, ani iedney osobie z Polaków życia odbierać, nie tylko życia ale y właść(!) każdego tylko samych Żydów, aby mógł wygubić. Pomieniony gubernator w nadzieie przyiaźni, do które y miał wstęp przez kumowstwo z Gonto setnikiem, chciał zezwolić y puścić wolno ych do miasta. Lecz zgromadzeni wolnego stanu wszyscy ludzie, iako to

panowie godni, szlachta y inni Polacy y Żydzi, tudzież Prusacy, których było osimnastu, widząc takową odmianę w Goncie, któren swego półkownika zdradził, aby za niemi się z nieprzyiacielem stawił (?) y teraz do zguby całe miasto podeyrzanym sposobem przyprowadzić usiłuie, nie pozwalaią y radzą o sobie tych używa(ć) usilnością kroków, aby się samym bronić y nie dopuszczać do miasta nie tylko pomienionego Żeleźniaka z całą kupo swywolną, lecz y Gontę, który się wpraszał do miasta pod pozorem wielkiego przyiaciela. Temuż Goncie w żądaniu onego odmówili zgromadzeni, a widząc Gonta, że się iuż poznali na iego odmienności y zamysłach, które do skutku przyprowadzić usiłuie, żadnego kredytu ani waloru nie maiąc iuż u całego miasta ani wstępu do owego, atakuią Umań wraz obie komendy Żeleźniaka y Gonty. Ci zaś z miasta bronią się y nie dopuszczaią. Któren atak trwał przez trzy doby, póki hultaie przez wały do palów nie dostali się, a popodcinawszy pale, rzucili się raptem hultaie y szyrsze mieysca czynili dla wstępu d(o) miasta. Widząc zgromadzenie, że nie mogą zwyciężyć y odporu dać nieprzyiacielowi, sami dobrowolnie bramy pootwierali, rozumieiąc, choć z własności ogołocą, przynaymniey od śmierci będziemy wolni. Y otworzywszy bramę, widząc wpieraiąco się zgubę swoią, zaczęli ieszcze zdaleka błagać, z płaczem prosić, aby przynaymniey życiem darowali, lecz bezbożnemu nic nie pomoże. Tyran Gonta z iedną, Żeleźniak z drugo komendo, iak tylko co do miasta wpadli, tak zaraz co do nogi w pień kłóli y rznęli. Chroniących się po domach, iamach, sklepach nachodzili y zabiiali, żadney osobie życiem nie daruiąc, prócz dwanaście panien z tak niezmierney liczby niższych stanów y kondyciy ludzie życiem darowali, z któremi bawiąc y trzymaiąc ie przy sobie, przez dni dwanaście tych odesłali za granice w Nowo-Serbią. A dobywszy miasta, wpadli iedni do klasztoru z rania y wszystkich w nim będących co do nogi wyrznąwszy, weszli do kościoła, gdzie trafili na mszą świętą, którą celebrował śp. x. Kostecki, przełożony tego bazyliańskiego klasztoru. Y posiadawszy w ławkach, głowy ponakrywali, przez całą mszę świętą cukry iedząc, różne trunki kielichami pijąc, póty się tak niegodziwie bawili, póki xiądz mszy świętey nie skończył. A gdy iuż skończył pominiony xiądz Kostecki mszę świętą, wzięli onego y temuż śmierć tyrańską zadali. Y tak przez niemały czas kłóli y rznęli dopóty, dopóki Polaka y Żyda y wszystkich różnych stanów y kondyciy ludzi chroniących się nie wygubili co do iedney duszy, prócz wyż wspomnionych panien dwanaście życiem darowali. Y wygubiwszy iuż wszystek lud, zaczęli trup różny z rynków, ulic miasta, domów zwlekać, czego wszędzie tak gęsto było, że nie można było na próżne wstąpić mieysce. I iednych w fosy, drugich w studnie rzucać, gdzie trzy studnie iak nayglębszych samych studentów Polaków, Żydów y małych osób napełniły.[1]) Starszych zaś y starych w fosy, iamy y próżne lochi rzucali, y tak na strone z gościńców, ścieżek y domów

[1]) підчеркнено в ориґіналї.

zwlekawszy, dla przeyścia wolnieyszego rzucali. A uczyściwszy po części z owego trupu miasto, zaczęli zdobycze różne znosić w czasie do podziału za miasto w pole, gdzie wyszedłszy, obozem stanęli, z kramów, lochów, sklepów, domów y różnych mieysc, skrzynie, kufry, szkatuły, puzdra, fanta różne, z czego byli w polu tak wielkie kupy, iak naywiększe budynki. A uspokoiwszy hultaie z owych niegodziwych prac swoych, oręż, wszystkie zdobyczne y przy sobie miane ratyszcza, prochy y całe woiennę amonicią w iedne mieysce złożyli, konie swoie y zdobyczne w ieden tabor zbili. Poiazdy, kolaski, wozy kryte, czego była niemała liczba, iedne obdzierali, drugie rąbali, inne zaś dla siebie zabierali. Y ta(k) oblokowawszy się iuż w polu za miastem, ufaiąc w bezpieczeństwie y dzielności swoiey, rozumie(iąc), iż się nie może znaleść takowy, (a)by ich mógł zwyciężyć, na czym się omylili. Zaczęli pić, hulać, asamblować, nie tylko w obozie, lecz y w mieście, czego na każdym mieyscu było pełno. Zaczeli tronki różne z lochów wyciągać, kuchnie budować, iedzenie gotować, winszuiąc wiktoryi nad Polakiem y Żydem, którzy się tak ochoczą raz na raz przez dwie niedziele bawili.

Tymczasem naradziwszy się półkownik doński z półkownikiem karabinierskim woyska rosiyskiego, aby mogli tych hultaiów w swoie ręce dostać, a że dla wielkości onych nie śmieli, używaią tych kroków. Półkownik doński pierwiey z woyskiem swym idzie ku hultaiom y oświadcza ym, za to dzieło ich chwalebne, że gubiło Polaków y Zydów y niby pomocą ym, to iest Moskalom staią, dla prędszego zgromienia konfederatów, którzy nie będą mieli sił takowych, mówiąc, gdy wy ich po części wygubicie, wielką nadgrodę oświadczycie od Imperatorowey, y mówiąc, że ia t(u) do was nie tym końcem przyszedłem, abym się z wami bił, gdyż wy sami widzicie, że y siły moie nie po temu przeciwko tysiącom, dla czego żadna w świecie praktyka nie okazuie w z(w)yciężeniu (iey)[1]) taki (!) wielkiey liczby (małey) (!)[1]) tylko tym końcem do was przyszedłem z swoią tak małą kwotą, abyście mi w tym zupełny mogli dać kredyt; o tym abym was ubezpieczył w waszych dobrych czynnościach (a (w) istocie mówiąc niegodziwych)[1]). Którym oświadczył pochwałe od carowey imości y nadgrodę od niey y tym sposobem zkonwinkował hultaiów, którzy się mieli porwać na dońców y nakłonił ich ku przyiaźni. A zaprzyiaźniwszy się z tymiż, wielko ku nim miłość y przychilność okazuiąc swoią (lecz ślepą)[1]), na czem się hultaie poznać nie mogli y uwierzyli powieści, przyiaźni y pochwale onego, który tym końcem czynił dwom komendom hultayskim Gończie y Żeleźniaku półkownik doński, iakim końcem uczynił Gonta z Obuchem pułkownikiem y miastem Umaniem y całym zgromadzeniem w nim chroniącym się do zguby podeyrzanym sposobem przyprowadził, co wkrótce na sobie praktykował. A tak zaprzyiaźniwszy się pomieniony pułkownik z Gonto y Żeleźniakiem y ze wszystkiemi hultaiami, ciesząc się nadgrodą y chwaląc dzieła ych, sam dotrzymuiąc kompaniy onym w asamblach y różnych

---

[1]) скобки в оригіналі.

ych zabawach, ochoty dodawał, myśląc cały czas o sposobie, czym by mógł uwikłać tysiące hultaiów w swoie sidła, sekretnie ostrzegaiąc woysko swoie, aby się nie zapiiało y trzyźwo się trzymało y miało się zawsze na ostrożności a nie wzbraniaiąc do dawania ochoty hultaiom, aby nie podpadł porozumieniu, o którym zamyślał. Y sam się wstrzymywał od napoiów y zawsze trzeźwo się miał y tak bawiąc z hultaiami przez czas niemały, nie daiąc po sobie żadnego porozumienia, zbliżył się termin, między sobą naznaczony, (między) wyż wymieniony(m) półkownik(iem) z półkiem karabinierskim a woyskiem moskiewskim. A gdy postrzegli hultaie nadchodzące woysko rosyiskie, zaczęli się z sobą obie komendy mieszać y trwożyć, przytem sposobić się do potyczki, mówiąc: „Chiba wy chcecie sami, aby na was to woysko rękę podniosło, którym dacie okazyią do bitwy, lecz w tym bądźcie pewni, w czym ia was ubezpieczam, że to woysko idzie do was, nie z tym, aby się z wami biło, gdyżby szukało innych sposobów dla uderzenia na was, to iest nocą, lub też była by licznieysza komenda, tylko tym samym końcem idzie do was, którym y ia u was przez tak niemały czas zostaię, to iest, idzie z pochwałą dzieł waszych y ubezpieczeniem w tychże y oświadczeniem podobney iako y odemnie nadgrody od Carycy Imości. A obaczycie ieszcze przytym iakowe przywitanie od tey komendy będziecie mieli!“ Zaślepieni hultaie, nie spostrzegłszy się na tych czynnościach, uwierzyli powtórnie y podobnym sposobem, bawiąc się ochoczą, zaczęli się sposobić na przyięcie gości, to iest Moskalów, nie wiedząc, co ich w czasie może spotkać.

Jak prędko zbliżyli się Moskale ku obozowi, zaraz doński półkownik krzyknął na dońców. Zaraz rzucili się dońcy, którzy zawsze mieli się na ostrożności y iedni konie zaraz wszystkie hultayskie y zdobyczne zaięli, czego nie mała liczba była tysięcey, drudzy oręż y amonicią na iednym mieyscu leżącą obskoczyli, do którey hultaiów nie dopuścili. Moskale zaś, otoczywszy cały obóz w okrąg, iedni stali, nie dopuszczaiąc na ucieczkę hultaiów, drudzy zaraz do obozu wpadłszy, zaczęli zaraz hultaiów łapać, brać, wiązać, bić, mordować, broniących się zabiiać. Na których powrozów do wiązania nie stało, dla wielkiey liczby onych, to tym samym pasem, którego hultay na sobie będzie miał, Moskal zedrze y wiąże. W ten czas spostrzegłszy Gonta, zaczął sam na siebie narzekać, że zdradził wyższą komendę swoią, to iest pomienionego Obucha półkownika z tylu ludu niewinnego, w Humaniu moiey protekciy szukaiącego, abym dałbym (!) onym ratunek, czego mógłbym był dokazać, wygubiłem podeyrzanym sposobem. Teraz sam wpadłem w toż nieszczęście y tym podeyrzanym sposobem przez półkownika dońskiego, na którego oba z Żeleźniakiem narzekali, także sami na siebie, że przyiaźni y powieści owego półkownika zwierzyli się, mówiąc: „Czemu nam było dońców co do nogi nie wyrznąć y zali by to nie było z lepszym naszym?!“ A tak oba narzekaiąc, płakali, widząc swoią y wszystkich hultaiów przez nieostrożność ich zgubę. A powiązawszy Moskale wszystkich hultaiów, zaczęli z okolicznych wsiów ludzi zganiać, biiąc, morduiąc, aby dyby na hultaiów ro-

bili, czego usilnością nie chcieli, lecz czynić musieli, co ich nie pomału martwiło y każdego hultaia w dyby zabiiali.

Uspokoyszy się Moskale po części w pracach swoych, zaraz zaczęli żadnego nie tracąc, Gontę y Żeleźniaka zaczęli bić, którym mało po siedym sot nahaiów dali, także y innym komende maiącym hultaiom iako to sotnikom, asaułom etc. Potym czynili brak między hultaiami, którzy mieli być zagraniczni, iako pierwszy Żeleźniak y wielu innych, tych do Moskwy za granicę wysyłali. Którzy zaś byli w hultaystwie lecz(!) z musu, onych tych(!) wolnymi, upomniawszy, czynili. Którzy zaś byli polscy, tych komendzie półkownika oddawali. Podtenczas iwp. Branicki a teraźnieyszy hetman, y iwp. Stempkowski, teraźnieyszy kasztelan kijowski, stali z polskiem woyskiem pod Serbami, a dowiedziawszy się o zwycięstwie przez Moskalów hultayskim, zbliżyli się z woyskiem do Umania. Tym Moskale wszystkich hultaiów, którzy byli polscy, oddawszy, a sami wszystkie zdobycz zabrawszy na kilkaset wozów, wyszli z Umania. Polska komenda, maiąc iuż w swym ręku hultaiów, zaraz Goncie żywemu pasy drzyć y żywo ćwiertować, po gościńcach na pale bić, wieszać a to czyniąc dla przykładu patrzącemu się na to pospólstwu, aby się wstrzymywali od tey niegodziwości.

I odtąd iuż Moskale chodząc, zaczeli po całym woiewództwie kijowskim y bracławskim łapać, także różne komendy polskie, zaczęli się kupić także husarowie i. w. Chotkiewicza, starosty żmódzkiego y kozacy różnych obywatelów zaczęli się łączyć y chodzić od miasta do miasta, ode wsi do wsi, po lasach, stepach zaczęli napadać, bić, łapać, wieszać na różnych mieyscach, ścinać, ćwiertować, w jamach więzić, po kilkaset łóz domownikom dawać radzącym y wyprawuiącym do hultaystwa lub mało w czym onym dopomagaiącym przykładnie karać, chudoby zabierać, więzić. Widząc hultaie, że dla zagęszczenia wszędzie różnych komend, nigdzie skryć (się) nie mogą, ani się im oprzyć, bo iuż większey siły nizkąd nie może przybyć, czego przechodzące różne komendy przez miasta, wsie zaczęli przestrzegać y tak nie maiąc iuż żadnego przestanowiska dla siebie, gdzie ieszcze która czata była, iedni zaczęli uciekać za granice, drudzy w dalszą Ukraynę, inni, opuszczaiąc kupy swywolne, do domów się swoych wracali, których poznawano y tracono. Innych komenda bądź iaka napadłszy, wybiła y zabrała, z których nigdy żadnemu życia nie darowano. Co widząc pospólstwo, przyiąwszy nie mały ucisk y nędze od woysk różnych, zaczoł(!) się pokorzyć y wstrzymywać od tey niegodziwości y swywoli. Polacy, których podczas tey nieszczęśliwości nigdzie żadnego widzieć nie można było ani też słyszeć przynaymniey, zaczęli się gdzie-nie-gdzie okazywać y rządzić w Ukrainie zwyczaiem pierwszym. Y tak hultaie, Polaków y Żydów wygubiwszy, sami nieszczęśliwy koniec otrzymali, gdyż pobici y wykorzenieni zostali.

Te wyż wyrażoną awanturę ręką moią własną podpisuię. Datt w Piatyhorcach. — Dominix Zawrocki mpp.

Леґенда про три жіночі вдачі.

(Причинок до історії вандрівки фолькльорних мотивів).

Подав **Володимир Гнатюк.**

Коли приходить ся фолькльористови подавати характеристику й оцінку якого твору народньої словесности, то в першій мірі мусить він справдити, чи сей твір є самостійним витвором даного народа, чи може він лише позичений і хоч прибрав національний одяг, належить до вандрівних тем, які ходять від краю до краю, від народа до народа і часто не мають нїякої метрики, з якої можна би вичитати, де вони взяли ся, який їх вік і куди вандрували. Про такі твори можна лише ставити гіпотези, які можуть опирати ся на сильних основах або слабших — се залежить від особистих прикмет дослїдника; у всякім разї само ствердженє їх вандрівности має вже вагу для дослїду, бо вказує на інтернаціональну обміну темами між народами, на їх взаїмні зносини, на їх культурні впливи, а навіть на висоту культурного ровеня тих народів у ріжних часах їх національного житя.

При означуваню самостійности або вандрівности творів треба ще дослїджувати й їх популярність. Особливо важне се в першім випадку, бо в другім сама вандрівність указує на їх популярність — розумієть ся, меншу або більшу.

Які причини спонукують вандрівку творів, сього доси не дослїджено і певно не швидко ще се буде зроблене; в кождім разї не залежить вандрівність від естетичної вартости й краси твору, від незвичайности теми або розробленя загальнолюдських

і загальноприступних у ній думок, від висловлюваної тенденції і т. и. Ми маємо чудову думу про „Побіг трьох братів із турецької неволі з Азова“, яку можна ставити побіч найкрасших літературних творів світової літератури, але вона не тілько не стала вандрівною і не перейшла до жадного чужого народа, а навіть у нас не стала популярною і не розширила ся по цїлій нашій етноґрафічній теріторії. Пісня про Олексу Довбуша „Ой попід гай зелененький“, в якій оспівана його траґічна смерть під домом любки, в Галичині дуже популярна, але в росій. Україні вона майже незнана і маємо звідти лише дуже слабі її відгуки. За те пісня про такого самого словацького опришка, Яношіка, в якій жінка відкриває тасне перед нею ремесло мужа, за що він їй стинає голову, вже вандрівна, бо її знають не лише Словаки і Чехи, але й Поляки та Русини; до инших народів вона одначе не перейшла і дальше не розширила ся. Пісня про Боднарівну, убиту Каньовским (Потоцким), що повстала по всякій правдоподібности, як пісня про О. Довбуша, також у Галичині, де Потоцкий жив найдовше і то в молодших лїтах, коли й міг допустити ся убийства, яка зачинаєть ся звичайно словами: „Ой у містї Гусятині (або иншім) танець дївок ходить“, розширила ся по цїлій нашій етноґрафічній теріторії, але поза її межі не перейшла. Пісня про Ничая, що поляг героїчно у борбі з Ляхами, або про Саву Чалого, що поляг із руки самих козаків, посуджений о національну зраду, обі утворили ся в російській Україні, але розширили ся на всю нашу етноґрафічну теріторію і належать до найпопулярнїйших наших пісень; до сусїдів одначе вони не перейшли і не стали вандрівними. За те инша, також дуже популярна в нас пісня, про покритку, що втопила свою дитину і була засуджена на кару (в ріжних варіянтах ріжну, але найчастїйше на утоплене) належить уже до вандрівних і її подибуємо — з виїмком Сербів та Болгарів — у всіх славянських народів та у Нїмцїв; не подибуємо її одначе нї в північно-ґерманських народів, нї у романських, нї в Анґлїйцїв. Знана знов у нас пісня, хоч не дуже популярна, про дївчину-воячку, яка перебрана за хлопця, воює з ворогами і визначаєть ся у битві, розширена по цїлій Европі і її варіянти записані у всїх романських народів, ґерманських, славянських, Греків і инших.

Також рід твору не рішає про його вандрівність; між вандрівними піснями подибуємо і духовні вірші та пісні, прим. Суперечка душі з тїлом, пісня про св. Юрія або Олексїя, пісня

про Лазаря; і баляди та романси, прим. баляда про мерця-коханка; про вояка у пані, якого вона укриває перед чоловіком; і історичні пісні, прим. про згадуваного вже Яношіка; і любовні й побутові (згадувані висше); і гумористичні, прим. комарове весілє, смерть комаря і ин. Не децидує про вандрівність твору також його старинність; маємо пісні, яких час повстаня можемо означити докладно і які жиють довгі віки на своїй етноґрафічній теріторії, але поза неї не перейшли. Не можна виясняти одначе вандрівности мотиву чистим припадком, бо для припадковости занадто багато тих мотивів. Мусять бути отже якісь сталі причини, що спонукують вандрівку тем, але сконстатоване їх і зібране належить іще до будучности.

Се, що сказано про пісні, відносить ся ще в більшій мірі до прози, яка ще лекше переносить ся з місця на місце і ще численнійше. Доволі заглянути до відповідних праць Бенфея, Кльовстона, Коскена, Келера, Больте, Драгоманова, Полівки й инших, щоби про се наглядно переконати ся. І коли пісня має, хоч широку, але все таки обмежену теріторію в вандрівці і між піснями, розширеними по Европі, не подибуємо так само популярних їх анальоґій в Азії або Африці, то у прозі сі межі часто гублять ся і ми подибуємо мотиви оповідань, віднаходжені майже у цілім світі. Численні докази на те маємо у дуже гарній, хоч доси нескінченій ще праці О. Денгардта[1]), в якій автор зібрав силу матеріялу до оповідань етіольоґічного характеру.

Розуміє ся, що границї між европейською й азіятською (чи африканською) піснею не можна брати дословно, бо прим. між такими спорідненими племенами, як Монголи — Кірґізи — Татари, що жиють в Азії й Европі, може бути в значній части пісенний репертуар спільний, а дещо з нього може перейти навіть до Славян або инших народів, але се не зміняє обставини, що популярна пісня европейська не розширена в Азії і навпаки. Між одною і другою можуть заходити лиш такі відносини, як приміром у нас між словацькою і лемківською піснею з одного, та між українською піснею і білоруською з другого боку; як лемківський пісенний репертуар перебраний в значній части від Словаків, так само білоруський перебраний в значній части від Українців. Ні лемківські, ні білоруські позичені пісні не можна

[1]) Natursagen. Eine Sammlung naturdeutender Sagen, Märchen, Fabeln und Legenden. Herausgegeben von Oskar Dähnhardt. Leipzig und Berlin. Bd. I—III.

одначе зачисляти до вандрівних, коли вони не попадають ся в репертуарі ще инших сусїдних народів; се лише звичайні сусїдські культурні впливи, викликані иншими причинами, як ті, що спонукують широку вандрівку мотивів.

Як у пісні, так і в прозї подибують ся вандрівні мотиви серед ріжних її родів; казки, леґенди, перекази, новелї, анекдоти, байки — всї вони мають своїх представителїв у тій інтернаціональній людовій лїтературі, про що легко переконати ся кождому, хто перегляне хочби відповідні томи „Етноґрафічного Збірника“ і вказану при поодиноких творах бібліоґрафію. І навіть оповіданя, звязані з історичними особами, не творять тут виїмку; возьмім хочби наші оповіданя про Каньовского або про Довбуша і зараз зобачимо, що до них поприкладані побіч оріґінальних також такі події, які в инших народів прикладають ся до инших осіб.

І се остерігає найлїпше перед висновками про оріґінальність таких тем, робленими на швидко без сконстатованя, чи вони дійсно оріґінальні, чи інтернаціональні, вандрівні.

Коли слїдити за розвоєм вандрівних тем, за їх перемінами, за дорогою, якою вони пересували ся, то хоч не все, але нераз можна дійти аж до того жерела, в якім вони повстали або бодай з якого почали ширити ся. Доси переведено найбільше таких розслїдів над прозовими оповіданями і дійдено до думки, що їх передавав звичайно старший культурою народ молодшому чи то книжною, чи устною дорогою, чи впрост, чи при якімсь посередництві, а від того ширили ся вони вже дальше. А що найстарші осередки культури лежали в полуднево-західній Азії (Індія, Сирія) і в околиці середземного моря (Єгипет, Греція, Рим), тож звідти найбільше розходили ся всякі твори поміж народи нинїшньої Европи. Найбільшим богацтвом ріжних оповідань, що нинї є власністю широких народних мас, визначала ся Індія, а за нею Перзія та Арабія, в яких такі збірки (прим. Панчатантра, Гітопадеша, Сомадева, Тутінаме, 1001 ніч і 1001 день й инші) переховували ся дуже старанно і в значнім числї дійшли до наших часів. Із них подибуємо багато творів також у нашій народній словесности, цікаво отже сконстатувати, на скілько очевидно можна, якими дорогами ті твори діставали ся до нас.

Найстарша така дорога йшла до нас через Грецію і то зразу впрост без посередництва, а пізнїйше при деякій помочи старих Болгарів та Сербів. Звідти черпала стара Русь для своєї

культури і літератури. Через Греків діставали ся до нас також деякі східні твори народньої літератури. Приміром того можуть послужити деякі байки Бабрія, відомі в нас, яких прототипи є в індійських збірках. Вони певно були передавані нам впрост Греками, хоч попри те рівночасно могли ще йти й иншими дорогами.

Друга дорога, дальша й пізнійша, йшла через Грецію, Рим, романські й ґерманські народи, при посередництві західних Славян, Поляків та Чехо-Словаків. Особливо від останнїх переходило до нас дуже багато творів, на що доси одначе не звернено докладнійшої уваги. Сею дорогою ширила ся по Европі, приміром, так звана байка Богдана Хмельницького (про господаря й вужа, що вкусив його сина) і багато инших творів. Остання могла до нас дістати ся також із другого боку від Турків, що й зазначує М. Драгоманів [1]).

Третя дорога лише в початку відмінна, а далї сходить ся з другою; вона йшла через Арабів (північну Африку) до Еспанії; звідти вандрували твори до инших романських і ґерманських народів, західних Славян і до нас. Сею дорогою дістало ся до нас прим. оповідане про те, як піп поховав на цвинтари собаку; [2]) так само — популярне у нас оповідане, головно через перерібку О. Стороженка: „Як чорт подавав бабі на махових вилах чоботи“ [3]) й инші.

Четверта дорога була найкоротша, бо на ній переймано східні оповіданя від Татар і Турків (також Вірмен і Жидів). Сею дорогою перейшло до нас особливо багато східних анекдотів [4]), прим. про Цигана, що мав умерти, як у нього зад захолоне, — а певно й казок.

Тепер я можу вказати ще одну дорогу, яка йшла поміж такі народи: Араби — Турки — Сербо-Хорвати — Русини. Сю дорогу можна сконстатувати при вандрівці леґенди „Про три жіночі вдачі“, до якої й переходжу.

Відбуваючи перед 15-ма роками етноґрафічну екскурзію по

---

[1]) Пор. Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство, т. II, ст. 1—24: Байка Богдана Хмельницького.

[2]) Воно могло одначе дістати ся до Галичини й иншою дорогою, а то при помочи Пельбарта з Темешвару, в якого наводитъ ся, і було зачерпнене мабуть від Турків; пор. ор. cit. ст. 78 і 81.

[3]) Пор. Проф. Юр. Поливка, Баба хуже черта. Этюдъ по сравнительному изученію сюжетовъ народной словесности (відбитка в Рус. Филол. Вѣстника, 1910).

[4]) Пор. Розвідки М. Драгоманова, т. I, ст. 218—260: Турецькі анекдоти в українській народнїй словесности.

Мараморощині, записав я в селї Голятинї, під самою галицькою границею, згадану леґенду, яку й надрукував опісля в I томі „Етноґрафічних матеріялів з Угорської Руси“. Леґенда видала ся менї від разу екзотичною, але паралель до неї не міг я знайти в нїяких збірках, відомих менї. В 1899 р. записав я варіянт сеї самої леґенди знов на Угор. Руси, вже на західній її граници, на Спішу, і надрукував його в III т. „Етноґр. матер. з Угор. Руси“, але знов не віднайшов до неї паралель у инших народів. Аж сього року прочитуючи збірку оповідань сербсько-хорватського етноґрафа Фр. Кравса в VII т. видаваних ним „Антропофітей“, натрафив я не тілько на анальоґічне оповідане музулманина Серба з Боснії, але ще й на передрук такого самого арабського оповідання з часописи „Ausland“. Маючи такі чотири маркантні варіянти леґенди, записані в Угорській Руси, Боснії й Арабії, я вже не міг мати сумнїву про її походжене. Її переймили очевидно від Арабів Турки і передали Сербам, а від них переймили її Русини. І хоч на разї не маємо друкованих варіянтів турецьких, то се не виключає, що вони істнують між народом і що можуть бути ще записані та оголошені.

Подаю всї чотири варіянти так, як вони первістно надруковані.

I.

Про три віри руські.[1])

Сьак було́ три віри [2]) руські:

Та ў йидно́го дыі́да бу́ла йидна́ донька́.

Та прийшли́ на́раз три сватачі́. Та ўсьі́ три були́ бога́ты. Та тогди́ го́стиў йіх дыі́до і каза́ў йім так: Идыі́т, синко́ве, домі́, та йа вітка́жу на вас, на котро́го ўже дам дыі́ўку.

Айбо тогди йак пішли́, дыі́до ка́жи: Шчо чини́ти, ба́бо? Йинна́ ў нас донька́; за котро́го йі да́ти? Та с то́го дыі́до — ду́жи журни́й, ду́жи васпа́ў. І прийде йа́гныіл д дыі́дови ў сны і повіў: За́при ти, дыі́ду, до ку́чі свиньскойі су́ку, свиньу́ і дыі́ўку: Ўсьі-три.

Ра́но дыі́до випустит с ку́чі і ви́скочили ўсьі три дыі́ўки одна́кові: не по́знати, котра́ дыі́дова, так йак би йи́дна.

І тогди́ дыі́до вітка́же за тими леґіньа́ми, ўсьіма трьйома́, аби́ йшли. І зробиў свадьбу́, відда́ў ўсьі тоти́ три дыі́ўки. І по сва́дьбі дыі́до ка́жи ба́бі:

---

[1]) Етноґрафічний Збірник, т. III, 1897, ст. 111—112, ч. 40.

[2]) Слово „віра“ ужите тут у значіню вдача, характер.

Бо́жи, кажи, ба́пко, што на нас се ўпа́ло? Йинпу́ до́чку-сме ма́ли, тай тинéрь ни зна́йиме і́стинно, котра́ йи тине́рь па́ша до́чка.

І прийде йа́гнил опйа́ть д дыі́дови ў сьні і ска́же дыі́дови:

Приходи́, дыі́ду, до до́нькіў ў недыі́льку ра́но та ўви́диш, котро́ йи і́стинна твойа́ донька.

Тогди́ прийшо́ў до йинно́йі дыі́до ў недыі́льку ра́но і поди́виў, што ро́бит, а но она́ на посте́ли шче спит, а со́нци зі́йшло́ ўже висо́ко — тай она́ між дытвака́ми крекне́, кво́ра, ўсе: е́-е́-е́! Йинно́ ссе, дру́ге йі́сти про́сит, тре́те реве́. І тогди́ увідыіў, што тота́ йи сви́нна, віт свиньі́.

Пішо́ў у дру́гу недыі́льку до дру́гойі доньки́, ану́ тоту́ ни заста́ў до́ма. Она́ побі́гла до сусьі́д і ўчини́ла вели́ку ла́рму: тамтоту́ (першу) оббреха́ла; ти, ка́жи, необи́пранка. — І по тім пізна́ў, што она віт су́ки.

Пішо́ў дыі́до до тре́тойі. А тота́ ра́ненько ў недыі́льку ўста́ла і зго-то́вила йі́сти і хи́жу ви́мела, оби́ при слу́жбі і́сти ни готови́ла, ни кипи-ньачила. І тогди́ ка́жи:

Ньа́ньку мій льу́бий! сыіда́йти. Ци гора́зд ви? Ци здоро́ві? І так на́ти ма́ло фриштикова́ти, бо йа іду́ до це́ркоўцыі. А йак прийду с це́р-коўцыі, тогди́ будеме́ сьа го́стити, шчо Бог су́диў; оби́м служе́пку ни ўтра́тила.

І тогди́ прийшла́ с це́ркви і уго́стила сьа і тогди́ дыі́до увідыіў, што тота́ йи йиго́ і́стинно до́чка.

Зза то́го ў нас три ві́ри: так зове́мо ми Русна́ки бес письма. Пе́рша тота правослаўна від Адама, што ў ньі маў дыі́до одну́ доньку́. Пе́рша тота́, па́ни, вір(н)а, котро́ свойи́ набоженство́ де́ржит; здоро́ва і кра́сно ґазду́йи бес со́бласти жа́днойі. А дру́га тота́, што від свиньі́. Та ньіґда не йи здоро́ва, ўсе хво́ра. Ґа́зда ка́жи йти ў робо́ту, а она́ хво́ра ўсе, та крекне́: е́-е́-е́! Дыіти она ў до́ма не ли́шит, ка́жи. — А котро́ віт су́ки, тре́тьа — піде́ на сва́дьбу: на ньі сьа бйут; піде́ ў ко́ршму: на ньі сьа ва́дьат, бйут сьа; піде́ до сусьі́ди, зва́ду на́йди і ўчи́нит вили́ку су́йиту. Ни диву́йти: вили́ка ку́рва ньіко́ли чи́сний рід ни прова́дит.

Зап. в липні, 1895, від Андрія Бряника, в Голятині, Мараморо-ської столиці.

II.

Три роди жінок.[1])

Бил йе̨ден ґазда, мал йе̨дну дыі́ўку. Прі́шлі йе̨дні спраша́ті, йе̨ден паро́бок: обі́цьал му за же́ну. Прі́де дру́гий, обі́цьал і то́му. Прі́де тре́-тьій, обі́цьал і третьому за же́ну. Прийдут ўсьі трі́йе̨, моло́ди по же́ну,

[1]) Етноґрафічний Збірник, т. IX, 1900, ст. 84—85, ч. 39.

гваріт дыўка: Што будéте робúті — свому вітцьу — йак же мйа трйом дáте? Не стáрай ша нич, йа тому рйад виведу, ўсьі трйом паріпкім дам жéну! Мал йęдну шýйу[1]) і свúньу; і дыўку зáпер до хльіву і шýйу і свúньу. Тóти пйут, гóстьат ша, а дыўка ў хльіві занéрта. Рас ту піде зазріті до хльіву, там три дыўки йęдна ў дрýгу, ані позна́ті не мóже, котра йęго. Гваріт і плáче, же не пóзнат, кóтра йęго ўлáсна дыўка. Іде вандрóўнік йęден і ша му поскáржіт, што поро́біл, йак ма позна́ті, котра йęго ўлáсна дыўка. Він зо спáсу зрóбіл, а Бог покáрал на прáўду. Найлéкше мош позна́ті, кóтра твóйа ўлáсна акýрат дыўка. Ўстáнеш рáно і зьатьóве твойі; кóтра найпéрше бýде ша брáла фрúштик готовúті. Йęдна спіт, йак свúньа; дрýга пáхат йак сýка, трéтьа ўстáне, хúжу замéте, умúла ша, помóдльіт ша, вóзме фрúштик с порйáтком зготóвіт і даст свому ґавальірóві порйáдньі йісті. Тóта спіт дрýга, а прегрозньі бздіт йак свиньа, бо зо свиньі бúла. Трéтьа пáхат голóдна, барз би йіла, лем кúби йęй дáхто дал, бо зо шýльі била. Хтóўди старéнький óтець заплáкал, же він Бога обрáзіл і зо свого дзéцка сьміх зрóбіл. На памйáтку тóту поки сьвіт сьвітом бýде, кóждий мóже знáті, дóбра ґаздúньа, што похóдіт з добрóго сімйа, с том мож жúті; а тóта, што похóдіт зо свиньі, тúрап, несьęрйáдне, нечúсте, зальіпéне, смольгáве, брúтке йак свиньа. Трéтьа фúкат, крúчіт, брéше йак шýльа. Йáзик доўгий, волóси доўги, рóзум корóткий, а так хлопа кождóго с плáнном жéном Бог покáре. Добрий хлоп ніґда добру жену не достане; а плáнний хлоп добру жену достáне. А то óд Бога ўшúтко похóдіт. Так мош позна́ті, же планна жена хлопóві кат, а добра вінець і проквітат йак найкрáша рýжа ў йęго живóтьі аж до смéрті áмінь.

Зап. в липни, 1899, від Петра Віри, в Літманові, Спішської столиці.

III.

Žene od tri krvi.[2])

Prije dok je na zemlji vrlo malo naroda bilo, imao je jedan čovjek curu na udaju pa je to doznao drugi čovjek iz jednog mjesta, dogje kod njega, zaprosi i isprosi tu curu od oca te ugovore, da je taj i taj dan vodi.

Iz jednog sasvim drugog sela sazna drugi jedan čovjek za tu curu i on dogje njezinu ocu, zaprosi ju od oca i on mu je dade te ugovore, da dogje po nju u isti dan, kad i onome prvome.

---

[1]) Отсе слово, ужите раз у формі „шýйа“, другий „шýльа“, і врештою неуживане в звичайній руській мові, доказує, що варіянт перенятий впрост від Сербів, у яких воно звучить „kuja“.

[2]) Anthropophyteia, т. VII, 1910, ст. 436—438, ч. 815.

Zatim dozna opet jedan iz trećeg sela pa i on dogje, zaište curu u oca i on mu jé obeća dati i ugovore, da dogju po nju isti dan, kad i ona prva dvojica. On ode, a žena toga čovjeka reče: Ako boga znaš, šta ti to radiš? Kako moreš jednu curu trojici obećati?! — A on joj odgovori: U nas ima krmača i kuja pa ću se dragom bogu zamoliti, da ih pretvori u cure, neka budu kao i moja kći, on je milostiv pa će mi to učiniti! A vele, da je onda bog davo i stvaro ono, što bi se od njega zamolilo.

Kad je onaj dan došo i svati počeli po curu dolaziti, onda on zavapi: O bože, ti pretvori moju krmaču i kuju u cure, neka budu isto, kao i moja što je! — Megjutim su došla sva tri prosca i zatraže od njega curu, a on ode, otvori onu odaju, gdje je cura bila i vidi tri djevojke tako jednake, da ni on nije raspoznao, koje je njegova prava kći i dade svakom proscu po jednu. Oni odu i cure odvedu.

Kad je prošla godina dana, onda on reče ženi: Daj mi kuhaj brašnenice, da idem obići moju kcer! — Ona kao mati jedva dočeka, da što dozna o kćeri. On se spremi i ode, ali nije znao, u koje mjesto je otišla njegova kći pa dogje u jedno selo i zapita ljude: Je li se prije godinu dana iko u ovom selu oženio? — A oni mu reku, da jest, ali dodadu: Da nije bog dô!

On reče: Što? — A oni: Gora je od svaka kuje, nikoga nema u selu, koga nije naklala. — On odmah pomisli, da je to ona kuja i ne htjedne joj doći, već krene u drugo selo pa i tamo zapita ljude: Je li se ko oženijo prije godinu dana? — A oni reku, da jest: Ali bog dô, da nije, bolje bi nam bilo! — A on upita: A što li? — A onda mu reku: Ne pitaj, gora je od svaka krmače, sve je selo od nje uznemireno. — On odma pomisli, da je to krmača i ode u treće selo i tamo zapita: Je li se ko prije godinu dana oženio? — A oni reku, da jest. — On ih zapita: Kakva je? — A oni odgovore: Kao angjeo, na rane bi je privijo, svemu je selu na korist'! — Istom ona izbije preda nj, pošla na vodu, pozna ga, pa ga stane ljubiti i grliti. To vide seljani i svi se stanu oko njega kupiti i kad su doznali, da je on njezin otac, od velike radosti odnesu ga na rukama njezinoj kući i tu ga ugoste.

Pripovjedač veli, da je to živa istina, jer zbilja imade žena gori od kuje i krmače, a imade ih ko angjela, da bi ih na ranu privijo. To je, kako je koja koje krvi, pa daj sada potrefi, koja je prava, jer svako veli:

Dok je koja kod majčice,
Mirnija je od ovčice;

A kada se s mužem združi,
Od aršina jezik pruži.

Оповів селянин музулманин із околиці Жепча в Боснії.

IV.[1])

Noah habe außer seinen drei Söhnen auch eine sehr schöne, mit allen Tugenden geschmückte Tochter gehabt. Eines Tages traten, durch die Gnade Gottes geführt, drei Jünglinge vor den Patriarchen und verlangten sie zugleich zur Ehe, mit solchem Ungestüm, dass keiner auch nur die Möglichkeit einer Abweisung begreifen wollte. Noah geriet darüber in Verlegenheit und wusste nicht, wen er bevorzugen sollte; in seinen Zweifeln aber blickte er zum Herrn auf und flehte um Erleuchtung. Und siehe, augenblicks ereignete sich ein Wunder. Eine Katze und eine Hündin, die im Hause des Erzvaters gehalten wurden, verwandelten sich in zwei Jungfrauen, welche der Tochter des frommen Mannes auf ein Haar glichen. Jeder der Jünglinge erhiett nun, was er wünschte und die drei jungen Paare zogen von dannen. Bald aber regte sich in Noah der Wunsch, seine echte Tochter wiederzusehen und groß war seine Bestürzung, als er gewahrte, dass er sie nicht mehr von den anderen zu unterscheiden vermöchte. In dieser Not nun vertraute er sich wieder seinem Gotte an und zog dann getrost des Weges zur ersten Tochter. Hier befragte er den Gatten über sein häusliches Glück und jener erwiderte, dass sein junges Weib über alles Lob erhaben sei und dass nichts zu seiner Zufriedenheit fehle, nur mache es ihn hin und wieder staunen, dass es manchmal belle wie ein Hund. Da ging Noah weiter, denn er war nun sicher, dass diese der drei Töchter die gewesene Hündin sei. Und als er darauf zur zweiten kam, vernahm er dieselben Lobsprüche, nur meinte der Gemahl, es sei gar sonderbar, dass seine Frau zu Zeiten die Lust anwandelte, zu miauen wie eine Katze. Kein Zweifel, Vater Noah stand hier vor der ehemaligen Katze und leichten Herzens schritt er die Straße weiter, denn nun wusste er, welche die echte Tochter sei. Die

---

[1]) Надруковано в часописи „Das Ausland. Wochenschrift für Landes- und Völkerkunde", 1883, ст. 195 і д. в описї подорожи по сходї панї: H. Levesques п. н. „Sechs Monate in Oran", у IX роздїлї п. н. „Die Frauen bei den Arabern". В оповіданє вводить авторка читача таким вступом: „Um die verschiedenen Nüancen zu erklären, welche der einheimische weibliche Charakter zeigt, erzählen die Araber eine Sage, die ich sehr ergötzlich finde und sie deshalb hier, wo sie eigentlich hingehört, einschalte". Се оповіданє передрукував також Ф. Кравс (Anthropophyteia, VII, ст. 438—439).

Menschen alle, erzählen die Araber, kommen von Noahs Kindern her und so erklärt sich der Frauen verschiedene Gemütsart.

Порівнавши всї чотири варіянти, бачимо між ними досить багато ріжниць, хоч усї вони другорядної натури.

В руських варіянтах не означено, коли відбуваєть ся подія, в сербськім — коли було мало людий на землї, в арабськім за Ноя, до якого доньки прикладене оповіданє, хоч оповідач забув тут додати, як швидко було се по потопі і звідки взяли ся аж три женихи нараз.

У всїх варіянтах виступає три сватачі. Та коли в першім руськім і арабськім варіянтї приходять вони нараз і вправляють тим батька в клопіт, бо він не знає, за котрого віддати одиначку, то в другім руськім і сербськім кождий приходить окремо, а батько кождому по черзї зовсїм свідомо обіцяє доньку.

В першім руськім варіянтї батько попадає в велику журу, але в снї являєть ся йому ангел і каже заперти в кучі доньку, суку і свиню, через що визволить ся від клопоту. В арабськім варіянтї батько звертаєть ся в клопотї до Бога о поміч і Бог дає чудо. В сербськім батько не журить ся зовсїм, а коли жінка докоряє йому за нерозумну обіцянку, він заявляє, що має крім доньки свиню й суку; він попросить Бога, аби перемінив їх у дївки, зовсїм подібні до його доньки, і віддасть їх, бо Бог ласкавий і сповнить його просьбу. Тут оповідач додає, що тодї Бог давав і творив усьо, про що хто його просив (a vele, da je onda Bog davo i stvaro ono, što bi se od njega zamolilo). В другім руськім варіянтї батько також не журить ся і як видно, рóбить усе „зо спáсу“ (на жарт), а воно сповняєть ся на правду.

В усїх варіянтах Бог сповняє чудо (в другім руськім він не згаданий) і переміняє звірята в дївки; сука приходить у всїх варіянтах, за те в арабськім другим звірятем кітка, а не свиня. Батько віддає дївки за сватачів і так визволюєть ся з клопотливого положеня.

По якімсь часї батько хоче відвідати свою доньку, але як має її пізнати, коли всї три дївки цїлковито подібні до себе? В першім руськім варіянтї починає він знов журити ся, в снї являєть ся йому ангел і каже відвідувати молодицї в недїлю, а тодї пізнасть доньку. В арабськім батько благає Бога о поміч і дістає її. В другім руськім радить батькови подорожний, як пізнати доньки, а в сербськім батько дає собі сам раду.

В першім руськім варіянтї батько відвідує молодицї особисто і по тім, що одна лежить і постогнує, друга оббріхує пер-

шу, а третя увихаєть ся коло господарства і йде до церкви, пізнає, що перша зі свинї, друга з суки, третя його донька. В другім пізнає їх також особисто по їх учинках. В сербськім батько розпитує людий про молодиці і довідуєть ся, що на першу нарікають усї, бо вона їсть ся з кождим, як собака; на другу так само, бо вона гірша від свинї; третю-ж хвалять і довідавшись, що він її батько, заносять його на руках до її дому і гостять з утїхи. В арабськім варіантї батько розпитує мужів про їх жінки; мужі задоволені з них і хвалять їх, лиш один завважує, що його жінка дістає від часу до часу охоту гавкати, а другого мявкати, наслїдком чого батько не має сумнїву що до ідентичности своєї доньки.

Всї чотири варіанти закінчують ся конклюзією оповідача про вдачу жінок, ріжною лише що до обєму. Сербський варіант кінчить ся при тім чотировіршом, при якім видавець зазначує, що він подибуєть ся вже в рукописи XVI ст., хоч не означує її близше. Про саму леґенду додає таку увагу: „Die Geschichte ist vermutlich im fernen Orient entstanden und sehr alt. Nach Bosnien gelangte sie durch die Türken entweder mündlich, oder mit einer der zahlreichen handschriftlichen Sammlungen, wie man solche auf den Burggehöften als Unterhaltungslektüre an langen Winterabenden für Männer und Frauen aufzubewahren pflegte“.

Як видно, ріжницї між усіма чотирма варіантами такі дрібні, що не можна заперечити спільности їх походженя з одного жерела. Варіант арабський найпростїйший при тім і найльоґічнїйший, а лише початок (де беруть ся женихи і звідки приходять до Ноя?) трохи невиразний і не досить умотивований. Се каже здогадувати ся, що леґенда не повстала в Арабії, та що жерело її правдоподібно в Індії. Віднайденє індійського варіанта порішило би від разу й невідклично справу зовсім певного походженя леґенди.

Коліївщина в польскій літературі до 1841 р.

Написав **Василь Щурат.**

Коли звертаємо увагу на коліївщину в польскій літературі до 1841 р., себто до появи Шевченкових „Гайдамаків“, то поза мемуарами в прозї і в стихах (видаваними що-йно з кінця 40-их рр. м. ст.) і поза дрібними споминами очевидців (розсїяними принагідно по описах ріжних подорожий по Українї) бачимо лиш ті твори, що на них від давна вже вказує дослід Шевченкової творчости, твори Ґощиньского і Чайковского. Майже не добачуємо вже поеми Ал. Ґрози п. з. „Pierwsza pokuta Żelizniaka“, оголошеної вчасти вже на початку 1841 р. в виленьскім альманаху „Rusałka“, в цїлости в виленьскім виданю поезій Ґрози з 1843 р., а опертої не тільки на мемуарах Кребсової і Ліпомана [1]), але й на оповіданях 90-літнього вербовецького пасїчника. Не дивниця, що зістають ся незнані для нас подібні писаня инших авторів тої-ж ранїи, що Ґроза, а раньших і від Ґрози і від його попередника в літературі коліївщини, Ґощиньского. Вони, забуті нинї навіть істориками польскої літератури, заслугують на нашу увагу тим більше, що між ними стрічають ся й авторів з поглядами на коліївщину відмінними від погляду Ґощиньского, а зовсім близькими до погляду Шевченка. Коли Ґощиньский дивить ся на дїла ватажків коліївщини,

[1]) Спомини Кребсової були для Ґрози вже в 1840 р. доступні завдяки виданю Рачиньского. Статю Ліпомана чи, як каже Ів. Франко, псевдо-Ліпомана, знав Ґроза ще перед виданєм Рачиньского з 1842 р., бо посїдав її в якійсь копії, дещо відмінній від копії Рачиньского, і видрукував ту копію в своїм альманаху „Rusałka“ теж 1842 р.

як на акти приватної пімсти за особисті кривди, при чім ті особисті кривди під впливом романтизму являють ся єдино в формі потоптаної любови, то такі погляди не лиш перед Ґощиньским вже виявляють ся, але й дуже рано стрічають ся з протестом, не слабшим від протесту Шевченка.

З погляду на артистичну вартість хиба погноєм того ґрунту, що з нього виріс „Zamek kaniowski" Ґощиньского, можна назвати писаня з часів коліївщини Яна Каміньского, Стефана Вітвіцкого і Станїслава Яшовского.

Фр. Ксав. Блотнїцкий в своїм „Rocznik-у teatru polskiego we Lwowie" з 1823 р. зазначує виставу перерібки Кернерової драми „Hedwig" п. з. „Helena czyli Haydamacy na Ukrainie". Грали її у Львові 20 грудня 1819 р. Стан. Пепловский в своїм „Teatr-і polsk-ім we Lwowie" каже, що вона належала до тих театральних пєс, котрі удержали ся найдовше в репертуарі. Видко, була одною з найлїпших в тім часї. Виходило-б воно і з рецензії оголошеної у львівськім літературно-науковім видавництві Вал. Хлендовского, в „Pszczol-і Polsk-ій" з 1820 р., де сказано: Pomiędzy sztukami na polskim teatrze we Lwowie wystawianemi chlubne zajęła miejsce „Helena czyli Haydamacy na Ukrainie", drama we 3 aktach, podług Körnera „Jadwigi" przez I. N. Kamińskiego przerobione i do zdarzeń w r. 1768 zastosowane". Друком того твору не оголошено. Та вже на основі змісту Кернерової драми можна зміркувати, який може бути зміст драми Каміньского. В нїй spiritus movens — любов. Се, що в Кернеровій драмі дїєть ся на граници Італії, Каміньский перенїс на Україну; замість Цанаретів, Лоренців ужив „зручно" — як висловлюєть ся анонїмний рецензент — „памятних жостокостю гайдамаків. Героєм зробив Ґонту. От і все, що можна поки-що знати про найранший твір з подій коліївщини в польській літературі, котрий майже десятком літ випередив поему Ґощиньского. Сам факт, що вихідним пунктом для Каміньского при писаню драми про гайдамаків була Кернерова драма, вказує, що гайдамаччина була для нього чимсь другорядним, чимсь подиктованим з боку. А ми знаємо, коли то особливо драматурґи все і всюди радо пишуть під диктованє. Тоді саме, коли воно може зробити касу, коли того вимагає публика для своєї якоїсь моди. Під впливом сильно розбудженого національно-історичного духа, на початку XIX в. в Польщи, стала скоро й ціла польська література покланятись моді історичности. Не вистало вже написати щось сензацийне. Треба було сензацію вбрати

в історичну шату, по можности в людову, відповідно тим новим поглядам, котрі зневолювали вже не в історії одної шляхти бачити історію народа. Ось чому й Каміньский, хоч і шукає передовсїм сензації, все таки починає вже оглядатись за сензаціями близшими, з польської історії, людовими.

Без всякого вияснюваня мотивів коліївщини, а тільки як вибух злочинців уявляє собі її поет Ст. Вітвіцкий:

Hej! za siekiery, za noże!
Dwory w popiołach zawalić,
Lachów, Żydów, w Imie boże
We krwi topić, w ogniu palić.
Pijcie wódkę, pijcie piwo —
Na rzeź, na rzeź, dalej, żywo!

Bóg was wzywa, Gonta każe,
Nie szczędźcie starców, ni dzieci;
Ten się dziś zuchem okaże,
Kto pierwszy za mną poleci.
Wypiliście wódkę, piwo —
Na rzeź! na rzeź, dalej, żywo!

I rwie się opiła tłuszcza,
Chwytają pałki, topory,
A Gonta ciągle poduszcza.
Lecą wpadają na dwory —
Hura! hura! i znów lecą,
Broczą noże, pożar niecą.

І так було-б дальше, коли-б Вітвіцкий дальше мав охоту говорити про гайдамаків. На щастє, поема його п. з. „Sługa i Pan“, котра наведеними трома строфами починаєть ся, має на цїли виказати, що в часї коліївщини були на Українї й „порядні“ люди, які спасали загрожених гайдамацьким ножем і пожаром. Отже й оповідаєть ся дальше, як панський слуга Ґжеґорж спасає перед гайдамаками малого панського сина з нараженєм власного житя, за що панич, ставши пізнїйше паном, витягає Ґжеґоржа з води, в котрій Ґжеґорж припадком мало-що не втопив ся. З подібним іділїчним фактом можна здибати ся і в пізнїйшій поемі Ґрози п. з. „Śmieciński, powieść szlachecko-ukraińska“ (Житомир, 1860), де ролю Ґжеґоржа грає й жінка Ґонти. І в примітках до сього твору Ґроза, помітивши, що початок і розширенє коліївщини вийшли з усякою певностю від

ріжних гільтаїв, та що до неї уцтиві господарі не належали, подає факт анальоґічний до факту з поеми Вітвіцкого: „Matka moja i jej rodzony brat Wincenty Kopczyński, winni byli swe życie poddanemu ze wsi Sabarówki. Rodzice ze starszemi dziećmi wyjechali do krewnych na Podole, maleńkich dzieci zabrać z sobą nie mogli, przyjął je w opiekę Mielnik i przez cały czas na futorze przechowywał, aż doczekał powrotu rodziców i zdrowe dziatki im oddał“.

Легко вгадати, в якій духовій атмосфері міг вродити ся іділічний міраж Вітвіцкого. Се була атмосфера, пересякнена оптимістичною вірою в український народ, тою вірою, з якою приготовлювано повстанє з 1830/1 р. Се була та сама атмосфера самообдурюваня, з якої вийшов і найзамітнійший поет її — Тома Падура. Все, що вірі в український народ могло перечити, було ділом гільтаїв, опришків, а не уцтивих людий. Таким ділом була й коліївщина. Вітвіцкий про гайдамаків говорить зовсім таксамо, як говорять найтенденційнійші мемуари про коліївщину.

Поема Вітвіцкого появила ся в книжці „Ballady i Romanse“ т. I (Варшава, 1824)[1]. Міцкевич, одержавши один з перших примірників тих баляд і романс, висловив ся про них так, що Вітвіцкий казав цілий наклад знищити. Перед загладою спасли ся лиш примірники пренумераторів, що й належать нині до бібліоґрафічних рідкостий. З огляду на се варто занотувати, що в тім самім першім томі баляд і романс побіч більше знаної баляди „Wieczór Sgo Andrzeja“ (схожої з „Свѣтланой“ Жуковського і її українською перерібкою Боровиковського) є й романса „Maciej, albo Miłość pieniędzy“, з котрої перерібку п. з. „I старому придасть ся школа“ подав М. Устиянович як свою ориґінальну поему.

В 1826 р. у Львові появили ся в трох томиках „Zabawki Rymotwórcze“ Стан. Яшовского. З інтересного для нас матеріялу, крім фантастичної „драматичної повісти“ стихом з часів княжого Перемишля (в II т.) п. з. „Rozwida“, переробленої по українськи І. Озаркевичем 1850 р., подибуємо в III т. не менше фантастичну поему в 3 піснях, написану 1825 р. п. з. „Hayda-macy“.

Поема має такий епіґраф з Міцкевича:

[1]) Другий том появив ся в Варшаві 1825 р.

Ot lepiej pióro wezmę i śród ciszy,
Gdy się bez ładu myśl plącze,
Zacznę coś pisać dla mych towarzyszy,
Zacznę, bo nie wiem, czy skończę.

Яшовский зачату поему таки скінчив, а ціла вона своїм змістом засвідчує лиш те одно, що повстала в автора тогдї — „gdy się bez ładu myśl plącze".

Запорожцї чи гайдамаки — бо се в автора, як сам він в нотцї вияснює, одно [1]) — йдуть походом на замок польського гетьмана над Днїпром. В замку гетьмана нема власне; виїхав до Варшави. Коли часть напасників рабує, а часть мордує, один Стефан по лицарськи оборонює гарну гетьманівну, проколюючи ножакою навіть власного товариша. Перед гетьманівною визнає він:

„Każdą bym z takim obraniał zapałem,
Która pod ciosem przemocy upada".

Та з дальшого зараз-же виходить, що хиба не єдино лицарський обовязок руководив Стефаном. Слово по слову і він з гетьманівною договорюєть ся до того, що вона згоджуєть ся пересидїти з ним разом лиху годину в гробівци замку. Розуміеть ся, що тут-же для такої приємности Стефан відразу вирікаєть ся всїх, що з ними прийшов.

Młodzian przy Emmie zapomniał o wszystkiem,
O stepach, koniu i mieszkańcach Siczy,
Szedł, dokąd wierna miłość go wzywała,
Dokąd mu piękna Polka przewodniczy,
Tak ona odtąd wolą iego chwiała,
Jak wiatr iesienny drzącym chwieie listkiem.

Вже з того можна-б догадуватись, що той Стефан то якась заморська птаха, що хиба припадком опинила ся в Січи. Потверджує се і його сповідь перед Еммою. З неї довідуємось, що він тратячи в часї якогось козацького нападу батька і волю, дістав ся на Січ, де й виховував ся. Чого він про себе не вмів повісти, те знати-ме лїпше батько Емми, що приїде за дочкою до сестри, в котрої Емма зі Стефаном перебувають після відходу Запорожцїв. От він і приїхав. З'їхалось і сусїдство. Підчас

---

[1]) В иншій нотцї такий-же курйоз: хотячи в своїй безженности множитись, вони дїти крадуть!

бенкету гетьманський теорбаніст виступає з піснею зложеною в порозуміню з гетьманом. Як пісня співака в Шіллеровій баляді „Ґраф з Габсбурґа", так і та пісня теорбаніста відкриває тайну. Всї довідують ся, що Стефан то не аби що, але правий син убитого через козаків мечника. Після того не лишало ся нїщо більше, як лиш поблагословити Емму зі Стефаном на щасливе супружне житє.

Яшовскому так, як і Каміньскому, очевидно, на правдї теми не залежить. Йому все одно, чи він пише про гайдамаків, чи про Запорожців. Аби тільки наплутати щось сензаційне. А що в його часах до улюблених сензацій належали відкриваня благородних душ між опришками, от він і пустивсь на давно утоптану літературну стежку, може і під впливом Каміньского.

Зміст поеми Яшовского повинен вистати вже й за критику її. Таксамо, як з коліївщиною, могла-б вона бути звязана і з історією американських Індіян. В купі з драмою Каміньского і поемою Вітвіцкого вона може хиба послужити до оціненя тої висоти, на якій з'умів поставити свою поему Ґощиньский. Як добре знану, можемо оставити її на боцї.

Безпосередно за поемою Ґощиньского появляєть ся у Львові, 1832 р. з друкарнї П. Піллера: „Wanda Potocka czyli schronienie w lasku ś. Zofii, wielkje melodrama wojenne ze śpiewkami i tańcami. Rzecz i muzykę napisał Michał Suchorowski". В передмові Сухоровский покликуєть ся на Тадея Тульє [1]), Іларія Сіньо і инших, як на живих ще свідків львівської подїї, що лягла в основу його сценїчного твору, цитуючи в примітцї й друковані і рукописні жерела. З друкованих крім публїкацій Екґля, Іоппе, Макульского й Ходинецкого знає він і Міцкевичів сонет „Grób Potockiej" і поему Ґощиньского; з рукописий — лиш василіянську у Львові, імовірно ту з Кристинополя, що містила в собі мемуари о. Сорочиньского, приготовані до друку Л. Зелїньским вже в 1837 р. Схарактеризувавши цїлу коліївщину так, як характеризували її польські реляції, автор мельодрами пише:

„Trzydzieści tysięcy uzbrojonych hajdamaków, krwią i spustoszeniem grożących przechodziło z Ukrajiny na Wołyń i Podole. Książe Czartoryski, hetman Branicki, a na ostatek regimentarz Józef Stępkowski rzadką zręcznością i śmiałością bunty te rozproszyli i zupełnie po-

[1]) Про Т. Тульє і його рукописні мемуари гл. St. Schnür-Pepłowski: Obrazy z przeszłości Galicyi i Krakowa (1772—1858), Львів 1896, ст. 323.

skromili. Kary nie ustępowały bynajmniej okrucieństwom tych barbarzyńców, naczelników: Harko, Gonta, Szydło, Tymeńko, Pasieńko, Żurba (wyjąwszy Żelezniaka i Melchisedecka) po różnych Ukrajiny, województw ruskiego, wołyńskiego i podolskiego miastach, wsiach i gościńcach wbijano na pale, żywcem palono, ćwiertowano i wieszano. Do Lwowa przysłano ich czterysta do stracenia, którzy tymczasowo w zbrojowni miejskiej na końcu nowej ulicy, naprzeciw mieszkania teraz gubernatorskiego umieszczeni byli. Rossypana reszta hajdamaków zbliżyła się milczkiem pod Lwów, chcąc wyłamawszy wprzódy bramy zbrojowni połączyć się z uwięzionymi, a sprzątnąwszy zręcznie załogę miasta z dnia 10. na 11. Czerwca r. 1769 całe miasto spalić, złupić, a mieszkańców zniszczyć, zniweczyć i, ile możności, wymordować. Lecz układ ten niegodziwy przez bohaterskie poświęcenie się ślachetnej dziewicy szczęśliwie odkryty został, przez co okropne nieszczęście wiszące nad naszem miastem ręką boską zasłonięte zostało. Hajdamacy pod imieniem powstańców barskich (konfederatów) najechali miasto, po czterykroć przypuszczony najazd w nocy dzielnie odparty został od broniącej miasta załogi, chociaż obydwie walczące strony znaczną poniosły klęskę. Hajdamacy na ostatek zbici i pojmani razem z czterysta uwięzionych po wszystkich częściach miasta w jednej godzinie traceni byli. Najbardziej podczas tego napadu ucierpiało przedmieście halickie, którego domy spalono również jak i zabudowania najdującego się tam klasztoru karmalitów, którego wieża kościelna z dzwonami i z zegarem całkowicie spłonęła“.

Закінчуючи передмову, Сухоровский підчеркує історичність головних осіб мельодрами: Ванди Потоцкої, Яна Яблоновского і канівського міщанина Швачки. Крім них підрядні ролї грають дочка Яблоновского Брониcлава, гайдамаки Микола, Гаврилко і Собко, а комічний елемент вносять молочарка з лїска св. Зофії, Яґуся і її наївний муж, Ґапелло [1]), в котрого заздрість о жінку, що залицяєть ся до конфедератів, бореть ся зі страхом перед гайдамаками.

Зміст мельодрами можна передати коротко. Швачка з товаришами являють ся піді Львовом в лїску св. Зофії. Хотять увільнити увязнених гайдамаків і з ними знищити Львів. Щоб увільнене товаришів могло легше вдати ся, подають себе за барських конфедератів, а воєводї Яблоновскому переказують, що на вість про плянований гайдамаками напад на Львів,

[1]) Назва взята з комедії п. в. „Pan Gapiełło“, перекладеної з Молїєра Фр. Ковальским і виданої у Львові 1824 р.

явили ся під городом, аби його в небезпеці оборонити. Яблоновский принимає на своїм замку провідника несподіваних спасителів, Швачку, що представляє себе сином Потоцкого. В короткім часї довіре до сина Потоцкого виростає до того степеня, що за його порадою всї найможнїйші Львовяни укривають в каплици св. Зофії, в лїску під боком конфедератів усе, що могло-б пасти в першій хвилї жертвою гайдамаків, усе найдорогоцїннїйше — всї свої скарби і свої вродливі дочки. Товариші Швачки, приходячи до нього на замок воєводи, зискують у Львові такеж довіре, як їх ватажок на замку, що й улегшує їм порозуміти ся з увязненими гайдамаками та приготовити увільненє їх. Плян Швачки от-от і вдасть ся. Але в останнїй, критичній хвилї являєть ся на замку воєводи глухонїма дївчина, котрій нараз отвирають ся уста. Показуєть ся, що се дочка Потоцкого, Ванда, котрій Швачка убив брата. Вона, постановивши пімстити смерть його, прикинула ся глухонїмою і йшла за Швачкою аж до Львова, розвідуючись про всї його пляни. Дізнавшись про плян нападу на Львів, обличила Швачку перед воєводою, що зараз-же видав потрібні розкази. Серед завзятої борби з гайдамаками, з котрої Львовяни вийшли побідно, спасителька їх, Ванда, пропала без слїду.

З цїлого того короткого змісту мельодрами видко, що Сухоровский оснував її на сплетни пущеній в курс поміж населенє Львова комендантом львівської залоги Коритовским тодї, коли піді Львовом дня 15 мая 1769 р. справдї появив ся відділ барських конфедератів під проводом сина Пулавского і сина кашт. Конарского. Щоб унеможливити їм порозуміне з ким-небудь у Львові, Коритовский впав на помисл пустити поголоску, що на Львів ідуть гайдамаки перебрані за конфедератів. Появу барських конфедератів піді Львовом з названими провідниками нотує навіть львівська святоюрська хронїка (Acta Mon. Leop. O. S. B. M. Tit. S. Georgii Megalomart. 1763—1771, в бібл. Оссолїньских, ч. інв. 2086). Видко, що сплетня Коритовского знайшла віру лиш у зовсїм несьвідомих Львовян, що й задержали її в памяти аж до часів Сухоровского.

Сплетнї чи не сплетнї ужив Сухоровский для побудованя своєї мельодрами, се конець-кінцем меншої ваги. Важнїйше, яким духом він її овіяв. Дух той виступає найвиразнїйше в двох уступах.

В однім уступі представляєть ся, як Швачка, вихопивши ся крадькома з воєводського замку до своїх товаришів, застає

між ними новиків — Мазурів, Краковяків, Русинів (т. є галицьких Українців) і Верховинців. Здивованому пояснює Микола, що се свіжий набуток, а на питанє, чи вже присягли на гайдамаків, так каже:

„A jużci! całkiem już są nasi. Każdego z nich rospacz tu przywiodła. Temu tu (na mazura wskazując) wydarł dziedzic najpiękniejszą cząstkę ziemi, którą jego ojciec, dziad i pradziad uprawiał; oskarzył on wprawdzie swego pana w sądzie grodzkim, lecz rozumie się! przegrał sprawę, siedział w kozie, mało co z głodu nie umarł, podpalił dwór i przystał do nas. — Ten drugi (na rusina wskazując) wcale zuch; ataman pędził go co dzień na pańszczyznę, a pan podstarości tłukł harapem, że aż skóra pękała. Poczciwy rusin domyślił się dobrego; gdy go podstarości jednego razu zaczął kijem tęgo okładać, porwał kostur w rękę, trzasnął w łeb i kwita. — Tego tu (na górala wskazując) podobny los spotkał, jak i ciebie setniku: chciał się ożenić, lecz dziedzic czyli raczej zastępca jego nie zezwolił na prośby górala. Nie koniec na tem, wydarto mu i zhańbiono niegodziwie narzeczoną, która go nad życie kochała. Biedne dziewczę rzuca się z rospaczy w rzekę, a on przybywa do nas i woła o zemstę. — „Będzie ją miał“, — **задецидовує Швачка.**

Другий уступ іще інтереснійший. Даючи товаришам остаточний розпорядок, Швачка виголошує таку промову:

„Słuchajcie mnie bracia! Oto zbliża się nareszcie chwila tak długo oczekiwana, wkrótce przestaniemy być wyrzutkami tego świata i lepsza nam przyszłość zaświta; lecz korzystać musimy s pory jedynej i użyć wszelkiej siły i odwagi. Kogo zbawiono lubej narzeczonej, wydarto wolność, znaczenie, jestestwo, kto tylko mołojca ma duszę, ten idzie za mną! Dziś będziemy płukać noże i piki w jusze polskiej, dziś zawitamy na pańskich komnatach, dziś zaśpiewamy sobie przy pełnym puharze. Drogę do zamku ja wam przetoruję; tam nasza uczta, tam nasza gospoda! Mamyż długo jeszcze w ciemnej pogrążeni doli o głodzie i o chłodzie pracować jak niewolnicy i krwią rozpływać się nad nieswojim snopem, a potym płakać i narzekać pod skopconą strzechą, że się ciało nędzne od skwaru lub mrozu do krwi podadało? Nie! przenigdy! dosyć tej niewoli! dlatego weźcie wasze noże do rąk, niechaj dłużej we rdzy nie leżą; dzisiejszą sprawą zemścimy się krzywdy naszej; pokażemy tym okrutnym i niegodziwym dziedzicom, że i chłop potrafi być panem; pokażemy światu, że wolność i równość wszędzie panować powinny! Wierność i posłuszeństwo ku waszemu atamanowi miejcie zawsze na względzie! Nie dać się uwięzić; gdyż mieliście świeży przykład po wojewodzie Stępkowskim, jak okropnie kończą

Lachy swoje dzieła. My jich w okrucieństwie przecie przewyższyć potrafimy. Dlatego nic nie szczędzić: zgubić, zniszczyć, wymordować, co tylko jest na przeszkodzie!" — Видавши дальше спеціяльні розкази, Швачка кінчить довгу промову окликом: „Krew płynąca potokami po ulicach będzie tryumfem naszej swobody!"

Отже зовсім инакше, як в передмові! В самій мельодрамі гайдамаки представляють ся по свому. Причини гайдамаччини — чисто соціяльні. Вибух її — то вибух пімсти покривджених за свою і своїх кривду. Навіть національної закраски гайдамаччина не має. Вона горне до себе всіх покривджених без ріжниції національного походженя. До неї пристають і Мазури і Краковяки, отже й Поляки. Збратані спільними кривдами з Українцями, вони й співають разом:

Wiwat nasza przyjaźń stara:
polak, rusin jedna wiara!

Співають польські пісні в суміш з українськими, між котрими є й пісні Падури з Ruchawk-и kozack-ої. Гуляють на рівні з коломийкою польонеза, мазура, краковяка. Ба і в діяльоґах їх стрічаєть ся таку-ж мішану. Микола з Яґусею розмавляють то по польськи то по українськи. Скрізь національні ріжниції позатирані; понад ними стоїть соціяльна кривда, що всіх з'єдинює, а з ініціяторів ґайдамаччини робить героїв.

Коли-б спитати, чому належить приписати те нове світло кинене на коліївщину в мельодрамі Сухоровского, то відповідь могли-б дати лиш час і обставини, серед котрих вона повстала. Тим часом були перші хвилї після невдачі польського повстаня з 1830/1 р., хвилї нових революційних конспірацій, котрих тереном явилась зараз Галичина, ініціяторами — недобитки з повстаня, а цїлию — підготоване простого народа до розруху на користь Польщі при помочи демократично-революційної пропаґанди. Злуку українського простонародя з польським, котру перед повстанем пропаґував Падура в імя пофальшованих історичних традицій, спробувано ще раз осягнути пропаґандою в імя соціяльної революції. Рефлексом тих з'усиль і являють ся характеристичні уступи мельодрами Сухоровского. Вони найімовірнійше тільки таке призначене й мали, щоб запевнити пєсї популярність. Бо сам Сухоровский, хоч і жив у Львові окружений конспіраційною атмосферою революції, до конспіраторів з певностю не належав. Не туди він нахиляв ся своєю вдачею [1]).

[1]) Сухоровский сам собою представляє може ще більший інтерес,

Коли в мельодрамі Сухоровского представлене гайдамаччини, як протесту против соціяльних кривд, можна-б уважати лиш сильним відблиском революційно-конспіраційних заходів львівської Польщі, то в оповіданю Люціяна Семіньского, оголошенім

ніж його гайдамацька мельодрама. Найстарший син Шимона Сухоровского, ур. в Мостах Великих (Авґустові) 1797 р.*), Михайло Сухоровский мав чотирох братів і дві сестри. З братів Маркил скінчив академію красних штук в Петербурзї 1865 р., здобув собі досить широку славу артиста-маляря, а вмер по убожеству в петербургськім шпитали 1908 р.; Гавриїл був лїкарем в Угнові; Іполит примістив ся при крайсамтї в Городенцї; Йосиф опинив ся аж у Ватрі-Молдовици на якійсь урядницькій посадї. З сестер одна недавно звернула на себе увагу своєю смертию в Сокали, тому що була се мати нинїшнього лат. епископа кс. Бандурского. Між усїма братами Михайло був найстарший і найздібнїйший. Де вчив ся, не знаю докладно. Досить, що здобув два докторати — фільозофії і права, докторат права 1827 р. аж у Падуї, що було занотовано 1828 р. в львівських Rozmaitość-ях (ч. 6). Якийсь час потім жив то у Львові то у Відни, де видав 1831 р. свої „Zabawki dramatyczne" і видко більше занимав ся лїтературою, ніж адвокатськими справами, коли з Відня вніс подане до львівського унїверситету з просьбою о посаду професора польської мови і лїтератури, на що лиш натякнено у Фінкльовій історії львівського унїверситету. Які лїтературно-наукові інтереси опановували Сухоровского, вказують його публїкації. Крім вчасних драматичних творів, з котрих один п. з. „Hanusia z Pohulanki" навіть виставлено у Львові, підчас коли инші спочивали в друках і в рукописях, за ним є передовсїм граматичні учебники: Theoretisch-praktische Anleitung zum gründlichen Unterrichte in der polnischen Sprache (Львів, 1829); Pierwiastkowa Gramatyka języka niemieckiego (Львів, 1833); Schlüszel zu den zehn slavischen Hauptdialekten im Allgemeinen und zu deren Grammatik (Львів, 1863). З тих учебників були деякі в уживаню і дочекались кількох видань. Над новим виданем книжки про славянські діялекти автор працював ще під кінець житя, хоч тогдї вже від довшого часу хорував на ріжні манії. Тодї виходили з під його пера такі дивогляди, як „Wieniec pieśni żebrackich z żywotów świętych i innych podań prawdziwych" з нотами і поясненями (Львів, 1860)**); „Wniosek do zaprowadzenia powszechnego abecadła dla wszystkich Sławianów wraz z sławonarodną pieśnią w dziesięci głównych mowlach wszystkich i ozdobną ryciną wszystkich dziś istniejących pobratymczych pokoleń sławiańskich" (Львів, 1863); „Szczytna

*) Вурцбахів „Biogr. Lexicon" і Орґельбрандова „Enc. Pow." подають рік уродженя 1802. Я спростовую похибку на основі метрики, виданої Мих. Сухоровскому 1841 р. — на основі зізнаня свідків. Оригінальні метрики згоріли підчас пожару.

**) Се не збірка жебрацьких пісень, як думає Фр. Яворский („Lwów stary i wczorajszy", ст. 391), але ориґінальні складаня Сухоровского релїґійно-покаянного характеру.

у львівських Rozmaitośc-ях з 1835 р. (ч. 17—18) п. з. „Wieś Serby“ найзамітнійші слова вложені в уста Ґонти являють ся вже справді слідом конспіраційних стремлінь і переконань автора. Він же-ж належав до проводирів тої львівської конспірації

pieśń Sławianów w dziesięci mowlach pobratymczych na pamiątkę obchodu rocznicy tysiącletniej uroczystości zaprowadzenia chrześciaństwa“; Rodzina króla Jana III. Sobieskiego“ (Львів, 1880).

Як в ранших своїх писанях при деякій наївности Сухоровский все ще оберігаеть ся від смішности і являеть ся все таки ориґінальним, так в пізнійших його ориґінальність посуваеть ся до хоробливого дивацтва, чи то тоді, коли він по жебрацьки каеть ся гріхів, чи тоді, коли придумуе загально-славянську правопись і подае ключ до всїх славянських язиків або звертаєть ся до галицького сойму з проектом наділити цісаря Франц-Йосифа I титулом польського короля. Тут зараз видко, що в нього вже „не всї дома“. І справдї, багацько глуздів Сухоровский погубив по фатальних дорогах свого земного житя. Бо й вели його ті дороги ріжно — і в казамати Шпільберґа у Бернї і в келії св. Бриґіти у Львові.

Широкої адвокатської клїєнтелї у Львові за мало було Сухоровскому. Пустив ся для наживи на спекуляційні процеси і на обманства. В наслідок судового засуду стратив право адвокатованя. Тоді почав адвокатувати по шинках, де падав морально щораз нижше. А коли вкінци допустив ся нового злочину, попав ся на Шпільберґ, відки вийшов аж в роцї скасованя тої славної вязницї. Ант. Коста-Россетті Россанеґ у своїй брошурі про бернський Шпільберґ зазначуе прибутє Сухоровского до тої вязницї датою 7 марта 1839 р. і так його згадуе: „Michael Suchorowski, 37. J. alt, Doctor der Rechte, der Philosophie und schönen Künste, war früher galizischer Landes- und Gerichts-Advocat, zuletzt Winkelschreiber; wegen Raubmordes zu 20-jähr. schweren Kerker und öffentlicher Arbeit verurtheilt. Derselbe wird in dem Stammbuche als von sehr bösartiger Gemüthsbeschaffenheit geschildert; er hatte 4 Mitschuldige“.

Яким способом Сухоровский ще в тюрмі здобув собі опінїю дуже злосливого чоловіка, про се він сам з цинїзмом розповідав пізнійше львівському друкареви Щасному Беднарскому. Ого в тюрмі звернув на нього увагу директор. Здивувала його гарна німецька вимова вязня. На те здивуване Сухоровский заявив, що говорить таксамо плавно по італїйськи, по французьки, по анґлїйськи, а навіть по латинськи і по грецьки. Директорови відразу тут прийшли на гадку його клопоти з двома синами, що в ніякій школї не загріли місця і сидїли дурно дома. „Чи не вчили-б ви моїх синів?“ — спитав. „Чому-б нї!“ — сказав Сухоровский. І переніс його директор зараз до ясної тюремної комнати, зняв з нього кайдани, казав давати йому свій власний харч з вином, з чорною кавою, з тютюном, словом обставив вязня всїми вигодами, аби лиш учив туманів. Як взяв ся Сухоровский до них, так ще він і Шпільберґа не опустив, коли оба тумани вийшли в люди і займили видні становища. Показував йому директор свою вдячність і дальше. Та Сухоровский, коли йому прийшлось опускати тюрму, вдячностю не вдоволив ся.

з 1832 р., що назвала себе „Звязком 21“, а свою діяльність старала ся простерти аж до Київа (J. Krajewski: „Tajne związki polityczne w Galicyi“, Львів, 1903, ст. 17; Z. Wasilewski: „Seweryn Goszczyński w Galicyi“, Львів, 1910, ст. 20).

Оповідане Семіньского засноване на історії зловленя Ґонти в селї Сербах. Ґонта заходить до села Сербів, де любить ся

Почислив, кілько йому-б належалось за навчане хлопців, відшиб від того те, що міг видати на нього директор, і подав йому чистий рахунок. — „Але-ж ви забули, пане, за свою вигоду; замість сидїти в кайданах в темници, ви сидїли свобідно в ясній просторій світлици!“ — сказав обурений директор. — „Власне за те заплатите менї 1000 ґульденів!“ — спокійно зрефлектував його Сухоровский. І додав: „А як нї, то я спитаю тих висше, чи вони менї належать ся“. В страху за власну вже шкуру, добряга директор виплатив чим скорше жадану суму гроший. Сухоровский зложив їх собі в віденськім товаристві обезпечень.

І в старших лїтах не опускала Сухоровского помисловість. Із львівської тюрми, де мав собі також трохи довше посидїти, видобув ся не аби-якою штукою. Скористав з якогось родинного торжества в цїсарськім домі. Написав на те торжество оду в шістьох мовах; передав зарядови вязницї, заряд вислав до Віденя. З Віденя прийшла для Сухоровского амнестія. Сей факт не остав ся вже й без впливу на його лїтературну діяльність. На приїзд цїсаря до Львова Сухоровский не тільки що зладив згадану вже книжку про родину Яна Собіского, з котрої в простій лїнії вивів цїсаря Франц-Йосифа I, але й повитав його новою одою — відбитою лїтоґрафічно на спорім платку білого шовку.

Під кінець житя за кримінальні ощадности Сухоровский купив собі домик при улици Льва під Високим Замком у Львові, де дальше писав, музикував, малював [бо до всього був майстер!], користуючись на прожиток рентою з віденського товариства обезпечень. Один мав клопіт. Не знаходив накладців на свої лїтературні і музичні твори. Намавляв Щ. Беднарского брати собі наклади. Раз зайшов до нього в друкарню. Перед іконою Богородицї горіла лямпка. „Чи ви вірите в те?“ — спитав Беднарского і осьміхнув ся. Беднарский по хвили: „Ви образовані, а я неук. Не знаю, як вам здаєть ся. Я вірю. А коли-б ви хоть трохи вірили були, вам не довелось би сидїти тілько лїт в криміналї“. Сухоровский понурив голову. Помовчав, потім шапку в руки, встав: „Ви добре сказали!“ — і пійшов. Помер в січни 1884 р. Тодї давно забутого пригадали світови короткі дневникарські некрольоґи. Спадкоємцем його став син брата Йосифа, Карло Сухоровский, що тодї був шевцем гр. кат. духовн. семинарії у Львові, а потім отворив малу реставрацію. Він забрав і лїтературну спадщину по стрикови. Книжки і рукописи спродав антикварeви Гельцлеви за 13 зр., відки вони дістались до бібліотеки Оссолїньских, а цїлу пачку музичних композицій передав діриґентови хору питомцїв гр. кат. дух. семинарії, імовірно О. Нижанковському. З рукописий ледви чи вдасть ся ще видобути щось бодай в приближеню таке інтересне як „Wanda Potocka“ — перша в польскій лїтературі ориґінально написана пєса про гайдамаків.

в жінці старого мельника, в гарній і молодій Тетяні. До тої-ж Тетяни залицяєть ся й польський хорунжий, золотом затикаючи очи захланному мельникови. Він, заскочений нічю в мельниковій хаті гайдамаками Ґонти, втїкає і спроваджує на них Ляхів, що їх ловлять і везуть разом з Ґонтою скованих ланцами до Коднї. Тетяну по дорозї топлять. З цїлого оповідання найбільш фраппантні такі слова Ґонти: „Ej Lachu, Lachu! myłeś się w płaczu, kąpałeś we krwi, piekłeś na węglach, a jeszcześ grzechu nie odwykł! miarka nie domierzyła się... Ale dojdą karby... odpłata krzywdę wymierzy!“ В тонї тих слів удержане й цїле оповіданє, слабке собі поза тим. Та хоч і здавалось би, що поза круг думок Сухоровского воно зовсїм не виводить і навіть слабший вираз дає тим думкам, то все таки можна добачити в нїм те, чого нема ще в Сухоровского. Се висуненє наперед мари нової коліївщини.

Сєміньский, що рад був побачити українське простонародє в польськім повстаню, бачив, що неможливим робить се польська шляхта. Не маючи надії врозуміти ту шляхту, гадав, що можна-б її бодай якимсь страховищем навернути на бажаний путь. І вибрав несогірше страховище. Щоб його напудитись, вистало пригадати собі недавну минувшину вкупі з вічно живими польськими трівогами, підсичуваними леда-якою обсервацією народного житя на Українї. В страха великі очи...

Гарний вираз тим хронїчним трівогам польської шляхти дає Михайло Єзерский в доволї поетичній і богатій передовсїм на етноґрафічний матеріял поемі „Ukraina“ (M. Jezierski: Poezye, Вильно, 1837). Розказавши, з якою радостю витає українське село кождоразову появу лїрника, як приязно витає його передовсїм молодїж, він пише:

Tamto ich młode serca czerpią jak ze zdroju
Chęć dawnych wspomnień, czynów i sławy i boju.
Tam się uczą, jak przodki wśród lądów i morza
Roznosili ze strachem sławę Zaporoża.
Takim się głosem starzec wkrada do ich łona,
Do ich serca tęsknoty rzucając nasiona.
Biada! jeśli z tych nasion owoce dojrzeją,
Pewno świeże mogiły wokoło zczernieją,
Stepy się kurhanami pomarszczą i zgarbią,
I brzegi się Tykicza krwią ludzką zafarbią.
Niechaj Bóg od tej plagi tę ziemię ochrania:
Na tysiąc wieków jednej dość rzezi Humania.

Do tej pory strach zniszczyć nie jest w ludzkiej mocy,
Co z baśniami wylęga każdej Wielkanocy.
Bo przed wielkim tygodniem zawsze w Ukrainie
Bajka o nowej rzezi w ustach Lachów płynie.
Naprzód Żydzi, a potem Szlachta o tém gada
I przez izby sług dworskich do pałaców wpada;
Tak się przestrach ogólny jakby pożar łączy,
Póki się rezurekcja po cerkwiach nie skończy.
A gdy ujrzą, że wszystko w milczeniu spoczywa,
Po tej trwodze ta ziemia znowu jest szczęśliwa.

Видко, за всїми лихими вчинками людий криєть ся Немезіда. Тій польській шляхтї, що в двайцять лїт після колїївщини для викликаня нових репресій українського народа пускала чутки про нову різню, творила леґенду про сина Ґонти серед народа (В. Антоновичъ: Волынская тревога 1789 года, Київ, 1902), невдовзї самій прийшлось збирати плоди посїяних страхів. Се факт. А що він не є тільки фактом з уяви поета, а з самої дійсности, таким фактом, яким дехто з Поляків хотїв покористуватись для своїх цїлий і в той спосіб позбавити його грози, на се вказують „Przypomnienia ukraińskie“ Якова Яворского, видані в Парижи 1846 р.[1]) Розважаючи причини невдачі повстаня з 1830/1 р. і способи, якими вдалось би приєднати колись до нового повстаня український народ, Яворский каже, що найвідповіднійший настрій народа для такої справи виявляєть ся в специяльних порах року:

„Trzeba wiedzieć, że Lud ukraiński i zadnieprański ma szczególnych kilka w roku świąt, do których przywiązuje stale swą wiarę i wierzy, że w tych musi przyjść mu hasło do zrzucenia z siebie niewoli. Święta te są następujące: Wsiunoczna wełyka, *rezurekcja wielkanocna,* Iuria, *Ierzego,* Ilyi proroka, *Eliasza,* Iwana Kupayła, *podobno ścięcie Sgo Iana,* druga Pryczysta, *Zwiastowanie P. Marji* i Semena, *Szymona;* to ostatnie najpierwszą gra u niego rolę, Mikołaja ma za nic, szanuje to święto, ale powiada, że to święto *moskiewskie i ślepych lirników;* w wiliję wspomnionych świąt, na wsiunocznej, lud gorąco, z większą wiarą modli się, łba przy biciu pokłonów nie żałuje, na najmniejszy szmer za Cerkwią, zaraz zwraca ku drzwiom oczy, niecierpliwy

---

[1]) Грінченко покликував ся на них в своїй лїтературі укр. фолькльора як на книжку, що місить в собі укр. народні піснї. Їх там нема; є лиш короткі цитати пісень. За те є п. з. „Głos ludu o zgodę woła“ по українськи зложена довга полїтична вірша.

nadstawia uszy, czy nie usłyszy hasła do wolności. W tych dniach chodzi, siada, często w większej lub mniejszej kupie, jest dumniejszy i weselszy, więcej hardy; coś ma w sobie strasznego. Po skończeniu tego pełnego nadziei dnia, wpada w swoją posępność, dźwiga niewolę i czeka z niecierpliwością drugiego ulubionego święta". Часто — оповідає дальше Яворский — той святочний нарід народа вдаеть ся використати обманцеви. „Cóż dopiero nastąpić by mogło, gdyby między nim pokazali się nauczający i wzywający do zemsty przeciw Moskalom, co wszystkiego złego jak rabusie są przyczyną, a nie do rzezi obywateli i tych co dla dobra ogólnego są gotowi wszystko poświęcić?" — питає польський фантаст і потім замічає: „Jeżeli kiedy kto, co daj Wielki Boże prędko, stanie w przyszłem powstaniu narodowem na czele tego bohatyrskiego Ludu, niecierpliwego do zrzucenia niewoli — niech jego tradycyi i wiary nie bierze za nic, niech je uszanuje: a jeżeliby mu nadarzyła się w którym z tych dni potyczka z nieprzyjacielem, niech korzysta i pamięta, że w tym dniu od wieków ich pradziadami jest im przepowiedziana *Wolność* i zwycięztwo pewne nad najsilniejszym nieprzyjacielem otrzyma" — і т. д.

Їрова, друкуючи частину своєї поеми про Зелїзняка в Rusał-цї з 1841 р., подає при нїй таку нотку:

„Jednym z najpierwszych sprawców pamiętnej na Ukrainie rzezi był Zaporożec Żeleźniak: pamiętniki Krebsowej i Lipomana powiadają, iż go na pokajaniu (to jest dobrowolnej pokucie) w Peczerskim Klasztorze poznał Mnich z Motruneńskiego Monastyru Melchizedek i namówił do powstania. Rad byłem wiedzieć przyczyn, które Żelezniaka do pokajania przywiodły: starzec 90-letni, pasiecznik z sąsiedzkiego futoru uspokoił moją ciekawość. Według niego, ojciec Żelezniaka był kowalem i mieszkał nad Dnieprem we wsi na samem pograniczu leżącej; bogaty i poważany od swoich, za poduszczeniem zagorzałych fanatyków popełnił wiele świętokradzkich wykroczeń, za które przekonany oczywistemi dowodami, wskazany okrutnym wyrokiem na upalenie rąk, a żona jego, która na kommunikanty pluła i kielich nogą potrącała, na wyrwanie języka i siekanie członków kleszczami. Młody Maksym zaprzysiągł zemstę, ruszył na Zaporoże, przybrał nazwisko Żelezniak, i musiał niemało nabroić, kiedy przez pokutę szukał ulgi swemu sumieniu".

В виленськім виданю поезій з 1843 р. поема про Зелїзняка має таку-ж передмову, хоч і в новій стилїзацїї. Та вкінци тут автор додає: „Nie sympatija do przedmiotu, lecz żywe opowiadanie starca, pasiecznika z Wierzbowieckiego futora, naocznego świadka wielu i bardzo wielu wypadków,

pobudziły mnie do napisania tej dumy, którą w kilku dniach ukończyłem". Щось воно пахне вже оправданем. Видко зустріла ся вже поема з якимись замітами. За що? Підчеркуючи „інкрімінований" уступ, підчеркну рівночасно й те, що в поемі Ґрози являєть ся найхарактернїйше.

Як у раї — оповідає Ґроза — плила Максимови молодість. Будучина перед ним стелилась так, як колись перед батьками — хлїборобська, достатна, безжурна.

I tak by było, gdyby nie wrogi,
Co za rodzinne przegnały progi;
I tak by było, gdyby nie serce,
Co gnić nie chciało na poniewierce.

Вже тодї, коли тих ворогів, що мали принести з собою споневіряне серця, ще й не було, кракав про них молодому голубови чорний крук. Голуб гнав від себе крука, поки накракане лихо не впало на його голову.

I zgadł kruk czarny — nie kruk, mnich czarny.

Бо коли Максима не було дома —

do chaty stu drabów wpada,
I co słynęło przez świętą zgodę,
Na piekło zmieni cichą gospodę.
Ach istne piekło!... jakoby wsciekli
Na biedną duszę napadli czarci,
I ogniem piekli, i mieczem siekli,
Aż się napiekli, aż się nasiekli,
Aż się zjuszyli, jak psy, zażarci.
Dym i krew wszędzie, i na tym stole,
Kędy obfitość ze czcią stawała;
I na tym czysto wymytym pole,
Kędy gościnność rada siadała,
I na tych scianach, zkąd te obrazy
Tyle lat dom ten strzegły od zmazy,
I na tej ziemi i na tym progu,
Gdzie było miło ludziom i Bogu.

Прибіг з поля Максим. І яку він побачив картину?

W chacie pan ojciec w ostatniej męce
Poopalane wyciągał ręce:
„Dobijcie! — wołał — kto w Boga wierzy!

Na ziemi matka w skonaniu leży,
A z niej krew rzeką do progu bieży.

Дальша історія — Максимова пімста, пересит пімсти, житє на покаянї і новий вихід на терен коліївщини, все те дальше не дасть нам вже нового „інкрімінованого“ матеріялу. Все „інкріміноване“ є в тім, що подано доси.

Світло кинене на подію в нотції до поеми казало сподіватись чого иншого, ніж те, що дала поема. В поемі на спокійних, чесних людий нападає банда драбів, устроює різню і пропадає не знать куди так, як не знать відки появилась. З нотки до поеми знаємо, що тою бандою драбів були польські судії і виконавці справедливости. Скоро-ж у поемі Ґроза представив їх як розбишак, то розбишацтво Зелїзняка, що було вже актом пімсти сина за батьків, мусить мати якесь оправданє. Так навіть Шевченко не думав, пишучи про своїх гайдамаків. Та ми поминули-б найважнїйше, коли-б забули за один момент. Хоч може за мало виразно, бо доволї символїчно, а всеж поза цїлою траґедією виведена роля крука — черця, репрезентанта релїґійного фанатизму. З плечий Максима Ґроза всю вину скидає на плечі того зловіщого птаха. Тим робом він підносить ся до того погляду на коліївщину, що був поглядом і Шевченка і Кулїша. Єсть се вже результат новійших освітлювань таких історичних подій; як Хмельнищина і коліївщина, результат змагань станути на якімсь критичнім становищи в відношеню до минувшости. Може не завадить тут зазначити, що поема Ґрози появила ся на пів року скорше від появи Шевченкових „Гайдамаків“, хоч обі вони від себе незалежні.

Реасумуючи наші спостереженя, можемо сказати, що коліївщина в польську літературу входить наперед як сензаційне явище під впливом сильного звороту до історії люду (в Каміньского і його наслїдувача Яшовского). В характері сензації вона може бути залежна від мемуарів, але ще більше від поплутаних устних традицій. З хвилею, коли в Польщі суспільно-полїтичний інтерес бере верх над історичним інтересом, він відбиваєть ся і на коліївщинї в польській лїтературі, кладучи на неї печать віри Поляків в український народ (Вітвіцкий). Коли-ж після упадку повстаня (1830/1 р.) замість оптимістичної віри в український народ появляють ся заходи позисканя його демократично-революцїйною пропаґандою, в польській лїтературі коліївщина стає виразом нових стремлїнь (Сухоровский, Сєміньский). Даль-

шою фазою тих нових стремлїнь було шуканє дороги до помиреня двох противних собі народів, польського і українського. Ту дорогу мала вказати ревізія спільної історії. Відбликом того була поема Ґрози. Ґощиньский, наймогутнїйший артист між тими писателями, що доторкали ся коліївщини, займив між ними виїмкове становище — найбільш поетичне. Його поема є в найбільшій мірі плодом романтично-артистичної інспірації.

Справа поділу Галичини в рр. 1846—50.

Написав *Іван Кревецький.*

ДОДАТКИ.

Матеріяли.

1. Меморіял Гол. Р. Ради до цісаря з жаданнєм поділу Галичини з дн. 9 червня 1848 р. — 2. Меморіял Гол. Р. Ради до Міністерства з жаданнєм поділу Галичини з дн. 17 липня 1848 р. — 3. Взірець заяви солїдарности з меморіялом Гол. Р. Ради до Міністерства за поділом Галичини. — 4. Взірець протоколу з жаданнєм поділу Галичини. — 5. Меморіял Гол. Р. Ради до Міністерства з жаданнєм поділу Галичини з дн. 28 жовтня 1848 р. — 6. Меморіял Поляків до Міністерства проти поділу Галичини з дн. 27 падолиста 1848 р. — 7. §§ 102—131 Кромерижського проєкту конституції. — 8. Краєва конституція для королївств Галичини й Володимирії з кн. Освєнцімом і Затором і з Вел. кн. Краківським з дн. 29 вересня 1850 р. — 9. Краєва виборча ординація для королївств Галичини й Володимирії з кн. Освєнцімом і Затором і з Вел. кн. Краківським з дн. 29 вересня 1850 р.

Додатки, які долучаємо до нашої статї, складають ся з двох родів документів: з меморіялів Гол. Р. Ради й Поляків pro і contra поділу Галичини (в числї 4), які подаємо в ориґіналї, — і з конституційних актів (у перекладї).

Меморіяли Гол. Р. Ради, як невеликі своїм обємом, використали ми здебільшого вже в самій статї, вибираючи з них важнїйші арґументи й passus-и, — хоч окрім сього є в них іще не одно інтересне, що одначе ми, не бажаючи розтягати надто нашої розвідки, мусїли полишити без уваги, відсилаючи чи-

тача до самих актів. З тої також причини не могли ми запізнати докладнійше читача в самій нашій статї з величезним, хоч дуже інтересним контр-меморіялом Поляків (№ 6), важним не тільки для пізнання польських контр-арґументів дотично справи поділу нашого краю на дві окремі національні провінції, але ще більш може для пізнання становища, яке заняло польське громадянство супроти перших кроків нашого національного відродження у Галичинї взагалї.

Друга ґрупа додатків — се конституційні акти, які вяжуть ся з нашою справою безпосередно, чи посередно. Найважнійший тут повний текст (у перекладї) краєвої конституції для Галичини з дн. 29. IX. 1850 р. (№ 8), яка, одержавши найвисшу санкцію, реалїзувала хоч на короткий час у головнім прінципі наше змаганнє до національно-теріторіяльної автономії в границях австрийської половини держави. Преважний сей акт обговорили ми вправдї дуже детально в останнім роздїлї нашої розвідки, тим не менш одначе не вагаємо ся подати його в його повнім текстї, признаючи йому не одну тільки історичну вартість.

Крім тексту краєвої конституції подаємо ще повний текст краєвої виборчої ординації з дн. 29. IX. 1850 р., яка була тільки розвиненнєм певних §§ згаданої конституції.

Вкінцї мусимо зазначити з жалем, що з причини відмови доступу до т. зв. президіяльного архіву ц. к. Намісництва у Львові ми у двох роздїлах нашої працї (IV і VIII) мусїли користати з актів сього архіву тільки через другі руки, які були щасливійші від нас і користали з сього архіву без ніяких перепон.

Ч. 1.

Меморіял Гол. Р. Ради до цїсаря з жаданнєм подїлу Галичини з дн. 9 червня 1848 р.

Eure Majestät!

In der Absicht, dem ruthenischen Volksstamme in Galizien die Entwicklung seiner Nationalität und Sprache im Sinne des §. 4. der Verfassungs-Urkunde 25. April 1848 im vollen Masse angedeihen zu lassen, findet sich die Lemberger Central National-Versammlung der Ruthenen veranlasst, den gemeinsamen Wunsch der Ruthenen wegen Theilung Galiziens in staatlicher Beziehung hiemit vor den Stufen des a. h. Thrones Eurer Majestät niederzulagen.

Den Bestimmungsgrund dessen bildet hauptsächlich die Eigenthümlichkeit des ruthenischen Volksstammes in Schrift, Sprache und literarischer Ausbildung im Religionskultus, Sitten und Gebräuchen, in der Volksstimmung, der Anhänglichkeit an das Geliebte Kaiserhaus und im dem besonderen Volksinteresse überhaupt. Die Ruthenen haben nicht wenig daran gelitten, dass man sie, ungeachtet der vorwiegenden ruthenischen Bevölkerung in Galizien, in vielen dieser Beziehungen als Polen ansehen liess.

Zur Förderung dieser gemeinnützigen Zwecke stellt sich die Theilung Galiziens in provinzioneller Abgränzung als unerlässlich dar.

Demnach bitten die Ruthenen damit

1) jene Landesstrecke Galiziens, welche von Ruthenen bewohnt wird, für sich eine Provinz bilde, deren politische Landesstelle ihren Sitz in Lemberg hätte. Dieser Theil umfasst die östlichen Kreise Galiziens mit einer ruthenischen Bevölkerung. Ohnehin ist dieser Landestheil selbständig ursprünlich als Fürstenthum dann Königreich Halicz, endlich als Wojwodschaft Rothreussen nnd, damit

2) jene Landesstrecke, welche von Mazuren bewohnt wird, von der ruthenischen Provinz getheilt werde. Dieser Landestheil umfasst den westlichen Theil Galiziens, und enthält eine polnische Bevölkerung, die in vielen der bezogenen Rücksichten von der ruthenischen verschieden ist.

Geruhen Eure Majestät diesem das Wohl der Ruthenen betreffenden Gesuche allergnädigst zu willfahren.

Lemberg vom 9-ten Juny 1848.

Ч. 2.

Меморіял Гол. Р. Ради до Міністерства з жаданнєм поділу Галичини з дн. 17 липня 1848 р.

Hohes Ministerium!

Die gefertigte ruthenische Central-Volksversammlung findet sich veranlasst wegen des von Seite der polnischen Parthei überreichten Protestes gegen die Theilung des Königreichs Galizien in zwei Provinzen auf ihre frühere an S-e Majestät mittelst des galiz. k. k. Landes-Präsidium wegen der diessfälligen Theilung überreichte Petition sich zu berufen gegen den erwähnten Protest sich feierlicht zu verwahren, und neuerlich im Namen des ganzen galizischen ruthenischen Volkes zu bitten, den in denselben ausgedruckten Wunsch aus folgenden Gründen gewähren zu wollen:

1) Weil diese Theilung Galiziens in zwei Provinzen bei dem gesammten ruthenischen Volke, welches von der gefertigten National-Volksversammlung vertreten wird, den Anklang findet, da es bei seinem unabänderlichen Willen unablässig darauf dringt und besteht.

2) Weil es der h. Regierung wohl bekannt ist, dass Galizien eine überwiegende ruthenische Bevölkerung von $2^1/_2$ Millionen Menschen zählt und dessen ungeachtet auf Veranlassung der Polen bei vielen Gerichtstellen in diesem ruthenischen Theile von Galizien die polnische Sprache als Kurialsprache bereits Platz gegriffen hat. — Und kann wohl irgend ein Umstand das Selbstgefühl einer Nation mehr verletzen, als wenn sie ihre Sprache, dieses kostbarste Kleinod, aus dem Leben verdrängt sieht? Ein solches Missgeschick soll nun bei dem gegenwärtigen Zeitgeiste nur die Ruthenen treffen, welche ihre eigene ausgebildete Sprache besitzen, die nur einer Einführung in den Lehranstalten und Amtern bedarf?

3) Weil die ruthenische Nation nur dann zum Besitze ihrer eigenen Nationalgarde, dieses Horts des koustitutionellen Volkslebens, gelangen kann, wenn die Theilung Galiziens zu Stande kommen wird, indem gegenwartig, wie es der h. Regierung bekannt ist, dieses Vorrecht sich die Pohlen in ganz Galizien zugeeignet haben.

4) Das Vorausgeschickte liefert einen offenbaren Beweis, dass das Nationalübel, womit das ruthenische Volk auf seinem Boden von Seite der polnischen Ankommlingen seit mehreren Jahrhunderten durch Unterdrückung, Hintansetzung, ja durch die, die Religion selbst nicht verschonende Verfolgung, gepeinigt wurde, noch immer fortdauert.

5) Die Ruthenen verlangen die Theilung von Galizien nicht nur wegen ihrer konstitutionsmässigen Nationalselbstständigkeit, sondern noch vielmehr, um von den politischen nur Unheil bringenden Einflüssen von Seite der Polen, wovon so viele Daten seit 1831 vorliegen, doch schon einmahl los zu werden, um in dem billigsten Gebrauche ihrer Nationalrechte zum Behufe der Nationalentwicklung ruhig und ungehindert ihren Weg gehen zu können.

6) Der Wunsch der Ruthenen ist bei erwachtem Nationalgefühle dahin gerichtet, unter dem Schutze der österreichischen konstitutio-

nellen Regierung das aus dem tiefsten Schlafe erwachte Nationalleben zu pflegen, welches Streben die Polen in Verfolgung ihrer und ganz fremden Absichten zu vereilten trachten.

7) Von diesem gegen unsere Nationalität seit mehreren Jahrhunderten beobachteten feindlichen Systeme haben sie bereits Früchte geärntet, indem sie in den polonisirten Ruthenen nur zur gänzlichen Untergrabung der ruthenischen Nationalität und Förderung der polnischen Interessen die willfährigsien Werkzeuge gefunden haben, welche, da sie einstimmig mit den Polen gegen die diessfällige Theilung von Galizien protestirten, für pas Ruthenische Volk weit gefährlicher sind, als die echt polnische Parthei selbst.

8) Endlich ist die durch die Konstitution bezweckte Nationalselbstentwicklung dieser zwei Volksstämme, welche entgegengesetzte Tendenzen verfolgen, bei der nicht gewähnten Theilung von Galizien unausführbar.

Schon im J. 1846 hat die h. Regierung aus Anlass des an Galizien zugefallenen so unbedeutenden Landstreiches von Krakau für nothwendig erachtet die Theilung von Galizien einer Verhandlung zu unterziehen; die Ausführung dieses Vorhabens erscheint nun zur Beschützung der ruthenischen Nationalität von der grössten Nothwendigkeit.

Die National-Versammlung als Organ des ruthenischen Volkes unterbreitet diese Bitte mit dem Vorbehalte die diessfalls nöthigen Unterschriften aus allen Theilen des von Ruthenen bewohnten Galiziens nachträglich zu liefern.

Ein h. k. k. Ministerium geruhe demnach bei dem Umstande, als hierlands die Aufrechthaltung der ruthenischen Nationalität ohne Theilung Galiziens gefährdet wäre, die Theilung desselben in die ruthenische und polnische Provinz hochgeneigt auszuwirken, wo sodann erst die Ruthenen von allen nachtheiligen politischen Einflüssen befreit, sogar von allen derlei Versuchungen bewahrt, um so mehr bemüth sein werden fernere Beweise von ihrer gewöhnten Treue und Anhänglichkeit an den a. h. Thron zu geben, und mit gesamten Nationalkräften an der Befestigung des Landes, das alle Provinzen des konstitutionellen österreichischen Kaiserstaates in ein Ganzes umschlingt, thatkräftig zu arbeiten.

Lemberg am 17 July 1848.

Ч. 3.

Взірець заяви солідарности з меморіялом Гол. Р. Ради до Міністерства за поділом Галичини.

Wir Gefertigte im Bezirke der ruthenischen Filial-Versammlung zu N. N. treten dem an Ein h. k. k. Ministerium überreichten Zeitgesuche unserer Zentral-Volksversammlung in Lembergvon 17 Juli 1848 Z. 173 wegen Theilung Galiziens in zwei Provinzen bei.

Ч. 4.

Взірець протоколу з жаданнєм поділу Галичини.

(: безъ стемплю :)

Протоколъ

съ громадовъ . . . . . . Циркулу . . . . ., котора въ . . осадôвъ или нумерôвъ домовихъ повстае, черезъ мѣсцового душъ Старовника на дню нинѣшномъ ученений.

1.	1.
Чи хочете подѣлу Галиціи, щобысьте мали забезпечену руску народность Вашу, рускіи школы, рускіи уряди, руску ґуберню?	Хочемо.
2.	2.
Чи пôдпишете ся на тое?	Не пôдпишемо ся, бо пôдпесôвъ лякаемо ся, щобы паньщина не вернула, або щобы то здрада могла бути (: або якъ тамъ повѣдятъ :).

Дѣяло ся . . . . дня . . Вересня 1848.

Н. Н.
Парохъ місцовій.

Жесьмо чули, же громада то одповѣдѣла, що ту написано, сумлѣнно свѣдчимо и власною рукою са пôдписуемо.

Н. Н.
Н. Н. (: можъ и латиньскими буквами писати :).

Ч. 5.

Меморіял Гол. Р. Ради до Міністерства з жаданнєм поділу Галичини з дн. 28 жовтня 1848 р.

Hohes Ministerium des Innern!

Die Hauptversammlung des Ruthenen hat bereits an Se. Majestät, an Ein hohes Ministerium und an den hohen Reichstag schon zu wiederholten Malen die Bitte gestellt, dass Galizien nach den vorherrschenden Nationen in zwei Provinzen, nämlich in eine ruthenische und eine masurische getheilt werden möchte.

Die Hauptversammlung der Ruthenen hat in diesen ihren Eingaben die unumgängliche Nothwendigkeit dieser Theilung, vom nationalen, politischen und administrativen Standpuncte be-

leuchtet und nachgewiesen, dass in Galizien eine vollständige Ruhe auf einem anderen Wege nicht erzielt werden könne. Die hunderttausende Unterschriften, welche dem Reichstage vorgelegt worden sind, zeugen hinlänglich, dass diese Theilung nicht bloss von den Ruthenen, sondern auch von allen Gutdenkenden im Lande allgemein gewünscht worden.

Gesetzt, jedoch nicht zugegeben, dass in dem Lande der Ruthenen die Polen wirklich eine Nation bilden, hätten die Ruthenen, an dem Grundsatze der Gleichberechtigung aller Nationalitäten festhaltend, nichts dagegen, dass auch die Polen ihre Nationalität entwickeln, wenn sie sich nur keine Uebergriffe auf das Feld anderer Nationalitäten erlauben. Die Ruthenen würden sie daran gewiss nicht hindern. Es leben ja im Lande der Ruthenen andere Nationen, als: Deutsche, Armenier, Juden und Karaiten; es ist aber dem Ruthenen noch nie in den Sinn gekommen, der Entwicklung der Nationalität dieser Völker je hemmend in den Weg treten zu wollen, oder dem Polen und dem Juden anzumuthen, dass er aufhöre Pole oder Jude zu sein.

Eine polnische Nation gibt es in dem Ruthenen-Lande eigentlich gar nicht. Die geschichtliche Existenz der Polen in Galizien datirt sich von der Zeit, als Galizien, das ehemalige Königreich Roth-Russland, unter die polnische Herrschaft überging. Dazumal sind sie in das Ruthenenland eingewandert und mit sich noch eine andere Landplage, nämlich die Juden in das Land hineingezogen. Aber die Polen leben in Galizien einzeln, hin und wieder als ehemalige Grundherren oder Grundpächtern in den Dörfern zerstreut. In ihren Meierhöfen wie in festen Burgen nur auf ihre Familien und die Dienerschaft beschränkt, stehen sie in keiner näheren Verbindung mit dem eigentlichen Volke, nämlich den Ruthenen. Nicht viel grösser ist auch ihr Anhang in den Städten, wo neben sehr wenigen polnischen Insassen, nur noch einige Beamte als Träger der polnischen Nationalität auftreten.

Nur in Lemberg allein hat die polnische Partei einen etwas festeren Halt; denn hier als der Hauptstadt des Landes concentrirte sich der ganze Anhang der ehemaligen Machthaber. In Lemberg, als dem Sitze der Hochschule, prädominirten die Söhne der ehemaligen Grundbesitzer und ihrer Beamten, und gaben den Ton an, oder warfen sich zu Trägern der allgemeinen Meinung auf. Zu ihnen gesellten sich Journalisten und Halbgebildete, welche sich anmassten, die Intelligenz des Landes vorzustellen und ihrer Meinung überall eine unbeschränkte Geltung zu verschaffen suchten.

Als diese Elemente des Polenthums in Lemberg in den neuesten Zeiten noch durch Zuzüge aus dem Auslande und der Emigration beteutend verstärkt wurden, so konnten die Polen, leicht denkend wie sie sind, nicht begreifen, dass Lemberg keine polnische Stadt sei. Der nächste Schluss dieser Enthusiasten war, dass, wie die Hauptstadt, so auch das Land beschaffen und gestimmt sei. Und so bildete sich im Lande per Ruthenen aus den Grundbesitzern, ihren Mandataren, den Gutspächtern, Schreiben und Glücksrittern eine Familie, welche in den Bewegungen der Neuzeit den Namen der polnischen

Nation annahm, und nicht blos das Land in ihrem Sinne ausbeutete und aussog, sondern den Ureinwohner, nämlich den Ruthenen, auch noch den Namen zu rauben versuchte.

Wer Galizien nur nach den grossen Zügen, welche jährlich in die Bäder oder wohl aus Langeweile auf Reisen in fremde Länder zogen, oder den Theilnehmern an dem Barrikadenkampfe in den Hauptstädten Europas beurtheilen wollte, müsse an den eigentlichen Landeseinwohnern irre werden; denn er erkannte das Land nur nach den Repräsentanten, welche sich selbst vordrängen.

Die Ruthenen waren ausserhalb ihres Landes von Niemand in Europa gekannt. Die Ruthenen, von Polen bedrückt, von der Regierung zurückgesetzt, ohne Einfluss, ohne Macht, durften in ihrem eigenen Lande kein Lebenszeichen von sich geben, weil die Polen und ihr Anhang jede Regung eines nationalen Lebens der Ruthenen vor der Regierung und der Welt der Hineigung zu Russland verdächtigen. Das gewichene Regierungssystem gab sich nicht einmal die Mühe, diesen Verdächtigungen auf den Grund zu geben; alles musste wahr sein, denn die Anschuldigung ging von der mächtigen Polenpartei aus. Kein Wunder also, dass die Polenpartei in den Märztagen, welche uns unsere Nationalität und unsere Rechte zurückgaben, sich erkühnte, mit der Behauptung aufzutreten: Galizien sei ein Polenland, und es gebe keinen Ruthenen. Und doch sind die Ruthenen von den Polen durch Abstammung, Sitten, Gebräuche, Sprache, Schrift und durch den kirchlichen Ritus gänzlich verschieden. Die Polen selbst haben, und thun es noch, wenn es in ihrem Interesse ist, den Unterschied zwischen ihnen und den Ruthenen als ihres Gleichen gar nicht anerkannt; wenn es sich aber darum handelt, das alte Polenreich wieder aufzubauen, wozu ihnen wohl die Ruthenen die kräftigste Stütze geben könnten, heisst es mit einem Male: Polen und Ruthenen sind eins. Aber kein Ruthene hat je diese Behauptung verfochten, im Gegentheile verwahrt sich der Ruthene gegen jede Gleichheit und Gemeinschaft mit den Polen, denn der Ruthene weiss recht wohl, was die polnische Gleichheit und Brüderlichkeit bedeutet, und wohin diese von dem Polen so sehr gewünschte Vereinigung hinzielt. Die Ruthenen wissen, dass die Polen, sobald sie nur ihre alte Selbstständigkeit wieder erlangt haben, keinen Augenblick anstehen würden, alle die Stufen, welche ihnen zur Erlangung ihrer Herrlichkeit behülflich gewesen, ohne weiteres bei Seite zu schieben, und die alte Despotie wieder herzustellen. Die Ruthenen wissen dies alles recht gut, dass sie jedoch mit Oesterreich halten wollen, thun sie nicht aus Furcht vor der politischen Staatswirthschaft, weil die Ruthenen in sich selbst genug Kraft fühlen, jede Ungerechtigkeit kräftigst abzuwähren, sondern sie thun es aus freiem Antriebe und der Ueberzeugung, dass das constitutionelle Oesterreich ihnen eine hinlängliche Garantie der freien nationalen Entwicklung darbietet, und einen redlichen Willen gezeigt hat, das Wohl eines jeden Staatsbürgers zu sichern.

Der Kampf zwischen den beiden Nationalitäten, welcher seit der

Unterziehung Galiziens unter die polnische Herrschaft im Stillen sich fortspann, ist nun in helle Flammen ausgebrochen.

Die ruthenische Nation, kräftig und stark in sich selbst, gelangte sogleich zum vollen Bewusstsein ihrer bis jetzt gedrückten Nationalwürde, nahm den Fehdehandschuh auf, will und wird mit Gottes Hülfe ihre angestammten Rechte auf dem legalsten Wege ausfechten.

Die jüngsten Bewegungen in Europa, grösstentheils durch die polnische Emigration selbst angezettelt, fachten bei den Polen die Hoffnung der baldigen Wiederherstellung ihres ehemaligen Königreiches an.

Dieses herzustellende Königreich sollte nicht bloss das eigentliche Polen, sondern alle ihnen unterthänigen ganzen Provinzen umfassen. Auf Galizien wurde dabei am meisten gerechnet.

Die letzten Ereignisse, fast in allen Hauptstädten Europas, haben die Umtriebe der Polen aus Licht gezogen und gezeigt, dass sie bei jeder Umwälzung meistens die Hand im Spiele haben. Die traurigen Vorfälle in Wien haben gelehrt, wie innig sie mit den Revolutionärs aller Länder und Völker verbunden sind. Nicht aus Sympathie für Gleichgesinnte haben die Polen alle diese Wirren hervorgerufen oder bei denselben thätig mitgewirkt. Nein, die Polen können keine Sympathie. Auch nicht um die Freiheit der Völker, welche sie besonders zu verfechten vorgeben, ist es ihnen zu thun. Nichts von allen dem. Es ist nur eine Idee bei ihnen, die sie mit einer Beharrlichkeit verfolgen, wie die Geschichte keine gleiche aufzuweisen vermag, und diese Idee ist: die Herstellung ihres alten Königreiches. Dieser Idee opfern sie alles, scheuen keine Kosten, verspritzen ihr Blut an jeder Barrikade, und würden selbst mit den Wilden Amerikas einen Bund eingehen, wenn sie Aussicht hätten, durch diese Verbindung ihr Reich wieder herzustellen.

Diese Aufopferung würde allenfals die Bewunderung und Nachahmung der Welt verdienen, wenn sie wirklich aus Liebe zur nahren Freiheit und zum Vaterlande ausginge. Aber nein, nicht Liebe zum Vaterlande ist's, was die Polen bewegt, und zu allen diesen Umtrieben hinreisst. Der Pole hat nie gelernt ordentlich zu arbeiten und redlich sein Brod zu verdienen; er ist gewohnt, Andere für sich arbeiten zu lassen, und mit dem Ertrage des fremden Fleisses den eigenen Lüsten zu fröhnen. Desshalb fürchtet er eine gut geregelte Regierung, welche jeden Staatsbürger nützlich verwendet wissen will; desshalb wünscht er sein altes Königreich, dieses Ideal seiner Freiheit zurück, um in diesem Paradiese auf dem Nacken des Unterthanen seinen Herrscherthron wieder aufzurichten.

Nach dem unglücklichem Aufstande vom Jahre 1831 und den eben so misslungenen Erhebungen in dem Grossherzogthume Posen und in Krakau, scheint das Hauptaugenmerk der Polen gegenwärtig auf Oesterreich gerichtet gewesen zu sein. Es scheint in ihrem Plane zu liegen Oesterreich um jeden Preis zum Zerfallen zu bringen, um bei der zu hoffenden Theilung Galizien als ihr Eigenthum zu reklamiren.

Was nun die Polen um jeden Preis herbei zuführen wünschen, das wollen eben die Ruthenen um jeden Preis verhindern; denn die vorzüglichste Aufgabe der Ruthenen ist, die Integrität der österreichischen Monarchie zu wahren. Der Ruthene wünscht, dass Oesterreich im Innern geregelt und gestärkt, nach Aussen aber achtung gebietend werde, und als Grossmacht ersten Ranges in der Staatenfamilie Europas, jene Stellung einnehme, die ihm in Anbetracht der Lage, der Ausdehnung und der Bilgungsstufe der Völker, welche die Gesammtmonarchie bilden, gebühret. Der Ruthene wünscht in dem innigen Verbande mit dem constitutionellen Oesterreich zu verbleiben, um sich frei entwickeln, seine Nationalität ungeschmälert bewahren und sein geistiges und materielles Wohl sichern zu können.

Der Ruthene ist überzeugt, dass nur eine gut geregelte, hinlänglich starke Regierung ihm des künftigen Wohlvergehens hinlängliche Garantie darbietet.

Bei diesen offenbar divergirenden Tendenzen der Ruthenen und Polen ist es klar, dass sie Beide neben einander nicht mehr friedlich zusammen leben können. So lange die Ruthenen die Unterdrückten und die Zurückgesetzten gewesen, so lange sie noch unter der Vormundschaft standen, konnten die Polen frei der Herren spielen und ihre Uebermacht der Ruthenen recht fühlbar machen. Da nun aber die Ruthenen zum nationalen Leben und zum Selbstbewusstsein erwacht sind, und ihre Mündigkeit erlangt haben, können und wollen sie sich nicht mehr länger von den Polen am Gängelbande führen lassen. Frei mit eigenem Munde, ohne alle Dolmetscher, wollen sie ihre Sache selbst führen. Ihr Land ist gross und ihr Volk zahlreich genug, um in dem österreichischen Congressstate eine eigene, abgesonderte Provinz mit einer von den Polen gänzlich abgesonderten politischen und administrativen Regierung zu bilden. Mit dem Polen will der Ruthene nichts mehr gemein haben, als vielleicht die Erde, welche fruchtbar genug ist, Beiden einen hinreichenden Lebensunterhalt zu geben.

Die Theilung Galiziens ist eine Lebenfrage für die Ruthenen; denn nur auf diese Art kann ein für alle Mal den Umtrieben der Polen in dem Lande der Ruthenen ein Ziel gesetzt und ihren alle Aussicht benommen werden, mit Hülfte der Ruthenen das alte Polenreich wieder herzustellen. Nur so kann dass Land von dem Terrorismus, unter welchem es gegenwärtig steht, befreit, und den Ruthenen die freie Entwicklung ihrer Nationalität ermöglicht werden.

Desshalb bittet die Haupt-Versammlung der Ruthenen: geruhe ein hohes Ministerium in Berücksichtigung des allgemeinen Wunsches der Ruthenen, wie auch aller Gutgesinnten im Lande selbst, die Theilung Galiziens in zwei Provinzen ehemöglichst, wenn auch im Wege einer provisorischen Verfügung einzuleiten.

Lemberg, den 28. October 1848.

Ч. 6.

Меморіял Поляків до Міністерства проти поділу Галичини з дн. 27 падолиста 1848 р.

Wysokie Ministeryum!

Upoważnieni od współobywateli naszych, do złożenia u stóp Tronu Adresu, podanego najuniżeniej do J. C. K. Mości i poparcia razem u Wysokiego Ministeryum proźby nim objętej, przeciw podziałowi Galicyi na polską i ruską prowincyę, żądanemu jakoby od narodu ruskiego, poczytujemy być naszym obowiązkiem, wyłuszczyć bliżej przyczyny, które nas i naszych komitentów, do uczynienia tego kroku powodują!

Winniśmy przedewszystkiem w imieniu tak dobrze naszem jak i komitentów naszych, zapewnić jak najuroczyściej, że gdyby zamierzony podział Galicyi był oczywiście życzeniem większości ruskiej ludności, albo, gdyby w istocie był niezbędnym do ochrony jej narodowości i mowy; jak to utrzymują jej rzecznicy w licznych swych adresach, gdyby wreszcie podziału tego wymagała istotna jaka potrzeba Rusinów, bądź narodowa, bądź polityczna, bądź też towarzyska, ani my, ani nasi współobywatele, nie tylko bysmy mu się nie sprzeciwiali, lecz owszem popieraliśmy go ze wszystkich sił naszych. Każdy z nas bowiem czuje to nadto dobrze, że warowanie narodowości i języka, jak jest najwyższem dobrem każdego narodu, tak musi być celem najgorętszych jego życzeń; i nie przeszkadzalibyśmy pewnie drugim w osiągnięciu tego samego celu, do którego sami wszelkimi siłami dążymy. I wtedy nawet nie opieralibyśmy się zamierzonemu podziałowi, gdyby go się domagał ogólny interes monarchii, albo też wyższe jakie polityczne względy; bo wtedy, nie podejmowalibyśmy kroku, o którego byśmy bezskuteczności naprzód byli przekonani.

Ale właśnie też dla tego, że jesteśmy jak najmocniej przekonani, że żądanie podziału Galicyi nie jest usprawiedliwionem, ani życzeniem większości tej populacyi, w której jakoby imieniu jest wniesionem; ani żadną polityczną potrzebą; że go podsunęła jedynie namiętność, niezdolna jego skutków ocenić; że sumiennie jesteśmy przekonani, iż zamierzony podział, któremu jakoby chce zapobiedz, tylkoby jeszcze powiększył; że przewidujemy smutne następstwa, jakieby z podziału takiego dla naszej prowincyi jak i dla całej monarchii wyniknąć musiały — nie mówiąc nawet o materyalnych i praktycznych niedogodnościach, stojących na zawadzie takiemu wykonaniu; dla tego też Niemcy i Polacy, Rusini i Ormianie, duchowni i świeccy, mieszczanie i posiadacze dóbr, bez różnicy stanu i wyznania, nie wahali się ani chwili z przystępieniem do adresu, któryśmy w tej mierze do tronu Jego c. k. Mości podali.

Nie jest też wcale zamiarem naszym odpowiadać w tem miejscu na obelgi, jakiemi przewódzcy ruskiej agitacyi ważyli się w swych adresach obrzucić naród polski. — O tych adresach o tyle tutaj wspomniemy, o ile wyjaśnienie objętych niemi zarzutów, do wyświecenia samego przedmiotu okaże się być niezbędnem.

Skargi powyższe i oparte na nich żądanie ruskiego duchowieństwa, zupełnego oddzielenia ruskiej części Galicyi od polskiej nie tyle jeszcze bezstronnego zadziwiać muszą, ile okoliczność, że i pierwsze i drugie dzisiaj dopiero objawiają się. Gdyby twierdzenie głównego zgromadzenia ruskiego duchowieństwa, że żądanie podziału wywołanem jest przez ucisk, jakiemu za czasów polskiego jeszcze panowania pod względem zwłaszcza narodowości i mowy ulegać miało całe jakoby plemię ruskie, było prawdą... to żądanie podziału, objaw życzeń tak dawno tłumionych — skutek tak przestarzałej antypatyi plemienia ruskiego naprzeciw polskiemu, byłoby się odezwało natychmiast i zaraz po podziale Polski, tudzież po zajęciu Galicyi przez rząd austryacki. Rusini byliby pewnie wtedy nie omieszkali korzystać z nadarzającej się sposobności; i byliby wtedy żądali podziału, tak jak go dziś żądają; tem usilniej, że żądanie to podówczas daleko było łatwiejszem do uskutecznienia.

Ale dalecy od podobnej myśli, nie wystąpili Rusini z żadnem podobnem żądaniem, nie tylko w pierwszych latach po podziale Polski, ale i później aż do roku 1848. — Od lat 76 znajduje się Galicya pod panowaniem austryackiem. W czasie tym słyszane były wszelkie głosy, wszystkich mieszkańców Galicyi w najrozmaitszych kierunkach, w przeciągu tych 76 lat objawiły się wszystkie skargi sprawiedliwe i niesprawiedliwe, przemówiły wszystkie życzenia, podobne i niepodobne; toczyły się wreszcie wszelkie rozprawy to o ogólnych potrzebach kraju, to o ucisku pojedynczych klas jego mieszkańców; ale nikomu nie przyszło na myśl, żądać podziału Galicyi, a tem mniej poważył się kto bądź twierdzić, że podział Galicyi był od dawna życzeniem całej ruskiej ludności, a to dla zachowania jej narodowości i mowy, przez Polaków jakoby ciemiężonej i gnębionej.

Jakaż więc może być przyczyna, że skargi o 300 letnie przeszło ciemięztwo, nie pojawiły się z strony Rusinów wtedy, kiedy po pierwszy raz spadły owe kajdany, mające na nich jakoby ciężyć od wieków? Oto dlatego, że wtedy, historya tego kraju — obecna jeszcze każdego pamięci — nie pozwalała tak łatwo przeczyć rzeczywistego stanu i położenia Rusinów pod polskim rządem; — że historya ta była za nadto jeszcze świeżą — żeby ją tak łacno sfałszować było można.

Wtedy wiedział jeszcze prawie każdy Rusin doskonale i wiedział o tem wszystkiem od ojców, że kiedy królowie polscy, w połowie 14-go wieku zdobyli na książętach Rusi, część wschodnią Galicyi, nie żaden lud ruski poszedł w ówczas jakoby w jarżmo narodu polskiego, ale się temu narodowi dostała tylko na własność wielka przestrzeń pustego i w niektórych tylko miejscach słabo zamieszkałego kraju; tudzież, że taka tylko pusta prawie przestrzeń, wcieloną w ówczas została do polskiego państwa. Wtedy powszechnie jeszcze znajomą było prawdą, że $^4/_5$ osad, znajdujących się w wschodnich cyrkułach Galicyi, założone były przez królów polskich, lub też przez polskich posiadaczy dóbr; w tych własnie ruskich, a im nadanych pustyniach; wtedy pamiętano jeszcze, że te osady zaludnione były kolonistami różnych szczepów i krajów, którzy się dla tego właśnie chętniej w Polsce, ani-

żeli gdzie indziej osiedlali, że im głośna po całej w ówczas Europie tolerancya polskiego rządu i narodu względem obcych wyznań, narodowości i języka dobrze znaną była; dzięki też której, koloniści ci w aktach swego osiedlenia zapewnioną zawsze miewali nietylko wiarę i język swego kraju i narodu, ale co więcej i prawo rządzenia się wedle ustawodawstwa i obyczajów rodzimych.

Dlatego nie przeszło wtedy żadnemu Rusinowi przez myśl nawet reklamować na rzecz i własność ruskiego li plemienia całą wschodnią część Galicyi; bo wtedy mógł go był jeszcze każdy z łatwością przekonać i nauczyć, że do zaludnienia tej części Galicyi przykładali się tak dobrze Niemcy, Polacy, Wołosi i Ormianie, jak i Rusini, którzy to ostatni, po miastach zwłaszcza, w oczywistej byli miejszości.

W epoce równie, o której mówimy, nie byłby się zapewnie nikt poważył wystąpić z twierdzeniem, jakoby pierwotne instytucye gminne i inne polityczne swobody, których niegdyś Rusini używali pod panowaniem swoich własnych książąt, zostały im wydarte pod polskim dopiero rządem. Bo wtenczas wiedział o tem tak dobrze historyk, jak i każdy obywatel, jak i większa część wieśniaków, że wszystkie osady, używające kiedykolwiek praw gminnej autonomii, lub innych przywilejów, prawa te i przywileja zawdzięczały jedynie polskiemu właśnie rządowi, a to przez nadanie prawa Magdeburskiego, te i tym podobne wolności — zapewniającego.

Jak wielka była liczba osad w wschodnich cyrkułach Galicyi, którym przysługiwały podobne swobody wcześniej lub później nadane?... jak sobie osady te swobody wspomnione wysoko ceniły?... dowodzą proźby, które z ich strony w pierwszym dziesiątku lat po zajęciu Galicyi podawano do rządu austryackiego; proźby, znajdujące się zapewne do dziś dnia w starych aktach gubernialnych.

Naczelnicy więc ruskiej dzisiejszej agitacyi niech pierwej przejrzą proźby, o których mowa, niech się wprzódy rozpatrzą w nadaniach, w moc których podobne osady kolonizowanemi były; nadaniach, których dowody znajdują się w dawnych aktach grodzkich; niech wprzódy zgłębią należycie historyę własnego kraju i dzieje jego zaludnienia, zanim się polskiemu narodowi odważą zarzucić uciemiężenie ruskiego pokolenia. Zarzut o którym mowa, tym dziwaczniejszym się wyda, skoro się zastanowimy, że rozległa kraina ruska, połączona z koroną polską w roku 1413, przez dobrowolną uniję Litwy z Polską, stanowiła zawsze większą połowę polskiego niegdy państwa; że królewski szczep Jagielonów ruskiego był pochodzenia, tudzież, że najsławniejsi mężowie historyi polskiej do ruskich należeli rodzin.

Większej nierównie niewiadomości ruskiego duchowieństwa dowodzi drugie również mylne twierdzenie, jakoby język ruski był kiedy gnębionym przez Polaków. Nie jest tu miejsce zapuszczania się w lingwistyczne albo etymologiczne wywody, niechcemy Wysokiemu Ministerium przedładać akt, dotyczących polemiki, toczonej w tej mierze wszechstronnie od czasu pierwszego pojawienia się ruskiej agitacyi. Z zeznania atoli wszystkich prawych i bezstronnych Rusinów pokazało się jednak niezbicie, że język polski jest językiem piśmiennym,

powstałym z różnych dialektów słowiańskich i letyckich, z których się ludność polskiego niegdy państwa składała; że język ten przyswoił sobie daleko więcej wyrazów z ruskiego narzecza, aniżeli z którego bądź innego; że język ten nareszcie najczyściej jest mówionym w tych właśnie częściach Galicyi, które niegdyś do Rusi należały. Język polski znajduje się w jednem zupełnie położeniu, co i język włoski. Język włoski, którym najczyściej mówią w toskańskiem, jest jednak językiem tylko piśmiennym włoskim, powstałym z różnorodnych włoskich dyalektów, dzięki jedynie usiłowaniom uczonych. I dla tego też, że język polski jest językiem używanym w piśmiennictwie, przyswoiły go sobie wszystkie warstwy wykształconej ludności w polskiem niegdy państwie, tak dobrze ormańskiej, ruskiej, wołoskiej jak i niemieckiej. Język polski stał się jedynym środkiem zrozumienia się wzajemnego pomiędzy wspomnioną ludnością; on był i jest językiem literatury i umiejętności w kraju; on przyjętym został do wszystkich publicznych i prywatnych tranzakcyj; przyswoiły go sobie wreszcie sądy tak dobrze jak i administracya, i zamienił się w jedynego pośrednika, pisma i mowy w całym kraju. Języki Ruski, Mazurski i Litewski zostały dyalektami li wiejskiego ludu, nie mogły się przeto ani wykształcić, ani wyrobić. O gnębieniu więc ruskiego języka polskim o tyle chyba może być mowa, o ile zawsze i wszędzie z postępem oświaty dyalekta l u d u ustępywać muszą i ustępują mowie wykształconej i piśmiennej narodu.

W tem, a nie w innem położeniu znajdywały się rzeczy pod rządem polskim, co się tyczy Rusinów; i zajęcie Galicyi przez rząd austryacki w takim je, a nie w innym stanie zastało.

Zachodzi przeto pytanie: ażali okoliczności zmieniły się od tego czasu do tego stopnia, żeby to, o czem się wtedy nikomu nawet nie marzyło, czego sobie pod ówczas nikt nie życzył, miało się teraz dopiero stać austryackim, przewaga polskiego plemienia i ucisk Rusinów przez Polaków. wzmogły się tak dalece, że do zasłonienia ich przed tą polską jakoby przewagą i uciskiem, pomiędzy niemi rozdziału potrzeba? teraz właśnie, kiedy zasada równego uprawnienia wszystkich narodowości w państwie austryackiem stała się prawdą niczem nie zachwianą; kiedy ją policzono między kardynalne podstawy przyszłej konstytucyi państwa? Albo miałżeby się narodowy duch ruskiego ludu dziś dopiero tak nagle i silnie obudzić. iżby mu politycznej samodzielności i bytu odmówić więcej nie można było?

Nam się zdaje, ze owszem ma się zupełnie przeciwnie. Rozdział istniejący niegdyś pomiędzy Polakami i Rusinami, zatarty już zupełnie pomiędzy wykształconemi, znikł także pomału i w niższych warstwach ludności obojga. Ulepszenie komunikacyi ułatwiło, naturalny zaś postęp cywilizacyi podwoił między niemi obcowanie, a obcowanie to zacierało co raz to bardziej istniejącą niegdyś w obyczajach i zwyczajach różnych szczepów ludu galicyjskiego różnicę. Duch religijnej tolerancyi wzmagał się co raz to bardziej. a tożsamość politycznego położenia, tożsamość prawodawstwa wywołały też rychło wszędzie tożsamość ich potrzeb i stosunków. Nigdy też lud wiejski, osiadły w wschodnich cyrkułach Galicyi, nie objawił innych dążeń i życzeń, aniżeli w zachodnich, ani różnica wyznania i pochodzenia, znajdywana nieraz

w jednych i tych samych cyrkułach i osadach nawet, niezakłóciła nigdy pokoju między Polakami i Rusinami, ani do jakich bądź niesnasek pomiędzy niemi nie stała się powodem.

Wieleż to wypadków przytoczyć by można, że jeden członek jednej i tej samej rodziny jest polskiego, a drugi ruskiego pochodzenia?... jeden łacińskiego, a drugi greckiego wyznania?... Cóż dopiero powiedzieć o wyższych i wykształconych warstwach towarzystwa, gdzie się już nikt o to nie pyta, czy kto jest Rusinem, czy też Polakiem?... Czy kto do jednego, lub też do drugiego należy wyznania? We wszystkich żywotnych kwestyach kraju biorą równy udział tak dobrze Polacy, jak Ormianie i Rusini, byle tylko byli wykształconemi, z równą gorliwością dbają o narodowe, polityczne, duchowe i materyalne potrzeby prowincyi; wszyscy widzą w niej wspólną i niepodzielną ojczyznę, uważają siebie za jeden i ten sam naród. — O prawdzie powyższego twierdzenia, przekona się Wysokie ministeryum, jeżeli się zechce zająć sprawdzeniem, wielu Rusinów przystąpiło do adresu z dnia 19. marca r. b. w imieniu całej Galicyi podanego?... jak wielką jest wreszcie liczba tych z pomiędzy nich, którzy podpisali adres w obecnym nawet przedmiocie Jego c. k. Mości podany?

Czyliż w przeciągu czasu, o którym mówimy, ruski dyalekt wykształcił się tak dalece i rozszerzył, żeby sobie mógł rościć prawo do stania się językiem samodzielnym, do wprowadzenia siebie — w wykład nauki po szkołach, do stania się pośrednikiem w urzędzie lub sądzie? Przeciwnie, naczelnicy ruskiej agitacyi przyznali sami, że tak nie jest, kiedy z względu na niewykształcenie własnego prosili o tymczasowe zatrzymanie niemieckiego języka, tak dobrze w szkołach jak i urzędach. Nienaturalne nadto wysilenia, podejmowane w najnowszych czasach, żeby wydawać ruskie dzienniki i dzieła, przekonały niewątpliwie, że jeżeli język ruski chce zostać językiem piśmiennym, musi się koniecznie zlać w jedno z językiem albo polskim albo też rosyjskim; bez pomocy bowiem jednego z nich nie może w nim być oddaną żadna myśl, wznioślejsza nieco nad poziom zwyczajny. Wytrwali w powziętem raz postanowieniu naczelnicy ruskiej agitacyi zmuszeni się widzieli przyswoić językowi ruskiemu nietylko mnóstwo słów z rosyjskiego języka, ale nadto usiłowali brak własnego pisma zastąpić literami rosyjskiemi i niedostatki pisma C y r y l i k ą zwanego, rosyjskiemi wynagrodzić głoskami. Skutek niedopisał wprawdzie zamiarowi i usiłowaniom, bo pokazało się, że nietylko lud wiejski, ale nawet i wykształceni Rusini, nie mogli czytać pisma, które im chciano narzucić za starożytne i narodowe! Duchowieństwo nawet ruskie, które kwestyą dyalektu ruskiego wyniosło do godności sprawy narodowej, nie mogło aż do ostatnich czasów przyczyniać się w czemkolwiek do upowszechnienia dyalektu, o którym mowa; a to dla tego, że większa część duchownych, zaniedbawszy dyalektu ruskiego zupełnie, używała w jego miejscu i do dziś dnia używa języka polskiego, w życiu i stosunkach z rządem. I ta też jedna okoliczność jest wystarczającym dowodem, jak niesłusznem jest obwinienie autorów ruskiego adresu, jakoby ich język był przez Polaków systematycznie gnębionym. Któż bowiem kiedy przeszkadzał Rusinom używać ich języka, bądź w mowie,

bądź w piśmie, bądź też w urzędowych korespondencyach i kształcić go wedle upodobania? Język więc, który sami Rusini zaniedbali, którym zaledwie niektórzy duchowni pisać umieją, którego żaden urzędnik, żaden mieszczanin w wschodnich nawet cyrkułach Galicyi nie rozumie, a cóż dopiero żeby nim miał mówić?... Język taki narzuca duchowieństwo ruskie $^3/_5$ częściom Galicyi za jedyny język krajowy!? I duchowieństwo wspomniane widzi w tem ucisk ze strony Polaków, że wszyscy, którym tylko zależy na dobro kraju, którzy dbają, ażeby potrzebne wiadomości upowszechniały się w nim jak najszybciej, domagają się zaprowadzenia języka polskiego w szkołach i urzędach, dlatego, że język ten posiada w wszystkich gałęziach umiejętności potrzebne i gotowe dzieła; że nim mówią wszyscy cokolwiek wykształceni w kraju, że nim wreszcie mówi połowa wiejskiej ludności, a druga że go bez wyjątku rozumie? W istocie zrozumienie wszystkich podobnych twierdzeń i zarzutów, pogodzenie z sobą takich sprzeczności byłoby niepodobnem, gdyby nam ostatnie słowo tej zagadki nie było dostatecznie znanem, gdybyśmy nie znali dokładnie źródła i prawdziwych celów obecnej ruskiej agitacyi.

Agitacya, o której mowa, nie jest bynajmniej narodową, lecz wyłącznie religijną. Nie chodzi tu bowiem wcale o język ruski, albo o ruską narodowość, ale chodzi o ustalenie supremacyi greckiego duchowieństwa w cyrkułach, które w tym celu jako ruteńska prowincya są reklamowane. Nie politycznej unii Rusi z Polską, ale unii greckiego koscioła z katolickim, dokonanej przez były rząd polski w r. 1595 za pomocą apostolskiej stolicy, nie może duchowieństwo ruskie zapomnieć po upływie nawet półczwarta wieku!... i unija ta kościelna jest **właściwym uciskiem**, ktory zdaniem duchowieństwa Rusini od Polaków znosić musieli. Znaczna część ruskiego duchowieństwa, uważa wspomnianą uniją do dziś dnia jeszcze za szyzmę; do dziś dnia spogląda z tęsknotą na dyzunicki kościól i widzi w nim matkę swego własnego; a chęć połączenia się z nim na powrót odżyła głównie od czasu przejścia unitów w Państwie Rossyjskiem do kościoła greckiego. Niema zapewne nikogo z pomiędzy wykształceńszych pomiędzy nami, coby sobie nie przymomniał, jak nadzwyczajne wrażenie zrobiło w swoim czasie przejście wspomnione na umysłach grecko-katolickiego duchowieństwa w Galicyi; wrażenie, które wtedy ściągnęło nawet na siebie uwagę rządu krajowego, i obudziło w nim słuszną obawę. Sprawiedliwie bowiem ruch, o którym mowa, uważanym był wtedy przez rząd krajowy za nieprzyjazny interessom Austryi; i w greckim duchowieństwie, biorącem w nim udział, widział rząd wtedy i słusznie przeciwników swej sprawy. Zkądże więc dzisiaj, ci sami, których widoki i dążenia uchodziły podówczas za zgubne dla Austryi, mogą uchodzić za obrońców austryackiej monarchii? Myślimy, że się niedaleko pominiemy z prawdą, jeżeli powiemy, że okryci tym wygodnym płaszczem mają nadzieję zrobienia pierwszego pewnego kroku na drodze, prowadzącej do pożądanego celu. Agitacyi tej przyświeca jawnie myśl, że gdy tylko Galicya zostanie raz podzieloną na grecko- i rzymsko-katolicką prowincyę, wtedy niedość że w wschodnich częściach tego kraju ustali się na zawsze supremacya grecko-katolickiego wyznania jako

wyznania większości; niedość, że przy tej sposobności ułatwionem zostanie stłumienie rzymsko-katolickiego obrządku; niedość nareszcie, że upowszechnienie ruskiego dyalektu da się wtedy przeprowadzić całą siłą religijnego wpływu; ale to będzie nadto krok zarazem stanowczy do ściślejszego związku i zlania się w jedność z Rusinami, zostającemi pod berłem rossyjskiem; będzie to założony fundament do duchownego odbudowania państwa ruskiego, tak jak w połowie czternastego wieku istniało.

Oprócz tych wszystkich religijnych i politycznych a tem samem wyższych względów, wiele także jeszcze osobistych pobudek kieruje w tej mierze duchowieństwem grecko-katolickiem i wzbudza w niem wspomnione wyżej życzenia. Najważniejszą pomiędzy niemi jest uczucie obrażonej miłości własnej, to jest przekonanie o niższości jego stanowiska w porównaniu z stanowiskiem duchowieństwa rzymsko-katolickiego. Pomijając nawet, że jak długo trwa unija obydwóch wyznań — pierwszeństwo zostać koniecznie musi przy obrządku łacińskim już dla tego samego, że obrządek łaciński zajmuje od wieków najwyższy stopień w hierarchii chrześcijańskiego kościoła; że dalej nie łacińskie wyznanie z greckiem, ale greckie z łacińskiem jest połączonem; już sam celibat i bogatsze w ogóle uposażenie rzymsko-katolickiego duchowieństwa w Galicyi musi temu ostatniemu zapewniać dużo niepodleglejsze stanowisko, aniżeli go zajmować może duchowieństwo obrządku greckiego. W czasie albowiem, gdy zakaz żenienia się po wyświęceniu zmusza niejako duchownych obrządku greckiego do zawierania związków małżeńskich wtedy, kiedy sobie jeszcze ani niepodległego bytu, ani sposobu do życia nie zapewnili; — gdy konieczność ta stawia ich w naturalnej zawisłości od żony i jej krewnych, którzy do ich utrzymania i gospodarstwa w większej części przyczyniać się muszą; — zwyczaje nadto Rusinów przynoszą jeszcze z sobą; — że ich duchowny pasterz, skazanym jest mieć udział we wszystkich uroczystościach familijnych, to jest w weselnych, chrzestnych i pogrzebowych obchodach swoich parafijanów, tem samem przeto ich zwyczaje i sposób życia przyswajać sobie niejako musi. Obowiązki nadto familijne i mniejsza nierównie dotacya są przyczyną, że duchowny greckiego obrządku poświęcać się musi więcej staraniom gospodarskim i zarobkowym, aniżeli duchowny obrządku katolickiego, że musi przemysliwać nad sposobami pomnożenia majątku, który po jego śmierci ma być jedynym sposobem utrzymania jego wdowy i dzieci. Wszystkie powyższe okoliczności razem wzięte, niepozwalają duchowieństwu greckiemu myśleć tak, jakoby należało, o wykształceniu własnem; a brak tego wykształcenia właśnie, jest główną przyczyną, że duchowieństwo wspomnione, w obec swoich parafijanów zajmuje dużo niższe stanowisko od tego, które jest i musi być udziałem rzymsko-katolickiego. Wszystko to także sprawia, że duchowieństwo greckie widząc się być upośledzonem w obec łacińskiego, zamiast przyczyny tego szukać w towarzyskiem i naukowem stanowisku swojem, szuka ją i znajduje w mniemanem wyszczególnieniu rzymsko-katolickiego obrządku!

Czyli wyszczególnienie takie było kiedy zamiarem austryackiego rządu? czyli rząd ten przyczyniał się kiedy bądź do jego ziszczenia?

czyli też raczej — duchowieństwu obojga obrządków jedne zawsze i te same prawa przyznawał? i oba jednemi względy obdzielał? czyli jednemu i drugiemu dostarczał w równej proporcyi środków do intellektualnego wykształcenia? Czyli wreszcie było kiedy w mocy wspomnionego rządu — obmyśleć duchowieństwu greckiemu bogatsze uposarzenie od tego, jakie obecnie posiada? wszystkie te pytania — rozstrzygnięciu Wysokiego Ministerium zostawić musimy. Co do nas, ograniczymy się tutaj tylko do zwrócenia uwagi Wysokiego Ministeryum — na konieczność lepszego opatrzenia duchowieństwa greckiego, które w samej rzeczy w wielu okolicach jest niskiem i stanowisku duchownego nie odpowiadającem.

Zdaniem naszem potrzebie tej dałoby się najłacniej uczynić zadość przez regulacyę grecko-unickich probostw, gdy przy równej prawie liczbie wyznawców obojga obrządków w Galicyi obrządek rzymsko-katolicki 791. obrządek zaś grecko-katolicki 1765 plebanij posiada.

Jakkolwiek atoli gotowi zawsze będziemy popierać słowem i czynem wszystkie słuszne żądania grecko-katolickiego duchowieństwa, musimy się jednak oświadczyć stanowczo przeciw wszystkiemu, coby podjęte w celu wyłącznie zapewnienia supremacyi w wschodnich cyrkułach Galicyi, w celu nadto ułatwienia jego politycznych lub innych jeszcze zachceń, mogło i musiało nadwerężyć węzeł jedności, łączący dotąd wszystkich mieszkańców tej prowincyi; coby kłóciło religijny pokój, którego prowincya nasza jak na teraz używa; coby wreszcie cywilizacyi większej połowy jej ludności mogło i musiało stawać na zawadzie.

I mądrość też krajowego rządu, jego znana troskliwość o całość interesów ogółu monarchii; gorliwość wreszcie, jaką się zawsze odznaczał we wszystkiem, co dotyczyło praw rzymsko-katolickiego kościoła; — wszystko to razem wzięte jest nam rękojmią, że do osłabienia unii greckiego kościoła z rzymskim — trwającej już przeszło 3 wieki, nie poda pomocnej ręki; że nadto nie zechce sam podsycać i wzmacniać już i tak dość silnej i naturalnej skłonności Rusinów ku wschodowi. Tej pomocy i zachęcenia tem pewniej rząd zdaniem naszem odmówić powinien, gdyż mogąc teraz z pewnością rachować na wierność ludu wiejskiego, tak dobrze w cyrkułach wschodnich jak i zachodnich Galicyi, wątpić należy, czyby to było z jego korzyścią, — gdyby zamiast jednolitej, jedną i tą samą lojalną myślą ożywionej massy, stworzył sam w Galicyi dwa pod każdym względem przeciwne sobie szczepy ludu, któreby ożywione religijnem i narodowem antagonizmem do różnych także łatwo mogły dążyć celów.

Tem mniej zaś dopuszczamy, iżby rząd austryacki, w epoce właśnie, w której dawnym i choćby najsilniej objawionym narodowościom odmawia stanowczo politycznej samodzielności i autonomii, mógł światu dawać niesłychany przykład podziału jakiej prowincyi wedle r ó ż n i c y o b r z ą d k u i sankcyonować tym sposobem nową i dotąd nigdzie niepraktykowaną zasadę, że różnica wyznania może i powinna pociągać za sobą i podział administracyjny jakiejkolwiek prowincyi. Żądanemu nadto podziałowi Galicyi, w razie gdyby w istocie

miano mieć zamiar przyprowadzenia go do skutku, stanęła by oprócz wszystkiego, ogromna jeszcze na zawadzie trudność wynalezienia prawdziwej linii demarkacyjnej między polską a ruską, jaśniej mówiąc, między grecko-katolicką a rzymsko-katolicką częścią Galicyi. Tabela albowiem załączona tutaj pod literą A. wyjęta z szematyzmów grecko-katolickiego i rzymsko-katolickiego konsystorzów, przekonywa, że po wszystkich cyrkułach Galicyi znajdują się rozprószeni wyznawcy obydwu obrządków; że często w jednych i tych samych wsiach, spokojnie obok siebie mieszkają; że prawie zawsze w takich miejscach są nawet członkami jednej i tej samej rodziny. Często zdarza się także, że różnica nawet obrządku nie jest jeszcze dowodem różnicy narodowości i mowy. Wyznawcy np. grecko-katolickiego obrządku, osiedli w południowej części cyrkułu samborskiego, sandeckiego i jasielskiego, są wszyscy pochodzenia polskiego — w wschodnich znowu cyrkułach Galicyi znajdują się w pośród wsi ruskich osiadłe kolonie Mazurów, którzy wiarę i mowę swych ojców nietknięte zachowali. Jest że więc w podobnem położeniu rzeczy możliwem pociągnąć linię demarkacyjną taką, którąby ruską i mazurską część prowincyi ściśle oznaczyła? albo, mianożby w celu ścisłego dokonania podobnego rozdziału — nakazać przesiedlenie ludności polskiej i katolickiej do zachodnich, i przeciwnie, ruskiej i greckiej do wschodnich cyrkułów Galicyi?...

Przypuściwszy wreszcie, że za podstawę podziału przyjętą będzie numeryczna większość albo wyznawców jednego obrządku, albo też mówiących jednym i tym samym językiem; przypuściwszy dalej, że te obwody, których mieszkańców większość przyznaje się do rzymsko-katolickiego obrządku, do części polskiej; te zaś, w których większość przyznaje się do obrządku greckiego, do ruskiej części przyłączone będą — jakieżby skutki, pytamy się, z takiego rozdziału wyniknąć musiały?... Nie inne zapewne, jak tylko, żeby Rusini w wydzielonej dla nich prowincyi, w celu upowszechnienia ile możności swego obrządku i języka, język ten i obrządek wszystkim polskim mieszkańcom, wszystkim wyznawcom rzymsko-katolickiego obrządku, narzucać chcieli; w razie zaś niepowodzenia takiej propagandy wyznawców tych na drodze prześladowania wszelkiego rodzaju wydalićby z kraju usiłowali. Postępowanie takie, łatwe do przewidzenia... wywołałoby naturalnie repressalia przeciw Rusinom w zachodnich cyrkułach Galicyi zamieszkałych; i powstałyby wkrótce w naszym kraju niesnaski i zatargi religijne, jak dotąd, zupełnie w nim jeszcze nieznane. W cyrkułach, gdzieby większość ludności była ruską, posiadacze dóbr i wszyscy, należący do zamożniejszego i więcej nieco wykształconego towarzystwa, byliby przedmiotem prześladowania, jako mówiący wyłącznie polskim językiem i należący bądź z urodzenia, bądź przez nawrócenie do rzymsko-katolickiego obrządku. Prześladowanie to znalazłoby silne poparcie w ludzie wiejskim jako schlebiające jego nadziejom — rozdzielenia gruntów pańskich między wiejskich osadników. Do tego też a nie innego celu dąży, jak przyznać trzeba, jawnie, pismem tak dobrze jak i mową, większa część duchowieństwa obrządku greckiego; nad nim pracują nieustannie i świeccy naczelnicy obecnej ruskiej agitacyi, i dążenie też to jest drugiem i charakterystycznym znamieniem

ruchu, który oprócz, że jest wyłącznie religijnym, jest nadto jeszcze i socyalnym. Propagatorowie jego apostołują codzień dobitniej ruskiemu ludowi, że grunta, znajdujące się dzisiaj w rękach panów, stały się ich własnością na drodze jedynie nieprawego zaboru i wyzucia z ich posiadania pierwotnych mieszkańców tego kraju tj. ruskich chłopów; że przeto dzisiejsi włościanie, ich potomkowie, mają jak najzupełniejsze prawo żądania ich zwrotu. Tym też naukom przypisać należy owe coraz to częściej wydarzające się napady wiejskiego ludu na pańskie grunta; owe samowolne przywłaszczanie sobie znacznych kawałów lasu, wypasanie dominikalnych łąk i tp. Nie ulega żadnej wątpliwości, że, jeżeli zubożenie dotychczasowych dziedziców i wyzucie ich z własności jest zamiarem dzisiejszej agitacyi, to postępowanie takie dłużej cierpiane, musi doprowadzić do pożąpanego celu. Utrzymywanie podobnego ducha pomiędzy ludnością i zachęta do podobnej samowoli sprawi niedługo, że wszyscy dziedzice i posiadacze dóbr ustąpią z kraju i wnet nie pozostanie w ruskiej prowincyi innej ludności, tylko sami Rusini, tj. chłopi i księża. Czy się atoli godzi przypuścić, ażeby podobny chociaż nieochybny rezultat agitacyi obecnej mógł odpowiedzieć widokom rządu? czyli podobna zachęta demagogicznych zabiegów i knowań może być zgodną z zadaniem i celem rządu w tym kraju?... wątpić sobie pozwolimy... w każdym atoli wypadku, poczytujemy sobie za obowiązek, zwrócić jego uwagę na niebezpieczeństwo, grożące w tem położeniu rzeczy nieochybnie, nie tylko wszystkim posiadaczom dóbr, ale i wszystkim zamożniejszym i więcej nieco wykształconym klasom ludności, w cyrkułach wschodnich zamieszkałej.

Nie na tem atoli tylko niebezpieczeństwie, ograniczają się praktyczne trudności i niedogodności, któreby z zamierzonego podziału Galicyi wypłynąć musiały. 76 lat z okładem uważał rząd austryacki Galicyę za całość nierozdzielną i wedle tego traktował. Przez 76 lat podlegała Galicya w politycznym, administracyjnym i sądowym względzie jednemu i temu samemu ustawodawstwu, a z tożsamości ustaw wyniknęły teżsame stosunki; i tożsamość ta spoiła i zlała w jedno interesa wszystkich części tej prowincyi. Jeden i ten sam sejm prowincyalny zastępywał interesa posiadaczy dóbr w całej Galicyi, powstał instytut kredytowy ziemski dla całego kraju, którego obligi (listy zastawne) tej właśnie solidarności kredyt swój zawdzięczają. W jednej i tej samej tabuli publicznej krajowej uregulowane zostały i są zabezpieczone wszystkie tytuły własności ziemskich i praw rzeczonych na nich zahypotekowanych; jedyna i ta sama instancya sądowa, to jest sąd lwowski, stanowi ogólne hypoteczne forum dla całego kraju. Z tąd też we Lwowie, nie gdzie indziej, robione są po dziś dzień wszystkie tranzakcye, dotyczące hypoteki dóbr ziemskich. We Lwowie zawierają się kontrakta kupna i sprzedarzy tudzież dzierżawę dóbr; tu przychodzą do skutku układy o pożyczki na hypoteki, tu załatwiane bywają wszystkie formalności prawne i sądowe, z umorzeniem ciężarów tabularnych jakikolwiek związek mające. Jakieżby zamieszanie wszystkich tych stosunków musiało nastąpić w razie podziału kraju na dwie prowincye?! Jakiegożby utrudzenia doznali obywatele w za-

bezpieczeniu swoich prywatnych interesów?! Nie mówimy tu już nawet o formalnościach paszportowych, które gdyby nadal zatrzymać chciano, utrudziłyby już same, konieczną i ciągłą komunikacyę wschodniej części Galicyi z zachodnią; i nie mówimy o tem dla tego, że się spodziewamy, iż z ostateczną organizacyą państwa i wprowadzeniem w wykonanie swobód konstytucyjnych zawady takie w całej zapewne monarchii usuniętemi zostaną; ale nie możemy nie zwrócić uwagi rządu na okoliczność, że jeżeliby podział Galicyi nie miał za sobą pociągnąć także i podziału wszystkich władz, magistratur, tudzież tabuli — mieszkańce zachodnich cyrkułów skazaniby przez to samo zostali na odbywanie podróże w jednych interesach do Lwowa, a w drugich do Krakowa; albo, co gorsza, na utrzymanie podwójnych plenipotentów! — Jeżeli zaś razem z podziałem prowincyi mają być także podzielone i władze i ich juryzdykcye; to skutkiem takiego podziału, w piewszych osobliwie latach, nic będzie co innego, tylko ogromna strata czasu, zmarnowanego na zażądanie i wyszukanie potrzebnych objaśnień aktów, na czem zawsze interes tylko stron ucierpi. Nie mówimy tu już wcale o trudnościach stósunkowego podziału uposażenia obydwóch religijnych obrządków, tudzież innych publicznych prowincyonalnych funduszów. Ale pytamy się i pytanie to jest, jak nam się zdaje zupełnie na swojem miejscu; cóż na przypadek podziału stanie się z zbiorami umiejętności, z zakładami wychowania lub innego publicznego użytku dotyczącemi, które, fundowane i uposażone przez prywatnych, przeznaczone były dla calego kraju? i dla tego tylko we Lwowie są umieszczonemi, że Lwów jako stolica prowincyi, był zarazem siedliskiem wszystkich wyższych zakładów naukowych całego kraju; i miejscem zamieszkania wszystkich, poświęcających się nauce i umiejętnościom. Czyliż biblioteka Ossolińskich, jedyny dzisiaj i najliczniejszy księgozbiór w Galicyi, instytucya prawdziwie polska, ma pozostać własnością ruskiej prowincyi?... której ruskich mieszkańców, literatura polska już dziś bynajmniej nie obchodzi, a w przyszłości tem mniej obchodzić zapewnie będzie?... To samo konwikt, zostający niegdyś pod dozorem Jezuitów, czyliż w razie, gdyby i nadal miał być utrzymanym jako instytucya fundowana wyłącznie przez prywatnych, pozostanie na wyłączną korzyść zachodniej prowincyi?... Jakiż stósunek podziału zaprowadzonym będzie np. w licznych stypendyałach, które ustanowione na rzecz Galicyanów przy rozmaitych akademiach austryackich na przedstawienie tylko Stanów Galicyi — są po dziś dzień rozdawane?

Zakład nareszcie kredytowy ziemski!... Wspólnie z dyrekcyą towarzystwa kredytowego rozbieraliśmy najskrupulatniej kwestyą, jakie stanowisko wypadnie zająć tej instutucyi na przypadek dojścia do skutku zamierzonego podziału prowincyi?... i wypadek rozbioru tego był następujący:

Albo podział prowincyi pociągnie także za sobą i podział towarzystwa kredytowego na dwa towarzystwa, albo też nie? w pierwszym przypadku wszystkie listy zastawne, dotąd wydane, musiałyby być cofnięte z obiegu i w miejsce ich wydane nowe, na każdą prowincyą

z osobna; każde albowiem towarzystwo kredytowe z osobna może i powinno pilnować wypłaty tych tylko listów zastawnych, które są na jego okręg wydane i może czuwać nad regularną wypłatą rat i exekwować opieszałych dłużników w swoim tylko własnym rejonie. Oprócz tego podział towarzystwa kredytowego pociągnąćby koniecznie za sobą musiał i podział funduszu rezerwowego, coby niepokonanym nie ledwie ulegać musiało trudnościom, jeżeli zważymy, że podział takiego funduszu nie dałby się uskutecznić inaczej, tylko na drodze mozolnej kwerendy: w jakim stosunku każda z podzielonych prowincyj w utworzeniu wzmiankowanego funduszu miała udział? Czyliż w obec konieczności takiego podziału towarzystwa kredytowego — potrzebujemy jeszcze dowodzić, że nowe i przez jedno tylko z prowincyonalnych towarzystw kredytowych wystawione listy zastawne, jako zabezpieczone na więcej ograniczonej hipotece, mające do dyspozycyi mniejszy także fundusz rezerwowy, miejszą też wartość nie tylko za granicą, ale i w kraju miećby musiały? głównie z powodu, że każdy z dwóch oddzielnych rezerwowych funduszów pomiejszać by się z każdym rokiem musiał; każde albowiem z osobna towarzystwo kredytowe, wskazane by było na ponoszenie tych samych kosztów administracyjnych, które dziś wspólnie obydwa ponoszą? Nie będzież więc, pytamy, nieodzowna i konieczna wymiana teraźniejszych, na całą prowincyą wystawionych listów zastawnych, na inne, na część jej tylko wystawione, formalnem wywłaszczeniem ich dotychczasowych właścicieli?

Również wielkiemi są niedogodności, wynikające w drugim przypadku, to jest: gdyby towarzystwo kredytowe nie miało być podzielonem. — W przypadku tym albowiem zachodzi najsamprzód pytanie; gdzie i na jakiej drodze zwoływanem być na corocznie ogólne zgromadzenie towarzystwa, używające prawa rewizyi corocznych rachunków całego zakładu? rozstrzygające jak dotąd wszelkie ważniejsze kwestye? do którego nadto składu, w ślad brzmienia statutu, wchodzą nie tylko właściciele dóbr przystępujący do towarzystwa, ale i nadto wszyscy członkowie Galicyjskich Stanów, pod których gwarancyą znajduje się instytucya towarzystwa kredytowego? Czyliż skład taki zgromadzenia ogólnego mógłby być pomyślanym na przypadek, gdyby za podziałem prowincyi, nastąpił także i podział sejmu prowincyonalnego? czyliby garancya tak podzielonych stanów prowincyonalnych mogła być dalej właściwą, a nawet i możliwą dla listów zastawnych, wydawanych przez towarzystwo kredytowe ogólne i niepodzielone?

Interes przeto także i towarzystwa kredytowego, a zatem jednej z najpiękniejszych i najdobroczynniejszych instytucyj, które Galicya austryackiemu rządowi zawdzięcza, sprzeciwia się tak dobrze, jak wszystko inne, zamierzonemu podziałowi prowincyi.

Podział atoli, o którym mowa, byłby podobno najdotkliwszym dla interesów miasta L w o w a; i obawa ta jest jednym z głównych powodów, dla których mu się stanowczo sprzeciwiać musimy. Gdy miasto L w ó w od pierwszej zaraz chwili zajęcia Galicyi, obrane było przez rząd austryacki za stolicę prowincyi; gdy z tego tytułu jest

siedliskiem wszystkich najwyższych władz krajowych, wszystkich zakładów naukowych, gdy dalej znaczna liczba zamieszkujących go urzędników rządowych przyczynia się sama przez się do orzywienia w nim handlowego i przemysłowego ruchu; dla tego też osiadła w nim nie mała liczba kupców i rzemieślników; dla tego wiele mieszczanów przez wzgląd na coraz to zwiększającą się liczbę mieszkańców włożyli znaczne kapitały w budowle, z względu głównie, że wiele zamożniejszych rodzin z prowincyi, dla łatwości wychowania swych dzieci, stałe we Lwowie obrało zamieszkanie. Bezpośrednim więc skutkiem podziału Galicyi, któryby za sobą pociągnął nie tylko zmniejszenie zamieszkujących tu urzędników, ale i wyjazd mnóstwa familij z cyrkułów zachodnich, zamieszkujących Lwów tymczasowo; musiały by być znaczne straty w dochodach większej części właścicieli domów we Lwowie, tudzież utrata sposobu zarobkowania, osiadłych w nim rzemieślników i kupców! Tym sposobem miasto Lwów, zawdzięczające po dzis dzień swój stan kwitnący rządowi austryackiemu, zeszłoby w krótce do rzędu miast pomniejszych. Byłożby więc, pytamy się, słusznem, ażeby miasto, które już tyle w listopadzie r. z. ucierpiało, które przez spalenie ratusza, a z nim razem wszystkich prawie akt i dokumentów, zapewniających mieszczańskie majątki, tak wielką poniosło klęskę; którego mieszkańcy nadto wskutek zawieszenia wszelkich wyższych naukowych kursów na takie niepowetowane narażeni są straty, byłożby, pytamy się raz jeszcze, słusznem, żeby to samo miasto spotykał w tym samym czasie cios nowy i tak dotkliwy!? Czyliż poranek konstytucyjnego Rządu i wstąpienie na Tron nowego Monarchy ma być dla miasta tylko Lwowa początkiem ery upadku i cierpień?

Pełni zaufania poddajemy pod rozwagę Wysokiego Ministeryum wszystkie powyżej wymienione względy i przyczyny, nakazujące nam sprzeciwić się zamierzonemu podziałowi Galicyi. Jakkolwiek by atoli mogły być w oczach bezstronnego ważnemi, nie żądamy przecież, żeby za stanowcze i absolutnie prawdziwe uważane być miały. W tym względzie bowiem odwołujemy się chętnie do zdania całego kraju i poddamy się bezwarunkowo jego wyrokowi; tutaj zaś powtarzamy tylko najuniżeńszą prośbę, adressem naszym do tronu objętą, ażeby Wysokie Ministeryum tej żywotnej dla naszego kraju kwestyi nieraczyło rozstrzygać przed wysłuchaniem opinii w tej mierze prowincyonalnego naszego sejmu!

Lwów 27. listopada 1848.

Ч. 7.

§§ 102—131 Кромерижського проєкту конституції.[1])

Краєва правляча власть.

А. Адмініcтрація краю.

§. 102. На чолї управи кождого краю стоїть іменований цїсарем і відвічальний перед державним мініcтерством за виконування державних за-

[1]) Цїлий проєкт конституції, виготовлений конституційною комісією кромерижського Сойму, складав ся з IX головних роздїлів, розбитих на

конів і за справованнє державної правлячої власти начальник, що в краях, зложених із двох або більше округів, називаєть ся намісником (Stathalter), в краях із одним округом — краєвим старостою (ґубернатором) (Landeshauptmann, Gouverneur).

§. 103. Краєвим конституціям полишаєть ся рішенне, чи і в який спосіб мають бути придані намісникови без нарушення одности держави й компетенції центральної управи Радники Намісництва, які відповідали би за виконаннє краєвих законів й яких іменував би цїсар.

§. 104. Краєвий староста (ґубернатор), Намісник або коли йому додані відвічальні Ради, той член Намісничої Ради, котрий дає контрасиґнатуру, відповідає перед краєвим Соймом за виконаннє краєвих законів. Де є відвічальні Радники Намісництва, там ніякий акт Намісника, що дотикає своїм змістом виконуваннє краєвих законів, не має ваги без контрасиґнатури відвічального Радника Намісництва.

§. 105. Сойм має право поставити Краєвого старосту (ґубернатора), Намісника або Радників Намісництва в стан обжаловання; осуд належить до Найвисшого Державного Трибуналу.

§. 106. Краєвий староста (ґубернатор), Намісник і Радники Намісництва мають вступ до Краєвого Сойму і мусять бути, на жаданнє, вислуха- ними. Сойм може зажадати їх присутности.

§. 107. Намісник чи краєвий староста (ґубернатор) має полагоджувати безпосередно всї справи, що належать до обсягу діланя мінїстерств: внутрішнїх справ, віроісповідань, просвіти, в імени дотичного мінїстерства. В справах унїверситетів і політехнїчних інститутів має він одначе порозуміти ся передтим з мінїстерством.

§. 108. Дальша орґанізація краєвих управ постановить, котрі справи, що належать до обсягу діланя инших державних мінїстерств, Намісник або Краєвий староста (ґубернатор) буде мати право полагоджувати в імени державного мінїстерства безпосередно, або в важнїйших випадках по одержаним вказівкам.

§. 109. Постанови дотично урядників, що мають бути установлені в кождім краю для полагоджування справ, які належать до самостійної законодатної власти Соймів, лишаєть ся й застерігає для краєвих конституцій і краєвого законодавства.

---

160 параґрафів; крім сього при кінці були додані ще т. зв. переходові постанови, що складали ся з 3 точок. Поодинокі розділи сього проєкту такі: I. Обшар держави й його поділ (§§. 1—6); II. Основні права горожан (§§. 7—32); III. Державні власти взагалї (§§. 33—131); IV. Судейська власть (§§. 132—140); V. Державні урядники (§. 141); IV. Фінанси (§§. 142—148); VII. Оружна сила (§§. 149—153); VIII. Загальні постанови (§§. 154—157); IX. Ревізія конституції (§§. 158—160) (Пор. A. Springer, op. cit. ст. 365—383; Dr. St. Starzyński, Kodeks prawa politycznego. Ст. 69—92).

В. Сойми.

§. 110. Кождий край має право відбувати власні соймові зібрання.

§. 111. Краєві конституції, які мають установити ся на конститууючих Соймах, вхонять в житє тільки по затвердженню їх державною законодатною властю. Те саме відносить ся також до кождої пізнїйшої ревізії краєвої конституції. Одначе Державний Сойм не може відмовити того затвердження, коли тільки постанови краєвої конституції не стоять в супереч прінціпам, на яких опирає ся державна конституція.

§. 112. Краєві конституції мусять тримати ся слїдуючих основних постанов: 1. Послів вибирає ся безпосередно відповідно до числа населення, застерігаючи можливість установлення окремої репрезентації для більших місцевостий. 2. Активне й пасивне виборче право не може підпадати крім вимоги однорічного сталого замешкання в дотичнім краю ніяким иншим або дальше йдучим обмеженням, чим ті, які вводить закон про вибори до державної палати послів. 3. Виборчі округи мають бути творені з можливо найбільшим узглядненнєм національности. 4. Наради є явні з признаннєм рівного управнення краєвих мов. 5. Автономічного обсягу дїлання, признаного згаданою конституцією краєвим властям, не можна переступити.

§. 113. Для країв з мішаними народностями застерігає ся можливість установлення в краєвій конституції інституції, яка мала би способом ров'ємного суду рішати справи чисто національного характеру.

§. 114. До автономної законодатної власти Соймів належать:

1. Справи краєвих фінансів: a) управа краєвими фондами й краєвими добрами, b) краєві оплати на покритє краєвих видатків, c) справа краєвого довгу, d) установленнє річного краєвого буджету, e) відбиранне, дослїджуваннє й полагоджуваннє краєвих рахунків.

2. Полїтичні краєві справи: a) попираннє штук і наук, b) догляд над побожними фондаціями, c) справи убогих, гуманїтарні заклади й заклади для хорих, d) закони про службу, гашеннє вогню й будови.

3. Справи публичного ґосподарства: a) піднесеннє первісної продукції, промисловости й ґосподарського обороту в нутрі краю, b) уладженнє щадничих кас, позичкових закладів і гіпотечних банків, c) справи краєвої комунїкації дорогами й каналами, дальше реґуляції рік й инші водні будови, d) публичні будови для краєвих цїлий.

§. 115. Краєвий Сойм має дальше в границях, установлених державними законами, уреґулювати: 1. справу народнього научування й виховання, 2. віроісповідні й церковні справи, 3. краєву полїцію у всїх галузях, не зазначених у §. 114.

§. 116. Краєвий Сойм має дальше реґулювати всї внутрішні справи, передані йому державними законами.

§. 117. Соймові ухвали дістають силу обовязуючих краєвих законів що-йно цїсарською санкцією.

§. 118. Краєвий Сойм має право жадати від уряду вияснень у всїх галузях краєвої адмінїстрації, приймати петиції й переводити над ними наради, установляти дослїдні комісії, виготовлювати адреси до Цїсаря і державного Сойму, а також відозви до Соймів инших країв держави.

§. 119. Краєві Сойми скликує Цїсар звичайно що року на 15 падолиста до осїдку краєвого Уряду, а отвирає їх Начальник краю відповідним до обставин відручним письмом. Краєві Сойми не можуть відбувати засїдань рівночасно з Державним Соймом.

§. 120. Законодатний період кождого краєвого Сойму визначуєть ся на три роки. Цїсар має право розвязати краєвий Сойм із рівночасним розписаннєм нових виборів.

§. 121. Розвязаннє Палати країв державного Сойму викликає розвязаннє всїх краєвих Соймів.

§. 122. Постанови §§. 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85 і 90 обовязують своїм головним змістом (своєю суттю) також і краєві Сойми.

C. Окружнї Сойми й громади.

§. 123. Окружнї Сойми складають ся послів дотичного округа, вибираних рівночасно з послами до краєвого Сойму таким самим способом[1]) і на такий самий час у подвійнім числї. Колиб на підставі сеї постанови число послів якого окружного Сойму мало випасти більше, як число всїх послів дотичного краєвого Сойму, то має лишити ся при поодинокім числї.

§. 124. Окружнї Сойми скликує шеф краю на звичайні рокові засїдання 15 жовтня до місця осїдку окружного Уряду. Надзвичайні засїдання назначують ся шефом округа з власної ініцїятиви або на домаганнє одної третини окружних послів.

§. 125. До обсягу дїяльности окружних послів належать:

1. Справи громад, а то: a) проектованнє громадської устави з оглядом на державний громадський закон, а також потвердженнє статутів окремих громад; b) догляд і контроля всїх громад що до орудування корінним майном; c) рішаннє всяких суперечок між громадами або членами громад і начальниками в дорозї відклику по постановам громадського закона; d) рішаннє про права приналежности і відмова припятя горожанина держави до громади. Проти рішення Округа в громадських справах не дозволений дальший відклик.

---

[1]) До перших, конститууючих Краєвих Соймів мало вибирати ся в місцевостях: із 6.000 людности 1 посла, в 10.000—15.000 людности 2 послів, від 15.001 до 30.000 людности 3 послів, над 30.000 людности на кождих 10.000 по 1 послови (пор. Vorübergehende Bestimmungen, ibid. ст. 382). До активного права вибору вимагало ся: австрійського горожанства, скінчених 24 роки, повного вживання горожанських прав, мінїмального безпосереднього податку (найбільше 5 р. к. м.); до пасивного: австрійського горожанства, повного вживання горожанських прав, 28 років житя, сталого осїдку в державі найменше 1 рік. Вибори мали бути безпосередні, але до вибрання вимагало ся більшости наймениш $^1/_4$ голосуючих. Округи (з виїмком місць, що мали право до окремої репрезентацїї) мали бути подїлені, відповідно до числа людности, з увглядненнєм етноґрафічних відносин, на виборчі округи, так аби в кождім повітї вибирали ся два, а найбільше три посли (ibid. (§§. 95—98), ст. 373).

2. Окружні дороги й инші способи комунікації.

3. Засновуванне щадничих кас і позичкових інституцій.

4. Дбанне про всї справи, які належать до окружної громади або до більшого числа її повітів.

§. 126. Крім того полишають ся до управильнення й орудування окружного Сойму, коли він вважати-ме се конечним в інтересї округа:

а) народнї школи й виховане з правом означуваня викладової мови й предметів, одначе з рівно-справедливим узглядненнем мов округа; b) справа убогих; c) інституції для хорих і гуманітарні; d) місцеві побожні заклади; e) інституції для підвигнення хлїборобства.

§. 127. Окружні Сойми мають право побирати окружні додатки на покритє потреб округа.

§. 128. У тих провінціях держави, які становлять тільки один державний округ, має краєвий Сойм заразом функції окружного Сойму.

§. 129. Шефови краю прислугує право розвязувати ті окружні Сойми, які не є заразом краєвими Соймами, оголошуючи нові вибори.

§. 130. Громадам забезпечуєть ся саморішанне у всїх справах, що дотикають виключно інтересів громади, а також самоуправу в тих справах в обсязї границь, зазначених у державнім громадськім законї і в громадських ординаціях.

§. 131. Громадська устава мусить заручити кождій громаді як її невідємні права: а) вільний вибір її начальників і репрезентантів; b) приймание нових членів до громадської спілки; c) самостійний заряд її власними справами і виконуванне місцевої поліції; d) оголошуванне її буджету і правильно явність нарад.

Громадська устава обіймає: ограниченне права відмови приняти до громадської спілки, а також права позбувати або обтяжувати громадське добро або основне майно громади.

Вкінці як доповненне до наведених висше параграфів й завершенне будови, яку вони ставили, подаємо ще §. 3. згаданого проєкту конституції, який говорить про поділ поодиноких країв на округи:

[§. 3.] Галичина й Володимирія разом із Краковом ділять ся на десять округів, Чехія на девять, Моравія на чотири, Гор. і Дол. Австрія на три, Тироль разом з Передарулянським Краєм на три (Нїмецький Тироль, Італїйський Тироль, Передарулянський Край), Стирія на два. Границї тих округів з можливим оглядом на національність установить державний закон. Кождий инший державний край становить один округ.

Ч. 8.

Краєва конституція

для королївств Галичини й Володимирії з князївствами Освєнцімом і Затором і з Вел. кн. Краківським з д. 29 вересня 1850 р.[1])

I. Край.

§. 1. Королївства Галичини й Володимирії з князївствами Освєнцімом і Затором і з В. кн. Краківським становлять невідлучну складову часть наслїдної австрійської монархії й один коронний край сього Цїсарства.

§. 2. Відносини сього коронного краю до держави означує державна конституція.

§. 3. В обсязї границь, поставлених в державній конституції, поручаєть ся сьому коронному краєви його самостійність.

§. 4. Народи польський й український, а також инші, які живуть у краю, є рівноправні, і кождий народ має ненарушиме право плекати й розвивати свою національність і свою мову.

§. 5. Границї коронного краю можна змінити тільки дорогою закона.

§. 6. До краєвого гербу королївств Галичини й Володимирії з князївствами Освєнціму й Затора додаєть ся герб В. кн. Краківського, і в сїй справі буде видана окрема постанова.

II. Краєва репрезентація взагалї.

§. 7. В краєвих справах Галичини й Володимирії з князївствами Освєнцімом і Затором і В. кн. Краківським атрибуції, які належать на підставі державної конституції до обсягу дїлання краєвої репрезентації, будуть виконувати Соймові курії й формовані з них Видїли.

§. 8. Всї справи, які державна конституція або державні закони не признали краєвими, належать до обсягу дїлання державної власти.

§. 9. Державна конституція признає краєвими справами:

I. Всї зарядження дотично:

1) краєвої культури,

2) публичних будівель, удержуваних краєвих фондів,

3) добродійних закладів у краю,

4) буджетові прелїмінарі й складання краєвих рахунків, однаково

а) що до краєвих доходів й адміністрації краєвого маєтку, як також

---

[1]) В. з. д. 1850 ч. 386.

б) що до звичайних і надзвичайних краєвих маєтків.

II. Близші зарядження в обсязї границь державних законів дотично:

1) громадських справ,

2) церковних і шкільних справ,

3) достарчування підводів, а також заосмотрення й закватерования війска; — вкінці

III. Зарядження дотично тих справ, які державні закони переказують обсягови ділання краєвої власти.

III. Склад краєвої репрезентації.

А) Соймові курії.

§. 10. Краєва репрезентація королївств Галичини й Володимирії з княвївствами Освєнцїмом і Затором і В. кн. Краківським складаєть ся з трьох соймових курій, які відповідають трьом державним округам, з яких кожда є зложена з послів дотичного адміністраційного округа.

§. 11. Кожда соймова курія, узгляднюючи всї краєві інтереси, складаєть ся:

a) з послів з катеґорії найвисше оподаткованих,

b) з послів зі значнїйших міст,

c) з послів з инших громад державного округу.

§. 12. Соймова курія державного львівського округа складаєть ся з пядесятьох послів, а то:

a) з одинайцятьох послів з катеґорії найвисше оподаткованих,

b) з одинайцятьох послів з міст, вичислених у виборчій ординації,

c) з двайцять вісьмох послів з инших громад.

§. 13. Соймова курія з державного краківського округа складаєть ся з пядесять вісьмох послів, а то:

a) з чотирнайцятьох послів з катеґорії найвисше оподаткованих,

b) з девятьох послів з міст, вичислених у виборчій ординації,

c) з двайцять вісьмох послів инших громад.

§. 14. Соймова курія державного станиславівського округа складаєть ся зі сорок двох послів, а то:

a) з девятьох послів з катеґорії найвисше оподаткованих,

b) з вісьмох послів з міст, вичислених у виборчій ординації,

c) з двайцять чотирьох послів з инших громад.

§. 15. Послів до Соймової курії вибираєть ся дорогою безпосереднього вибору.

Виборча ординація для коронного краю містить в собі близші постанови і дотично розділу послів між виборчі округи, які мають утворити ся, і дотично поступовання при виборі.

§. 16. Вибирати до соймової курії певного адміністраційного округа має право взагалї кождий повнолїтний горожанин австрійської держави, який користуєть ся вповнї горожанськими і полїтичними правами, й або в дотичнім державнім окрузї платить певну, означену в виборчій ординації, річну суму безпосереднїх податків, або має на підставі постанов

виборчої ординації виборче право до соймової курії дотичного державного округа на основі своїх особистих прикмет.

§. 17. Аби можна бути вибраним до соймової курії, треба мати самому право голосовання в котрій небудь виборчій клясї державного округу, бути горожанином австрійської держави принайменш від пятьох літ, числячи від дня вибору назад, користувати ся вповні горожанськими й полїтичними правами й числити принайменш трийцять лїт житя.

§. 18. Особи, до яких маєтку отверто конкурс, а також такі, які по переведеній конкурсовій розправі в слїдстві не були признані невинними, анї не можуть бути вибрані членами соймової курії, анї також оставати на дальше членами соймової курії, коли в хвилї отворення конкурсу є послами.

§. 19. Також є виключеними від права бути вибраним і брати участь у краєвій репрезентації ті особи, за якими признано вину злочину, або проступку, які походять з бажання зиску, або нарушують публичну мораль, або такого самого переступлення; — або котрі з причини якогось иншого переступлення закона були засуджені на що найменш піврічну кару на свободї.

Особи, які є в слїдстві з причини обжалования о злочин або проступок, який походить з бажання зиску, або нарушує публичну мораль, чи о таке переступленнє, не мають права брати участь в засїданнях курії чи її комісії, поки судейським вироком не виказано, що вони право бути вибраним до курії втратили або зберігли.

§. 20. Членів соймової курії вибирається на шість лїт.

Важного вибору виборцї не можуть відкликати.

З кінцем третього року, числячи від першого зібрання курії по загальних виборах, половина послів має уступити, а то однаково з виборчої ґрупи найвисше оподаткованих, як також з виборчих ґруп міст і сїльських громад, й має бути заступлена новими виборами, які повинні бути переведені в дотичних виборчих ґрупах.

Перший раз визначується ся тих, що мають виступити, льосом, а коли число послів певної виборчої ґрупи не подїльне через два, то має виступити менша скількість послів. Дальше виступають завсїди ті, що були вибрані шість лїт тому назад.

Посли, на котрих припадає черга виступлення, задержують свої місця в куріях і в комісіях так довго, поки не відбули ся на їх місця нові вибори.

Нові вибори на членів комісії, які мають виступити, можуть відбути ся тільки на найблисшім зібранню курії по переведенню нових виборів до самої курії.

Посли, які мають уступити, можуть бути назад вибрані.

Доповнюючі вибори, переведені в цїли обсади місць, опорожнених через смерть, виступленнє або виключеннє в часї між одним а другим терміном відновлення виборів, мають силу тільки до найблизшого терміну виборів; — вибраний уступає тодї в тім самім часї, в якім був би мусїв уступити той, на якого місце його вибрано.

§. 21. Коли до соймової курії зістане вибраний хтось, хто займає який публичний уряд, дістає в тій цїли відпустку без нїяких дальших старань.

§. 22. Члени соймових курій одержують загальне відшкодованнє за кошта подорожі й побуту підчас сесії.

Покрите сього відшкодовання належить взяти з грошевих фондів адмінїстраційного округа.

Висоту загального відшкодовання означить ся на внесеннє курії в дорозї краєвого закона, а аж до його переведення в дорозї розпорядку.

§. 23. Посли, вибрані до соймової курії, не можуть приймати інструкцій, а своє право голосовання можуть виконувати тільки особисто.

§. 24. Цїсар скликує соимові курії що року, а то звичайно в падолистї, й на час чотирьох тижнів.

Крім того можна скликати кожду курію також на надзвичайну сесію в цїли підприняти певних спеціяльнїйших актів, або нарад над спеціяльними предлогами.

§. 25. Соймові курії не можуть бути зібрані рівночасно з Державним Соймом.

§. 26. Соймову курію для державного львівського округа, скликуєть ся звичайно до Львова, соймову курію для державного краківського округа до Кракова, соймову курію для державного станиславівського округа до Станиславова.

Кожду курію одначе можна скликати й до иншого місця в державнім окрузї.

§. 27. Всї посли до одної курії становлять одно зібраннє.

§. 28. Кождий посол, вступаючи до соймової курії, має зложити присягу на вірність цїсареви і на державну й краєву конституцію.

§. 29. Кождій соймовій курії прислугує право розслїджувати виборчі акти нових членів й рішати про їх допущеннє по думцї постанов краєвої конституції й виборчої ординації про активне й пасивне виборче право і про поступованнє при виборах.

§. 30. Кожда соймова курія іменує абсолютною більшістю голосів свойого Президента й Віцепрезидента, а вибір сей має вагу на протяг трьох літ.

§. 31. Засїдання соймових курій є явні.

Можна відбувати тайні засїдання, коли того зажадають або Президент, або пятьох членів, а курія по віддаленню слухачів заявить ся за тим.

§. 32. Просьби може курія приймати тільки тодї, коли подає їх член курії. Депутацій не можна допускати до курії, не можуть приймати їх анї віддїли, анї комісії курії.

§. 33. До переведення ухвали треба в кождій курії присутности більшости означеного конституцією числа її членів; а до важности ухвали треба абсолютної більшости присутних голосів.

В разї рівности голосів треба вважати взяте під наради внесеннє відкиненим.

§. 34. Тайні голосовання звичайно не мають місця.

Виїмки дотично виборів чи обсад, які мають доконати ся, означить реґулямін.

Державна виборча ординація означить спосіб вибору послів до Висшої палати Державного Сойму.

§. 35. Намісник коронного краю, а також Президент державного округу й вислані ними комісарі мають право й обовязок являти ся на засіданнях соймових курій і можуть кождого разу забирати голос; в голосованнях беруть участь тільки тоді, коли є членами Сойму.

§. 36. Близші постанови дотично способу полагоджування справ на соймових куріях подає реґулямін.

Поки одначе він не буде установлений дорогою краєвого закона в границях засад, визначених краєвою конституцією, уреґулюєть ся його дорогою розпорядку.

§. 37. Цїсар відкладає й замикає зібрання соймових курій і кождої хвилї може зарядити розвязаннє поодиноких або всїх курій.

Нові вибори до соймової курії в разї її розвязання мають відбути ся тим способом, щоби нововибрана курія могла бути скликана на найблизший реґулярний термін зібрання.

§. 38. Кожда соймова курія може відложити себе на вісїм днїв.

До довшого відложення треба цїсарського затвердження.

Без попереднього скликання курія не може збирати ся, а після її розвязання, замкнення або відложення не може лишити ся зібраною.

Б) Краєвий Видїл.

§. 39. Краєвий Видїл складаєть ся з пятнайцять членів, вибираних окремими куріями з поміж них самих.

Кожда курія вибирає пятьох членів, і то таким способом, що одного члена вибирають посли, вибрані в катеґорії найвисше оподаткованих, одного члена вибирають посли, вибрані зі спеціяльно упрівілєованих місцевостий, двох членів вибирають посли сільських громад, а одного члена вибирає повна курія.

Кождий такий вибір переводить ся абсолютною більшістю голосів голосуючих.

Коли до такої більшости не дійце при першім і другім виборчім актї, тодї треба перевести тїснїйший вибір між тими обома послами, котрі одержали найбільше голосів при другім виборчім актї. В разї рівности голосів про те, хто має прийти до тїснїйшого вибору рішає льос.

§. 40. Для кождого члена Видїлу вибираєть ся заступника способом, приписаним в попереднїм параґрафі.

Коли член Видїлу вмре, коли мусить уступити з причини втрати права бути вибраним, або коли через довший час буде перешкодженим у виконуванню видїлових чинностий, — а все те зайде в часї, коли курія, що його вибрала, не зібрана, тодї приходить на його місце заступник, вибраний заступати того члена Видїлу, на так довго, поки дотична курія не переведе на своїм найблизшім зібранню нового вибору.

Коли-ж курія зібрана, тодї на місце стало уступаючого члена Видїлу переведеть ся зараз новий вибір.

§. 41. Члени Краєвого Виділу обовязані мешкати у Львові.

Дістають з фонду державного округу річне відшкодоване, якого висоту означить краєвий закон на внесенне курії.

§. 42. Краєвий Виділ ділить ся на три відділи, з яких кождий обіймає членів Виділу тої соймової курії, з котрої вони вийшли.

§. 43. Краєвий Виділ вибирає на час трівання свойого мандату з поміж себе провідника. Також вибирає кождий відділ з поміж себе провідника для тих нарад, які відбуває окремо в справах, що дотикають тільки його урядового округу.

На випадок часової перешкоди провідника, заступає його найстарший віком член.

§. 44. До важности рішення треба конечно присутности принайменш десятьох членів, з яких принайменш по двох мусить бути з кождого відділу.

Ухвали Виділу, а також ухвали поодиноких його відділів переходять абсолютною більшістю усіх присутних членів.

§. 45. Члени Виділу урядують так довго, як довго трівае їх мандат як послів соймової курії.

В разї розписання звичайних відновлюючих виборів, або — наслідком розвязання — зовсім нових виборів послів до поодиноких чи всїх курій, дотогочасні члени Краєвого Виділу лишають ся в урядованню ще так довго, поки на їх місце не вступлять члени Виділу, вибрані куріями чи то доповненими, чи вибраними на ново.

Коли бувших членів Виділу й заступників вибрано знов до курії, то курія може також знов покликати їх до Виділу.

B) Центральний Виділ.

§. 46. Центральний Виділ складаєть ся з трийцяти і трьох членів, а то: з пятнайцятьох членів Краєвого Виділу, і з кождої курії по шістьох послів, яких поодинокі курії вибирають з поміж себе й які мають урядувати так довго, як довго є членами курії, яка їх вибрала (§. 45).

Вибір пореводить ся для кождого члена окремо — абсолютною більшістю голосів.

Коли у двох наступаючих по собі голосованнях такої більшости не осягнеть ся, треба приступити до тїснїйшого вибору на підставі постанов §. 39.

§. 47. Центральний Виділ скликує й відкладає цїсар.

Патент, який його скликує, визначить справи, над якими буде вести ся нарада, а також час трівання сесії.

§. 48. Центральний Виділ скликуєть ся звичайно до Львова. Може бути одначе скликаний і до иншої місцевости коронного краю.

§. 49. Члени Центрального Виділу, які не є одночасно членами Краєвого Виділу, мають право домагати ся на час трівання сесії Центрального Виділу такої самої загальної суми на відшкодованнє, яка визначена для членів поодиноких курій.

§. 50. Президента Центрального Виділу вибирають його члени з поміж себе на час трьох літ абсолютною більшістю голосів.

Коли у двох наступуючих по собі голосованнях не вдало ся одержати потрібної більшости голосів, треба приступити до тіснійшого вибору на підставі постанов §. 39.

§. 51. Намісник коронного краю й визначені ним комісари мають право й обовязок брати участь у засїданнях Центрального Виділу й можуть кождої хвилї забирати голос.

У голосованнях беруть участь тільки тоді, коли є членами Виділу.

§. 52. Засїдання Центрального Виділу відбувають ся явно, з виїмком випадків, коли або президент або принайменш трьох членів зажадає тайного засїдання, а Центральний Виділ, віддаливши слухачів, заявить ся за тим.

§. 53. Для важности ухвал Центрального Виділу треба присутности принайменш двох третїх частин його членів, між якими мусить находити ск принайменш шістьох із одинайцятьох членів кождої курії.

§. 54. Ухвали переходять абсолютною більшістю голосів присутних.

§. 55. З розвязаннем курії тратять також і вибрані з неї члени Центрального Виділу як такі свої мандати, а зібраннє Центрального Виділу може мати місце що-йно по довершенім виборі курії.

Зрештою — Центральний Виділ може бути розвязаний також цїсарським розпорядком і можуть бути заряджені в курії нові вибори до нього.

Обсяг діляння краєвої репрезентації.

А) Курії.

§. 56. Кожда соймова курія є орґаном державного округа в границях свойого визначеного конституцією обсягу діляння у всїх справах, не застережених законами державній власти, місцевій або повітовій громадї.

§. 57. У всїх справах, признаних законами справами окружними, має соймова курія власть окружної репрезентації для цїлого обшару державного округа.

§. 58. Соймові курії є покликані до спів'участи в краєвім законодавстві.

§. 59. Право пропонувати закони у краєвих справах прислугує цїсареви й соймовим куріям.

§. 60. Ухвала соймової курії одержує наслїдком цїсарської санкції силу краєвого закона, який обовязує у всїх тих краєвих справах, які не є застережені виразно чи сею краєвою конституцією, чи державними законами, для всїх соймових курій разом.

Внесення — видати такі закони, коли цїсар або соймова курія відкинули їх, не можна вже поновлювати в тій самій сесії.

§. 61. До справ, які з огляду на §§. 35 і 36 державної конституції, а о скілько вона се постановляє — в границях державних законів, входять в обсяг дїяльности поодиноких соймових курій (§. 60), належать: справи краєвої культури, а спеціяльно діленнє й лученнє

ґрунтів, наводнюючі й відводнюючі уряджения, дальше будови дорогові, водні й ин., яких покрите передано законом дотичному державному округови, добродійні й гуманітарні заклади, уряджувані або утримувані в фондів державного округу; — установленнє прелімінаря й полагоджуваннє рахунків доходів і видатків державного округу, призначених тільки для краєвих цілий, і заряд маєтком, який належить до державного округу, призначених тільки для краєвих цілий, і заряд маєтком, який належить до державного округа; — опіка над убогими, о скільки се не належить до місцевих або повітових громад; — громадські справи, головно ті, які застережені соймови §§. 6, 69, 70, 74, 79 і 80 громадського закона, а також справи, застережені краєвому законодавству громадськими ординаціями тих міст коронного краю, які одержали окремий устрій; — церковні й шкільні справи, достарчуваннє підводів, закватерованнє й заосмотреннє війска, — і взагалї всї справи, передані соймовим куріям державними або краєвими законами.

§. 62. Грошеву господарку державного округа усталюєть ся дорогою краєвого закона, який показує всї доходи й видатки, а який предкладає соймовій курії президент уряду.

§. 63. Доходи державного округа йдуть з оподаткования на краєві цїли, з ужитя кредиту і в заряду маєтку, який належить до державного округа.

Соймова курія наглядає над переховуваннєм, зарядом і рахунками маєтку й доходів державного округа.

§. 64. Всї рахунки з ґосподарства й викази маєткового стану й кредитових відносин державного округа предкладаєть ся соймовій курії що-річно.

Для переступлення прелїмінаря треба додаткової згоди соймової курії.

§. 65. Соймова курія виконує конституційне право репрезентації краю — нагляд над виконуваннєм краєвих законів в той спосіб, що, коли довідаєть ся про невідповідне виконуваннє краєвих законів, вносить в тої причини скаргу й внесеннє заради злому до Намісника або до Мінїстерства.

§. 66. До виконування підприємств на кошт державного округа, головно при значнїйших будовах або при уряджуванню важних закладів, може соймова курія за дозволом екзекутивної власти установляти спеціяльні комісії з поміж себе, або покликувати окремих мужів довіря.

§. 67. В державних справах, які дотикають державного округа, має соймова курія право на зазив екзекутивної власти радити над потребами й бажаннями державного округа й предкладати свої пропозиції Намісникови.

§. 68. Справи, які належать до нарад усіх соймових курій разом (§. 60), є такі:

a) заряд маєтком, який належить до цілого коронного краю;

b) уживаннє жерел доходів і кредиту цілого коронного краю;

c) підприємства, заклади й будови, заводжувані, уряджувані або удержувані для цілий і в фондів цілого коронного краю;

d) принимапнє й виповнюваннє з'обовязань, які дотикають цілого коронного краю;

e) остаточні наради над реґуляміном соймової курії й Центрального Виділу, який має установити ся дорогою краевого закона;

f) наради над зміною краєвої конституції під услівями, які поставлені в отсій конституції (§. 82).

§. 69. Кредитовий заклад, який істнує у Львові й був заложений під ґарантією галицьких Станів, признаєть ся отсим справою цілого коронного краю.

В цїли відповідного до змінених відносин урядження сього закладу будуть пороблені з огляду на істнуючі статути потрібні зарядження — по вислуханню представників загалу членів товариства, і в тій цїли буде виданий окремий розпорядок.

§. 70. Прелїмінар доходів і видатків, які дотикають цїлого коронного краю, укладає Намісник у порозумінню з Кр. Виділом; — прелїміноване запотребованнє, о скільки не покриваєть ся доходами з адміністрованого Кр. Виділом маєтку коронного краю, розділюєть ся на підставі квоти безпосередніх податків па три краєві державні округи, а уділ, який припадає на кождий державний округ, подаєть ся до відома дотичного урядового президента, щоби вставив його до прелїмінаря державного округа.

§. 71. Коли дотично внесень, які належать на підставі конституції під наради всїх соймових курій, перейде згідна ухвала всїх трьох курій, тодї, одержавши цїсарську санкцію, дістає вона силу краєвого закона, обовязуючу й важну для цїлого коронного краю.

§. 72. Коли такі справи були вправдї предметом нарад у всїх куріях, одначе не перейшла згідна ухвала, тодї треба предложити їх Центральному Виділови, коли бодай дві курії годять ся, аби над ними відбули ся наради в Центр. Виділї.

Б) Центральний Виділ.

§. 73. Діяльність Центрального Виділу має ограничити ся до нарад й ухвал над тими предложеннями, які будуть йому представлені під услівями, поданими в §. 72, у випадках, вичислених в §§. 68 і 69.

Він сам не має права пропонувати законів у краєвих справах, анї приймати чи представляти скарги й петиції, анї приймати чи висилати депутації.

§. 74. Важні ухвали Центрального Виділу, одержавши цїсарську санкцію, дістають силу краєвого закона, важного для цїлого коронного краю.

§. 75. Коли соймові курії чи Центральний Виділ не зібрані, а покажеть ся потреба видати для цїлого краю або для поодиноких державних округів наглі, не предвиджені законами зарядження, а з якими лучить ся небезпека в проволоції, тодї цїсар має право видати потрібні зарядження на відвічальність міністерства, які мають тимчасову силу закона; одначе мусить ся предложити їх на найблизшій сесії відповідно

до справи або поодиноким, або всім куріям, а також їх причини й наслідки.

В) Краєвий Виділ.

§. 76. Обсяг діланння Краєвого Виділу взагалї обіймає отсї справи:

а) Краєвий Виділ має поробити потрібні приготовання для відбування сесій соймових курій і Центрального Виділу, а також до нього належить вишуканнє, уряджене й удержаннє льокалїв, призначених для краєвої репрезентації й для підчинених їй безпосередно урядів й органів;

b) Краєвий Виділ має збирати й предкладати соймовим куріям жадані викази й досліди дотично краєвих справ;

c) має право, коли соймові курії не зібрані, предкладати справозданя й внесення в краєвих справах Намісникови, або через нього мінїстерству;

d) у важних справах, які дотикають управи краю, або у випадках видання тимчасових краєвих законів (§. 75) має Краєвий Виділ, коли візве його до того Намісник, висказати свою опінїю;

e) Краєвий Виділ стараєть про удержаннє, заряд і рахунки краєвого маєтку й краєвих доходів.

Що до сього належать до нього специяльно всї ті чинности, які належали до тепер до станового Краєвого Виділу, о скільки не передано їх иншим органам або не відпали зовсім наслїдком змінених відносин.

f) Краєвий Виділ виконує нагляд над урядниками й слугами, які підлягають безпосередно краєвій репрезентації, й видає зарядження дотично їх дисциплїнарного трактовання, установлювання, суспендовання, увільнювання або переношення в стан спочинку по думцї істнуючих в сїй справі приписів;

g) поки закон не зарядить инакше, Краєвий Виділ має увійти в обсяг ділання, права й обовязки дотогочасного краєвого Станового Виділу що до надавання фундаційних місць і впливу на загально пожиточні й виховуючі заклади, а також взагалї що до всїх предметів, які не передано виразно иншим органам, або які не відпадають наслїдком змінених відносин; — з тої причини має пертрактувати також усї справи, які випливають з перебрання з'обовязань і добре набутих прав, затягнених давнїйшою краєвою репрезентацією супроти третїх осіб, згл. прислугуючих їй супроти них.

§. 77. Краєве законодавство має постановити, чи й які инші чинности належить передати Краєвому Виділови.

Краєвий Виділ не має права брати спів'участи у законодавстві для краєвих справ.

§. 78. Справи, передані Краєвому Виділови, о скільки дотикають цїлого коронного краю, полагоджує повний комплет Краєвого Виділу; — о скільки одначе дотикають поодиноких державних округів, полагоджує їх відділ Краєвого Виділу, вибраний соймовою курією дотичного державного округа.

§. 79. Виконаннє рішень Краєвого Виділу, видаваних ним у границях його конституційного обсягу ділання, які одначе не дотикають

тільки внутрішньої ґосподарки краєвої репрезентації, належить до екзекутивної власти.

§. 80. Краєвий Виділ є зі соймовими куріями в безпосередній урядовій стичности.

З орґанами, установленими екзекутивною властю до виконування краєвих законів і рішень краєвої репрезентації, Краєвий Виділ стикаєть ся тільки через Намісника.

До нього звертає він усї подання й предложення і на його руки приходять до Виділу зарядження екзекутивної власти.

§. 81. Всї рішення Краєвого Виділу, чи цїлого — чи його віддїлу, передають ся Намісникови.

Коли Намісник вважати-ме такі зарядження противними законам, тодї має здержати їх виконанне й донести зараз до мінїстерства, з огляду на прислугуюче Мінїстерству по думцї §. 89 державної конституції право рішення.

Коли-ж такі рішення вважати-ме він противними загальному добру краю чи держави, має здержати їх виконанне, а причини сього предложити зараз Краєвому Видїлови.

Коли Виділ обстає при виконанню зарядження, а Намісник не чує себе заспокоєним його противними представленнями, тодї, коли соймові курії не зібрані, треба засягнути рішення Мінїстерства; в противнім разї треба справу піддати під ухвалу соймових курій, в мірі прислугуючого їм обсягу ділання.

Загальні постанови.

§. 82. Внесення, які мають на цїли зміну теперішньої конституції, мусять бути піддані під наради всїх соймових курій, а крім того ще й Центрального Виділу.

До важности ухвали в справі зміни конституції треба на підставі §. 81 державної конституції, при першім скликанню соймових курій, абсолютної більшости присутних послів, при дальших скликаннях одначе присутности принайменш трьох четвертих частин усїх послів дотичної курії, й згоди принайменш двох третїх частий усїх присутних.

Ухвала Центрального Виділу, яка дотикає зміни конституції, може в кождім разї бути важною тільки в присутности принайменш двайцятьох пятьох, а за дозволом принайменш сїмнайцятьох членів.

Коли тих умов нема, треба внесення вважати відкиненим.

Дано в Нашім Цїсарськім і т. д. містї Відни дн. 29. вересня 1850 р.

Франц Йосиф в. р.

Шварценберґ, *Краус*, *Бах*, *Брук*,
Тінфельд, *Шмерлїнґ*, *Тун*, *Чоріх*.

Ч. 9.

Краєва виборча ординація

для королївств Галичини й Володимирії з князївствами Освенціму й Затора і Вел. кн. Краківським з дн. 29. IX, 1850 р.

Виборчі округи.

§. 1. Краєва репрезентація королївств Галичини й Володимирії з князївствами Освєнціму й Затора і Вел. кн. Краківським складаєть ся з трьох Соймових курій.

§. 2. Соймова курія львівського державного округа складаєть ся на підставі §. 12 краєвої конституції з пятьдесятьох послів, а то:

a) з одинайцятьох послів з ґрупи найвисше оподаткованих;

b) з одинайцятьох послів з міст, вичислених низше;

c) з двайцять вісьмох послів з инших громад.

§. 3. Для виборів з кляси найвисше оподаткованих ділить Намісник львівський державний Округ на три виборчі округи відповідно до числа вписаних на його виборчі листи найвисше оподаткованих.

У двох виборчих округах вибираєть ся по чотирьох, а в однім виборчім окрузї трьох послів.

Кождий такий виборчий округ має обіймати два або більше політичних повітів.

§. 4. Для вибору мійських послів творить Львів три виборчі округи, а міста: Броди, Перемишль, Дрогобич творять по однім виборчім окрузї; Ярослав і Любачів разом один виборчий округ; Яворів і Городок разом один виборчий округ; Самбір і Стара Сіль разом один виборчий округ; Стрий і Сянік разом один виборчий округ; Золочів Буск і Жовква разом один виборчий округ.

Кождий виборчий округ має вибрати одного посла.

Виборчі округи в містї Львові визначує Намісник у порозумінню з управою громади.

§. 5. Для вибору послів зі сїльських громад творить кождий з девятнайцятьох полїтичних повітів львівського державного Округа один виборчий округ в той спосіб, що населеннє тих девятьох повітів, які по відлученню міст, що мають окреме право вибору, виказують найвисше заселеннє, т. є: перемиського, самбірського, сяніцького, дрогобицького, стрийського, сокальського, львівського, ходорівського й золочівського має вибрати до Соймової курії по двох послів, а инші девять повітів мають вибрати по одному послови.

§. 6. Соймова курія краківського державного округа складаєть ся на підставі §. 13 краєвої конституції з пядесятьох вісьмох послів, а то:

a) з чотирнайцятьох послів з ґрупи найвисше оподаткованих;

b) з девятьох послів з міст, вичислених низше;

c) з трийцять пятьох послів з инших громад.

§. 7. Для виборів з кляси найвисше оподаткованих ділить Намісник краківський державний округ на три виборчі округи відповідно до числа вписаних на його виборчі листи найвисше оподаткованих; — — у двох виборчих округах вибирає ся по пятьох, а в однім чотирьох послів.

Кождий такий виборчий округ має обіймати два або більше політичних повітів.

§. 8. Для вибору мійських послів творить місто Краків два виборчі округи; міста Тарнів і Пільзно разом один виборчий округ; Кенти, Живець і Бяла разом один виборчий округ; Вадовиці, Затор, Освєнцім і Мисленицї разом один виборчий округ; Ряшів і Лежайск разом один виборчий округ; Підгіре, Бохня й Величка разом один виборчий округ; Ясло, Горлицї, Бєч і Коросно разом один виборчий округ; Новий Сянч, Старий Сянч і Новий Торг разом один виборчий округ.

Кождий виборчий округ має вибрати одного посла.

Виборчі округи в містї Кракові визначує Намісник у порозумінню з управою громади.

§. 9. Для вибору послів зі сїльських громад творить кождий з двайцять шістьох повітів краківського державного округа один виборчий округ в той спосіб, що населенне тих девятьох повітів, які по відлученню міст, що мають окреме право вибору, виказують найвисше заселенне, т. є: кентського, вадовицького, бохенського, ново-сяндецького, тарнівського, пільзненського, коросненського, ряшівського й пшеворського вибирає по двох послів, а инші сїмнацять повітів по одному послови.

§. 10. Соймова курія станиславівського державного округа складає ся на підставі §. 14 краєвої конституції зі сорок двох послів, а то:

a) з десятьох послів з ґрупи найвисше оподаткованих;

b) з вісьмох послів з міст, вичислених низше;

c) з двайцять чотирьох послів зі сїльських громад.

§. 11. Для виборів з кляси найвисше оподаткованих ділить Намісник станиславівський державний округ на три виборчі округи відповідно до числа вписаних на його виборчі листи найвисше оподаткованих.

У двох виборчих округах належить вибирати по трьох послів, а в однім виборчім окрузї чотирьох послів.

Кождий такий виборчий округ має обіймати по два або більше полїтичних повітів.

§. 12. Для вибору послів з міст творять міста Станиславів, Тернопіль і Коломия по однім виборчім окрузї; Бучач і Теребовля творять разом один виборчий округ; Городенка і Збараж разом один виборчий округ; Бережани і Рогатин разом один виборчий округ; Снятин і Кути разом один виборчий округ; Калуш, Галич і Долина разом один виборчий округ.

§. 13. Для вибору послів зі сільських громад творить кождий з вісімнайцятьох політичних повітів станиславівського державного округа один виборчий округ в той спосіб, що населеннє тих шістьох повітів, які по відтягненню міст, що мають окреме право вибору, виказують найбільше заселеннє, т. є: скалатського, теребовельського, борщівського, коломийського, городенського й тисьменицького вибирає по двох послів, а инші дванайцять повітів по одному послови.

II. Виборче право.

§. 14. Вимоги виборчого управнення є або загальні, т. є такі, які мусять бути в кождого виборця, або спеціяльні, т. є такі, які потрібні до виконування виборчого права в одній із трьох виборчих кляс, означених в §§. 2, 6 і 10.

§. 15. Загально право вибору має кождий, хто: a) є австрійським горожанином, b) є повнолїтнїм, c) користуєть ся вповнї горожанськими й полїтичними правами і d) або оплачує в державнім окрузї певну річну квоту безпосереднього податку від домових або ґрунтових посїлостий, від ведення промислу, від духовного або світського доходу, а сю квоту означуєть ся для членів мійських громад Львова і Кракова на принайменш 15 зл. кон. монетою, для членів мійських громад тих міст, які вичислені в §§. 4, 8 і 12 й числять понад 10.000 людности, на принайменш 10 зл. к. м., а для членів инших громад коронного краю на принайменш 5 зл. к. м., — або посїдає в якійсь громадї державного округа на підставі постанов громадського закона або спеціяльних громадських статутів активне виборче право без оплачування безпосереднїх податків, а тільки з огляду на свої особисті прикмети.

§. 16. Зваживши одначе теперішнї податкові відносини, постановляєть ся виїмково для перших виборів, які мають відбути ся на підставі отсеї виборчої ординациї, з застереженнєм сталого уреґульовання на будуче, що коли в якійсь громадї у виборчих округах, зазначених в §§. 5, 9 і 13, число членів громади, які мають означені в попереднїм параґрафі вимоги виборчого управнення, не дорівнує четвертій части тих ґрунтових властителїв, які платять у громадї принайменш 1 зл. 20 кр. к. м. ґрунтового податку, тодї треба число управнених до вибору доповнити через дочисленнє по черзї тих властителїв ґрунтів, які платять податок у квотах найбільш зближених до пятьох зл. к. м., — а то поки не осягнеть ся згаданих висше відносин, — з тим одначе обмеженнєм, що в нїякім разї не будуть допущені до виборчого права властителї ґрунтів, які платять менше як 1 зл. 20 кр. к. м. ґрунтового податку.

§. 17. Хто має мати право вибору в клясї найвисше оподаткованих, мусить не тільки мати дані, вичислені в § 15 ad a), b) і c), але також платити в коронім краю безпосереднї податки в річній квоті, що рівнаєть ся тій, якої на підставі §. 42 державної конституції вимагаєть ся для вибору на члена Висшої Палати Державного Сойму.[1])

---

[1]) т. є 500 зл. к. м.

§. 18. Специяльні вимоги виборчих управнень в одній з обох инших виборчих кляс містять ся в тім, що хто має виконувати виборче право в однім із виборчих округів, вичислених в §§, 4, 5, 8, 9, 12 і 13, мусить бути членом якоїсь громади саме в тім виборчім окрузї.

Управнений до вибору виконує своє виборче право в тім виборчім окрузї, до якого належить громада, якої є членом; — коли-ж він є членом кількох громад, тодї виконує виборче право в окрузї свойого звичайного місця замешкання.

§. 19. Квоти, які найвисше оподаткований платить в короннім краю, а мійський або сільський виборець у дотичнім державнім окрузї, в ріжних родах податків безпосереднїх або від ріжних предметів, счислюють ся йому разом в цїли розслїду його виборчого управнення.

Батькови дочислюють ся квоти безпосереднїх податків, оплачувані його малолїтнїми дїтьми, мужеви квоти, оплачувані його жінкою, поки не устало управненнє до заряду маєтком, яке прислугує законно батькови й мужеви.

§. 20. Кождий виборець може виконувати своє виборче право тільки в однім виборчім окрузї.

Хто як найвисше оподаткований платить безпосереднї податки в більше, чим в однім державнім окрузї, той виконує своє виборче право в тім виборчім окрузї (§§. 3, 7 і 11), в якім стало мешкає; або, коли в державнім окрузї зовсїм не мешкає, то в тім виборчім окрузї, в якім платить найвисшу квоту безпосереднїх податків.

Хто має право вибору як найвисше оподаткований, той не може голосувати в жаднім виборчім окрузї одної з двох инших виборчих кляс, хто-ж має право вибору в однім з мійських виборчих округів, вичислених в §§. 4, 8 і 12, той не може голосувати в жаднїй сільській громадї.

III. Виборчі листи.

§. 21. Управнених до голосовання в кождім виборчім окрузї вписуєть ся в окремі листи.

§. 22. Виборчі листи найвисше оподаткованих в державних округах виготовлює президент державного округу.

З осіб, які мають загальні вимоги виборчого права (§. 15) й платять найвисші квоти безпосереднїх податків, вставляєть ся на виборчу листу найвисше оподаткованих в державнім окрузї стільки, скільки потреба, щоби на шість тисяч душ населення взагалї припадав принайменш один виборець, й щоби також і понад се кождий горожанин держави, який має загальні вимоги виборчої спосібности й платить в тім короннім краю принайменш 500 зл. к. м. безпосереднїх податків, вважав ся найвисше оподаткованим виборцем.

§. 23. Коли між найвисше оподаткованими є корпорація або товариство, тодї на виборчій листї найвисше оподаткованих належить помістити ту особу, яка на підставі істнуючих законних норм або приписів сього товариства має право репрезентувати його на внї, — а то, коли корпорація чи товариство платить податки в кількох частях краю, належить вписати його на виборчу листу того державного округа, в якім платить найвисшу податкову квоту. В тій клясї виконують виборче

право також уживачі парохій і законні управителї фондацій і фондів, а то в заступстві духовних, парохій і фондацій, релїгійних фондів й инших публичних фондів, що від їх маєтку оплачуєть ся безпосереднї податки в квотї, якої вимагаєть ся до виборчого права в клясї найвисше оподаткованих.

§. 24. Громади не можуть виконувати виборчого права в клясї найвисше оподаткованих анї через повновласників, анї через правних заступників, хоч би як такі належали навіть до ряду найвисше оподаткованих податкових контрибуєнтів у краю.

§. 25. Виборчі листи для міст Львова, Кракова і Станиславова виготовлюють їх громадські начальники при спів'участи урядового комісаря, якого має заіменувати президент державного округа.

§. 26. Виборчі листи для виборчих округів инших місцевостий, вичислених в §§. 4, 8 і 12, а також для виборчих округів сїльських громад (§§. 5, 9 і 13), має виготовлювати староста при помочи податкових урядників, після громад, а виготовлені листи поодиноких громад має казати розслїдити й остаточно усталити, прикликавши начальників громад і по двох членів громадського видїлу, які мають їх зараз таки доповнити й справити.

Зі зректифікованих виборчих лист поодиноких громад укладає відтак староста головну листу цїлого виборчого округа.

§. 27. Кожда виборча листа має містити імя й прозвище, вік і місце мешкання управненого до вибору; дальше податкову квоту, яку він платить, або особисті вимоги, від яких залежить його виборче право.

§. 28. О скільки виборче право залежить від плачення певної податкової квоти, вважаєть ся виборцем тільки того, хто сю податкову квоту в податковім роцї, який попереджує вибір, вповнї заплатив, а в біжучім податковім роцї не має нїяких податкових залеглостий.

§. 29. Виборчі листи найвисше оподаткованих оповіщує президент державного округа в краєвих дневниках, призначених для публичних оповісток, і дає їх відписи кождому повітовому старостству в дотичнім державнім окрузї; — в осїдках старосте викладаєть ся їх до публичного перегляду.

§. 30. Виготовлені на підставі §. 25 виборчі листи для Львова, Кракова і Станиславова викладаєть ся в бурмистрів тих міст до загального вглядання.

§. 31. Виборчі листи инших місцевостий, вичислених у §§. 4, 8 і 12, а також виборчі листи сїльських громад викладаєть ся до публичного вгляданя в начальників тих місцевостий і громад, а головну виборчу листу виборчого округа викладаєть ся в урядовім осїдку повітового староства.

§. 32. День виложення виборчих лист належить оповістити в кождім виборчім окрузї разом з відповідним реклямаційним терміном.

Реклямаційний термін установлює Намісник; — він не може виносити менше, як три, а більше, як чотирнайцять днїв, числячи від дня виложення лист.

§. 33. Реклямації, внесені по упливі того терміну, належить звертати як спізнені; — одначе президентови державного округа а також

Намісникови вільно зарядити з уряду спростованне виборчих лист аж до будучого виборчого терміну.

§. 34. Кождий має право вносити реклямації.

Належить вносити їх у того орґану, який виготовив листу.

Про слушність чи безпідставність реклямацій, що дотикають вписання неуправнених, або поминення управнених до вибору осіб, має рішати Намісник, коли йде о виборчі листи найвисше оподаткованих, — президент округа, коли йде о виборчі листи міст Львова, Кракова і Станиславова, — а повітовий староста по вислуханню дотичного начальника громади і з полишеннєм трьохденного терміну рекурсу до президента округа, коли йде о виборчі листи инших виборчих округів.

§. 35. Зректифіковані виборчі листи ревідують ся звичайно з початком кождого податкового року й при розписуванню доповнюючих виборів, які наступають що три роки.

§. 36. Коли виборчі листи, по порішенню внесених у час реклямацій, викінчуть ся, приготовлюють ся для поодиноких виборців леґітимаційні карти, які містять порядкове число дотичної виборчої листи, прозвище й місце мешкання управненого до вибору, а також виборчий округ, в якім має голосувати; дають ся одначе виборцям карти що-йно до дійсного виконання виборчого акту.

IV. Право бути вибраним.

§. 37. Щоби в певній виборчій курії можна бути вибраним, треба:

a) мати найменше 30 літ;

b) принайменш від пятьох літ, числячи від дня вибору назад, бути австрійським горожанином;

c) користувати ся вповні горожанськими й полїтичними правами, і

d) мати право бути вибраним по постановам §. 15, букв. d) і §. 16.

§. 38. Не мають права бути вибраними:

a) всї особи, яким недостає котрого небудь з вичислених у попереднім параґрафі вимогів;

b) особи, до яких маєтку отверто конкурс, або котрі по переведеній конкурсовій розправі не були признані невинними, вкінці

c) особи, признані винними злочину або проступку, який плине з охоти зиску або ображує публичну мораль, — чи такого переступлення; або котрі з причини якого иншого переступлення закона були засуджені на принайменш піврічну кару на свободі.

§. 39. Хто має право бути вибраним по думцї постанов попередніх параґрафів, може бути вибраний послом у кождій виборчій клясї державного округа, хоч сам навіть до неї не належить, а також у кождім виборчім окрузї, хоч сам навіть у нїм не мешкає.

§. 40. Для послів не вибирають ся заступників.

V. Виборчі місця.

§. 41. Для поодиноких виборчих округів визначуєть ся в цїли переведення голосовання окремі виборчі місця.

§. 42. Виборче місце для кождого виборчого округа в клясї найвисше оподаткованих державного округа визначує Намісник.

§. 43. Міста Львів, Краків, Станиславів, Броди, Тернопіль, Дрогобич, Перемишль і Коломия є виборчими місцями для послів, які мають бути вибрані в тих мійських громадах.

В инших мійських виборчих округах, в яких два чи більше міст мають разом вибрати одного посла, належить вважати виборчим місцем то місто, котре є вичислене першим у виказї міст, які належать до певного виборчого округа (§§. 4, 8 і 12).

Намісник одначе має право визначити на виборче місце виїмково також й инше місто, яке належить до того виборчого округа.

§. 44. Для виборів з инших громад (§§. 5, 9 і 13) визначуєть ся місцем вибору в кождім політичнім повітї звичайно осїдок повітового староства.

Намісник одначе має право визначити виїмково також инше місце вибору в границях того самого політичного повіту.

VI. Виборчі комісії.

§. 45. До кермовання виборчим актом творить ся осібні виборчі комісії.

§. 46. Виборча комісія для кождого виборчого округа найвисше оподаткованих складаєть ся з іменованого Намісником державного комісаря, як предсїдателя, і з чотирьох членів, визначених Намісником з кляси найвисше оподаткованих виборцїв.

§. 47. Для кождого з вичислених у §§. 4, 5, 8, 9, 12 і 13 виборчих округів творить ся виборчу комісію.

Кожда виборча комісія у Львові, Кракові й Станиславові складаєть ся з бурмистра або визначеного ним заступника, з двох покликаних ним членів громадської ради і з двох инших осіб, що мають у тих містах право вибору, визначених президентом уряду; вкінцї з іменованого президентом уряду урядового комісаря.

§. 48. Для виборів в инших виборчих округах — мійських і сільських — складаєть ся в кождім виборчім місци виборчу комісію, яка під проводом урядового комісаря складаєть ся з чотирьох членів, вибраних повітовим старостою з начальників або громадських радних громад, які належать до виборчого округа; — секретаря визначує комісія з поміж себе.

Для рішень й ухвал виборчої комісії потрібно абсолютної більшости голосів.

§. 49. Урядові комісарі, придїлені до виборчих комісий, не мають мішати ся до голосовання анї через відкидуваннє кандидатур або відраджуваннє від них, анї через поручуваннє або пропонованнє певних осіб, анї як небудь инакше; підчас виборчого акту одначе мають утримувати спокій і порядок і зберігати означений законами спосіб переводження вибору.

§. 50. Також і члени виборчої комісії мають здержати ся від якого небудь впливу на віддаваннє голосів поодинокими управненими до вибору.

VII. Розписанне виборів.

§. 51. Візванне до виборів оголошує звичайно Намісник у виборчім окрузї принайменш на вісім днів перед днем вибору.

§. 52. Розписанне виборів має містити в собі визначенне дня виборів, години початку й часу трівання виборчої чинности, а також місця, в якім має відбувати ся голосованне.

До леґітимаційних карт (§. 36), які по оповіщенню розписання виборів належить доручити поодиноким виборцям, треба втягнути час і місце того виборчого акту, в якім дотичний виборець має брати участь.

§. 53. Розписанне загальних виборів до соймової курії має відбувати ся в той спосіб, що найперш мають бути вибрані посли зі сільських громад, потім посли з ґрупи найвисше оподаткованих; — і що вибори з кождої виборчої кляси переведеть ся одного і того самого дня в цілім державнім окрузї.

VIII. Вибори.

A) Загальні постанови.

§. 54. В дню вибору в означеній годинї і в означенім до того льокалю розпочинаєть ся виборча чинність, без огляду на число присутних виборців, уконституованнем виборчої комісії, яка має взяти виборчу листу й приготовлені списи голосовання.

§. 55. Крім виборчої комісії, урядового комісаря й управнених до вибору не має ніхто вступу до льокалю, в якім відбуваєть ся вибір.

Коли надійде година, призначена до віддавання голосів, належить зараз приступити до голосовання. Виборці, які надійшли по розпочиненню голосовання зголошують ся в виборчої комісії й можуть брати участь у незамкненім іще голосованню.

§. 56. Коли хтось перед розпочиненнем голосовання підносить закиди проти виборчому праву особи, яка знаходить ся на виборчій листї, й каже, що дотично неї від часу виготовлення виборчої листи відпали умови виборчого права, то про се рішить виборча комісія зараз і без допущення рекурсу.

§. 57. Предсїдатель виборчої комісії має в короткій промові пригадати зібраним виборцям зміст §§. 37, 38 і 39 виборчої ординації про вимоги виборчого права, вияснити їм поступованнє при голосованню й численню голосів й упімнути їх, щоби віддали свої голоси по свобідному переконанню без ніяких самолюбних побічних зглядів — в той спосіб, як се по свойому найлїпшому знанню й совісти вважають найпожиточнїйшим для публичного добра.

§. 58. Саме голосованнє починаєть ся тим, що члени виборчої комісії, о скільки мають право госотовання, віддають свої голоси.

Потім один з членів виборчої комісії викликує виборців до голосовання в тім порядку, в якім вони записані на виборчій листї.

Виборції, які прийшли на виборче зібраннє вже по їх викликанню, можуть віддати свої голоси що-йно по перечитанню цілої виборчої листи.

§. 59. Кождий, хто має право голосовання, виступає звичайно особисто перед стіл, уставлений між виборчою комісією а виборчим зібраннєм, і називає, віддаючи свою леґітимаційну карту, сильним і виразним голосом ту особу, яка по його бажанню має стати послом, причім означує її докладно.

Коли на один виборчий округ припадає двох або більше послів, має виборець назвати тілько імен, кілько послів має бути вибраних.

§. 60. Виїмково німі виборці (позбавлені мови) можуть віддавати писані виборчі картки, які в їх присутности мусять бути відчитані одним із членів комісії.

§. 61. Коли підчас голосовання покажуть ся сумніви що до ідентичности особи виборця, який має леґітимаційну карту, рішає про се зараз виборча комісія без допущення відклику.

§. 62. Кожде устне голосованнє й кожду картку голосовання виборця, який має право голосувати писемно, вписуєть ся до приготовлених в тій цїли рубрик подвійного спису голосовання побіч імени виборця.

§. 63. Голоси, віддані під умовами або з доданнєм поручень для будучого посла, є неважні.

§. 64. Про важність чи неважність поодиноких голосів рішає зараз виборча комісія з виключеннєм рекурсу.

§. 65. Віддаваннє голосів мусить звичайно розпочати ся й скінчити ся в кождій місцевости в протязї дня, визначеного на вибори.

Коли одначе зайдуть обставини, які перешкодять розпочиненню, продовженню або закінченню вибору, тодї виборча комісія може за дозволом урядового комісаря пересунути або продовжити виборчу чинність на слідуючий день, про що комісар має донести повітовому старості або президентови уряду.

Оголошеннє сього виборцям має відбути ся способом, уживаним у місци.

§. 66. Коли всї виборції віддали свої голоси, або коли визначена на голосованнє часть дня вибору минула, а ніякий виборець більше не зголошуєть ся, має предсїдатель виборчої комісії оголосити голосованнє скінченим, виборча комісія й урядовий комісар мають підписати подвійний спис голосовання, а дальше віддаваннє голосів перед закінченнєм скрутинії не допускаєть ся.

§. 67. По закінченню віддавання голосів приступає виборча комісія зараз до обчислювання голосів, і коли покажеть ся, що потрібна скількість послів вибрана правильно, замикаєть ся протокол виборчої чинности, члени комісії й урядовий комісар підписують його, опечатують, долучаючи списи голосовання й листи числення голосів, кладуть напис, який означає його зміст, і так передають його урядовому комісарови.

§. 68. В разї рівности голосів рішає у всяких випадках льос, який має витягнути предсїдатель виборчої комісії.

§. 69. По закінченню обчислювания голосів предсідатель виборчої комісії оголошує зараз вислід голосовання.

Б) Специяльні постанови.

1. Для виборів у клясї найвисше оподаткованих.

§. 70. Послів з кляси найвисше оподаткованих кождого виборчого округа в державнім окрузї вибирають зібрані виборці в той спосіб, що кождий голосуючий називає тілько осіб, кілько виборчий округ має вибрати послів з тої кляси.

§. 71. До важности вибору треба абсолютної більшости відданих голосів.

Коли при голосованню не одержать всї, що мають бути вибрані послами з виборчого округа, такої більшости, то для тих, які бракують, переведеть ся друге голосованнє, а коли й тепер не здобудуть потрібної більшости, наступає тїснїйше голосованнє.

§. 72. При тїснїйшім голосованню мають виборцї ограничити ся тільки до тих осіб, котрі при другім голосованню одержали релятивно найбільшу скількість голосів по тих, котрі одержали абсолютну більшість. В разї рівности голосів рішає льос, хто має прийти до третього голосовання.

Число осіб, які мають прийти до тїснїйшого голосовання, виносить усе два рази стільки, як скількість послів, які мають бути ще вибрані.

Кождий голос, відданий при третім голосованню на особу, не обняту тїснїйшим вибором, є неважний.

В разї рівности голосів при тїснїйшім виборі рішає льос.

2. Для виборів з міст.

§. 73. Кождий виборець, що бере участь у голосованню в окремім мійськім окрузї, має при віддаванню голосів назвати якусь особу з правом бути вибраною, яка має стати послом.

До важности вибору треба абсолютної більшости відданих голосів.

Кождого, хто віддав свій голос, належить візвати, аби знов того дня з'явив ся пізнїйше на виборчім місци, щоби можна було поновити голосованнє.

Що тикаєть ся тїснїйшого вибору, до якого мусить ся приступити в разї, коли при перших двох голосованнях не осягнено потрібної більшости, то обовязують постанови попереднього параґрафу.

3. Для виборів з инших громад.

§. 74. У виборчих округах сїльських громад має кождий виборець назвати тілько осіб, кілько послів має вибрати виборчий округ.

До важности вибору вистарчає релятивна більшість голосів, яка виносить принайменш одну третю часть голосуючих.

Коли такої більшости не одержить ся при першім голосованню, належить зараз приступити до тїснїйшого вибору, до якого належить притягнути особи, які при першім голосованню одержали релятивно най-

більшу скількість голосів, — в числї три рази більшім від числа послів, які мають бути ще вибрані.

Зрештою, що тикаєть ся тїснїйшого голосовання, обовязують також і тут приписи §. 72.

IX. Принятє вибору.

§. 75. По закінченню обчислення голосів виборча комісія має повідомити вибраного про доконаний вибір і візвати його, щоби в приписанім часї заявив, чи прийме вибір, чи нї.

§. 76. Кождий має право не приймити вибору.

§. 77. Коли заява вибраного, що не приймає вибору, буде зложена ще в дню вибору перед виборчою комісією, поки вона ще зібрана, тодї втягаєть ся її до виборчого протоколу й можна зараз приступити до нового вибору.

§. 78. В кождім разї вибраний мусить зложити свою заяву президентови уряду або Намісникови до чотирнайцятьох днїв від хвилї доручення йому виборчою комісією повідомлення про його вибір. Незложеннє такої заяви або принятє вибору з протестом або застереженнєм вважаєть ся відмовою. В разї відмови має намісник зарядити зараз новий вибір.

§. 79. Коли хтось, що має право бути вибраним, буде вибраний в кількох виборчих округах, тодї має також заявити ся після приписів §§. 77 і 78, чи приймає чи не приймає вибір, а в першім випадку також і те, з котрого округа приймає вибір.

Коли хтось приймив вибір з одного округа, тодї не може приймити вже вибору з другого округу, навіть тодї, коли про вибір з другого округа довідав ся що-йно пізнїйше.

Коли хтось, вибраний два або більше разів, приймає вибір, не заявляючи одначе з якого саме округа, тодї принятє відносить ся до округа, в якім був вибраний скорше, а коли подвійний вибір наступив того самого дня, то до округа, в якім одержав більше голосів.

В разї рівности голосів належить зажадати від вибраного виразної заяви в сїй справі.

§. 80. Разом з заявою, що приймає вибір, має вибраний виказати ся, о скілько се не є знаним, що має також право бути вибраним (§. 37).

§. 81. Коли Намісник має докази, що вибраний не має права бути вибраним (§. 38), тодї має він переслати виборчі акти до соймової курії, не виставляючи виборчого цертифікату й виказуючи закиди.

§. 82. Особи, які є в слїдстві з причини злочину, або з причини проступку, що походить з охоти зиску, або нарушує публичну мораль, — або з причини якогось переступлення, не мають права брати участь у засїданнях курії, поки судове рішеннє не виказже, чи вони по думцї §. 38 задержали чи втратили право бути вибраним.

X. Виборчі цертифікати й розслїди виборів.

§. 83. Послови, вибраному до соймової курії, каже Намісник виставити й доручити виборчий цертифікат, з виїмком випадків §§. 81 і 82.

Сей цертифікат дає вибраному право вступу до соймової курії й доказує важність його вибору так довго, поки не буде рішеним, що справа має ся навпаки.

§. 84. Про важність вибору рішає соймова курія на підставі істнуючих норм, які дотикають активного й пасивного права вибору, а також поступовання при виборах, а які містять ся в виборчій ординації. Виборчі акти служать підставою розслїду й рішення.

§. 85. Виборчі акти складають ся з виборчого і скрутаційного протоколу, зі списів голосовання й лист численя голосів, які урядові виборчі комісари мають надіслати через урядових президентів Намісникови разом зі своїми справозданнями, що дотикають поступовання при воборі й законної важности згл. неважности вибору; дальше з рекламацій і протестів, внесених евентуально проти вибору, а вкінцї з заяв і виказів, зложених вибраними особами дотично принятя вибору й їх права бути вибраними.

§. 86. Рекламації й протести проти поступовання при поодиноких виборах належить вносити найдальше до осьмох днів по отвореню соймової курії; в противнім разї не можуть бути дальше узгляднені.

Поступованнє соймових курій при розслїдах виборів означує їх реґулямін.

Дано в Нашім Цїсарськім столичнім і резиденціональнім містї Відню і т. д.

Франц Йосиф в. р.

Шварценберґ, *Краус*, *Бах* *Брук*, (L. S.)
Тінфельд, *Тун*, *Шмерлїнґ*, *Чоріх.*

Miscellanea.

Слово про збуреннє пекла по Старунському рукопису XVIII в.

У LXXXI-ій книжці „Записок Наук. Тов. ім. Шевченка“ (1908, I, стор. 5—50) помістив др. Іван Франко інтересну студійку про відому українську пасійну драму „Слово о збуреню пекла“. Тут й подано увесь текст сеї драми з усіми важнійшими відмінами по відомим досі рукописам.

Усіх рукописів мав др. Франко під руками чотири: з них тільки оден, рукопис Яковини, має повний текст нашої драми — він переписаний у XIX в.; три иньші, що находять ся у біблїотецї „Народного Дому“ у Львові, старші, бо писані у XVIII в., але неповні. Се й усї звісні досї рукописи „Слова“, як що не числити опублїкованого також дром Франком у „Кіевской Старинѣ“ за 1896 р. тексту, переписаного селянином Т. Кишком із Калущини, тексту, виписаного з рукопису Яковини.

Менї пощастило знайти ще оден текст сеї драми у рукописї XVIII в. Тому що він подає важні відміни, я оголошую його на сїм місцї.

Рукопис знайшов мій ученик Василь Лазорів у господаря Купчака в селї Старунї, Богородчанського повіту. Він становить частину невеличкої книжечки, зложеної з чотирох аркушиків звичайного паперу. Весь рукопис писаний одною рукою, латинкою, з незначною примішкою руських букв, без сумнїву в XVIII в.

Він має 30 листків, початку нема і ще до того два перші троха надірвані й облиті чимось, що замазало по части письмо. Знаходимо тут ось таких пять статий: 1) наша драма, листок 1—14 об., початку нема; 2) питання й відповіди, л. 14 об. — 20 об.; 3) Вопросъ Стыхъ трехъ свѧтутелеи (sic!) і т. д., л. 20 об. — 22; 4) виреченя ріжних біблійних людий, л. 22—23 об.; 5) Historiia o sławnom rycariu woiuszczomusia (sic!) iz Smertyiu, л. 23 об. — 30 об. На сьому кінчив ся відай цілий рукопис. Як бачимо, наша драма тут без початку, але се не вменшає зовсім її ваги для студій над сим твором; з тої причини мусимо й вибачити переписчикови очевидні місцями непорозуміння.

Подаємо передовсїм сам текст у цілости, не зазначуючи при сьому усіх відмін супроти Франкових текстів, бо вони надто легко доступні. Рукопис віддечатуємо слово в слово, тільки відділюємо відповідно слова, пишемо консеквентно великі й малі букви, модернізуємо перепинаннє і відділяємо вірші в окремі рядки, бо в ориґіналї вони писані per extensum. Наші додатки зазначені гранчастими скобками, а непотрібні додатки переписчика виділені в круглі скобки.

...sia imenuiet [Synom] Bozym, toie wozne[na]wy...[1])
I ja był ánhe[łom sw]itłem i na obłacech zeł
...sia tam predywył,
Szczo B[oh uczy]neł.
5. Znaju, szczo Bo[h so]zdał czołowika ot zem[ły]
[I] wse, ze tyie ieszcze jest na we[rchu] zemli;
I w raiu na wostoci [je]ho posadeł,
Ałe iemu Bo[h] ka[zaw]‘ zeby Ieho chwałył.
Ałe ja tomu ne zawydił,
10. Adama z Iewow z rozu[mu] zwił,
Ze boz[ui]u zapo[wid] perestupeły,
Na [to]ie pryweł;
A gde z[hris]zyły,
Poznał sia, na czem ....t były.
15. Ałe Boh jemu toho ne chtił terpity hricha,

[1]) Тут текст замазаний чимось їдким. Починаєть ся він, де у дра Франка є 29-тий рядок. Відповідає се у Франковому рукописї А.: возненавидѣлемъ.

Posła anheła swoieho ieho wihnaty.... w roskoszy
....nerozumom p.... (об.)
A ot t[oho czasu] diłay zemlu
Y w po[ti].... chlib snisy,
20. A skonczanyia swoieho ne wisy.
W toy czas wozradowałem sia y smiia[łem sia] z neho,
Gdem toie oderza[ł],
[Czo]hom zadał.
Abowim [d]ewiat chorow Boh anhełow maiet,
25. Ot kotorych chwału preymaiet,
Ja telko pomysłyl — z neba
(z) Ztruczony i tam sia posłał, zde beło potreba.
I woie to [z] moy preczeny,
Iz od drewa zapow[ida]nnoho iły.
30. Perszym sia o toie pełno starał,
Zeby sia Adam mni, Adam s potomstam (sic!) zapesał.
....bratyi ridni Adamowy syne powabeł[1]),
Ze Kain Awla z swita zhładeł.
....[po]czałem pekło....
35. ....i hriszni ot (л. 2)[2]) wseho swita zby[ra]ty.
I swo[ie] potomstwo, aby nichto ne zawedił.
Adama perwoho tam wprowadzu
I Awrahama
I wsich dwanadesiat patryiarchow.
40. U zadnych mni ne buło spraw.
Carey nezłyczonych i recarey ot wika ne mało
Az ot Adama do seho czasu pekło moie pozerało,
Recarow mocnych
I Samsona barzo duzah[ô].
45. I caria Ałexandra wseho swita moznaho,
Dawyda caria, s kotoroho płem[eny] Jsusa propowidaiut
Proroky wsi, kotoryi o Nem liudy naworoczaiut,
Na pana moieho Ada i mene w pekłi ponezaiut,
Kotorych maiu w otchłanach moich pewno.
50. I zawsze[3]) ne bude,
Do skonczanyia s[wita].... budy[4]). (об.).

---

[1]) Очевидно місто: powadeł.
[2]) На верху другого листка: Szafryn (?) Zburzienie Piekla.
[3]) В рукописї щось в родї: nawsze.
[4]) По сїм додано: Aut. u.

Ad do Lucepera mowyt:
Pane Luceperu, pane starost[o],
Choc u tebe samaho tesiaszczu zo sto,
Czemuś i Ad sey wełykiey hołowu moiu troskotaiet
55. I frasunky mene ne małeyi zdumaiut.
Zazeymo porady, a Chrysta toho zanechaymo
I słuh swoich k sebi zawołaymo
I kazimo im, aby tomu Isusu dały
Poky, zeby Ieho ne zaczipały.

(Ad mowyt):
60. Tohdy Adam był u pokoju zapewne.
A ja mił Lazara czetwerto[dnew]naho u sebe,
Hde On zawołał,
Słowom Swoim gwałtownym ieho....
....mene y zuby,... tupeł,
65. Kotori ia (л. 3) sobi ot wika mił —
Y teper sia toho boju,
Azeby i mini ne było strachu (z) s toboiu.

Luceper do Ada mowet:
Ne frasuy sie, pane Ade nasz, chtoby ne beł u tebe,
Bo budet mity Isusa u sebe.
70. Słez to tak straszen Maryin Sen,
O woysko postaraiu sia
I budu na Neho szukaty iakowych preczen.
Uze podnustryłem na Neho Zedowe i preyszły na rady,
Aby nayszły na Neho jakoy fałszywoy zrady,
75. I do toho z złost Ieho podmowyłem (l)iudu,
By Ieho wid (об.) dały w dom fałszywoho [s]udu.
Czeneł sia Bohom, a chto (z) pered Nym stoit, toho nowyna
Ne wydzu, boiu sia Maryina Syn[a].
Iedno pekło dwanadciat
80. Apostołow ne budemo boiazływymy,
By ich buło tysiaszcz s kilkanaciak,
A budet na Neho mity storozu pełnuiu,
Słuh swoich zawołaiu, o kotoryc[h] maiu pryiazń prechel[n]uiu,
W kazdoy hodyni budu widaty,
85. Szczo toy Isus bude umity y szczo czenety.

Ad do Lucepera mowyt:
Luceperiu starosto i dobrey druze,
Proszu tia kopo (sic!) gospodarstwa moieho pełnuy duze! (л. 4)

Ałe racze Chrysta zanechay[mo],
Bo moiey zyły poczenaiut dzezaty,
90. Boiu sia, aby nam ne buło jakiech strachiw,
Pekełnych gmachiw.

Luceper do Ada mowyt:
Pane Ade moy, czumuś iest tak bardzo boiazływey?
Ne baczesz nad soboiu wo[y]ska, a tak lakłewey
Iestes! Ne trwoz mene, ani moich mełych słuh,
95. Kotorych ia maiu w storonach czuzych.
Ałe ia znaiu, Ade, i dobru nadiiu maiu.
Poszlu zaraz iz woyskom starech woiewod
Benera i Frubla do wełykeich Iadu pod Ierusałem,
Aby pełno sterehły,
100. Zeby Anheły duszu Ieho do ne[ba] ne wz[i]ał[y] (об.)

Luceper do słuh swoich mowy[t]:
Hey panowy woiewody, pane Benero i ty pane Frublaku,
Ato ja dlaczoho ia was do sebe wołaiu,
Zebesmo porady (y) zazeły,
A toho Chresta do neba ne dostupyły,
105. Bo Ieho Zydy koneczne wzały.
Bihayte, bihayte,
Ieho pełno westerihayte,
Abeste toho Isusa poymały,
A mini tut rechło o tom znaty dawały.

Luceper do Ada mowet:
110. Iuzem, Ade, posłał po Isusa słuh swoich pełnych:
Beneru i Frubla, woiewody swoich wir (л. 5) nych.
A gde budut bubnyły,
Tohdy budut duszu Ieho prowadyły.
A my siudy anhełow ne dopuskaymo
115. I wiry im ne dawaymo,
Aby nas ne zradyły.
Ne boiu się, Ade, moy mełey
Pane, czemus ieśt bardzo tak unełey?
Ieszczes w gospodarstwi swoiem ne spamietływey,
120. Wik iesmo probuły ne małey.
Ne boju sia Maryina Syna, gdy On jest czołowik,
Ne uczynet[1]) nam nichto niczoho wo wik.

---

[1]) Повторено двічи.

Ja zawsze s toboiu
Hołow słaty na plac,
125. A pekło moia stołycia
I tut razom moia prawycia.

Ad do Lucepera mowet:

Juze płaczu i lamentuiu,
Choć na sebe iesz[cz]e zadnoy nawałnosty ne czuiu.
Zywot tremliie,
130. U nohach moich bardzo mlije, (об.)
Zewot czuie, tilko ne skaze,
Podobno toy Jsus, preszedsze, wsich nas zwiaze.

Luceper do Ada mowyt:

Szczoz te, Ade, po tom płaczesz, szczo tak bardzo prorecaiesz?
Szczos prozeł, to wsi ty dny swoi prokłynaiesz.

Ad do Lucepera mo[wyt]:

135. Oy, smotry, Luceperu, storozeiu,
Telko zeby zadnoy dusze z neho ne utekło.
[O tom zo wsich storon migianyi worota postaweł,
(Zatworeł) zeliznyi zatworeł
Y łańcuchamy mocnymy stiahnuł
140. I twerdymy kołodkamy i zatworamy zamknuł
Y mowet:]
Tysiaszcza maiu woyska hotowoho zbroyne,
Czumuz Chrestos ne chodyt hoyne?

Ioan Krestytel mowet do Ada: (л. 6)

Smute sia, Ade, płacz i lamentuy wo wik,
145. Gdez idet do nas Bozey czołowik!
Hotował sia na nas pekło, wiaznew,
Kotorey budut na twoie płem[ia]
Wespoł z słuhamy twoimy,
Koto[rey] budut pod nohamy bozemy.
150. Wstan, Dawyde, wesyły sia i u struny udariay,
Tworca swoieho y Boha wychwaliay!
Oto budet zapewne ite do nas,
Ne poydet otolia (?) bez nas.

Liuceper mowet do Joana:

Postoy, Joane, ieszcze sia ne wychwaliay,
155. A Jsusa ne prosławlay.
I te tut i twoy Isus bude tut w nas

I chto duszczey budet, to sia wihraie z meze nas.
A ty sia ne wifigluiesz, choc bes iak figluwaw
S tem, kotoromu dorohu hotuiesz.
160. Bo ne dla czoho tie zowut Joan pokaianyi propowidnyk,
Ale ty flasney Isusiw podchlibnyk. (об.)
Dla czohos i te wiaznew moich potrewozyl,
Zes tuiu powist rozmnozel?
Jak tut Jsus do pekla maiet preyte
165. I wsich moich ot mene weswobodyty?
Toho nigdy ne doczekaiesz,
Telko slawu swoiu durzo (sic!) rozmnozaiesz.
A dokie tut budesz stoiate,
A szczo raz bolsze o tom Chresti prorokowaty?
170. A chody siuda, bolsze ne powiday,
A mini strachu y sluham ne dodaway!
Bo my sia i znaka Ieho ne boiemo,
A na nabozenstwo Ieho ne hladaiemo.
Znaiu ia, ze Boh w nebi,
175. Kotoromu anhely spiwaiut: „Slawa tebi!"
Ale tut Boha na zemly ne mam[y],
A ty, Joane, prorokuiesz,
A Boh w nebi panuiet,
A moia slawa po wsem switi rozkoszuiet.
180. J mene lude na jazeci nosiat,
A ia wedluh prozby ich (л. 7) muszu czenety,
A moiey uczynku budut ich lubety.
Wedluh prozby ich pokazu im za taie (sic!) obfituiu lasku,
Ne iednomu dam pekelnoho kwas[k]u.
185. A te, Ioane, pryde, bolsze ne wolay,
Towarystwu swoiemu tut ne pomahay,
Wydzu tie, ze te figluiesz
Druhey i rozumiiu, ze te otoia uczest sia rozumu ieszcze hotuiesz.
Ne boymo sia toho recaria, podobno i ty u nas budesz.

Bizet perszey posel i mowet:

190. Pane Ade nasz,
Gdez nad tebe bolszaho nema!
Nikoho sia ne lakaymo,
Na neszczo ne dbaymo!
Oto poslaly mene woiewody Benera i Ffrublo:
195. Niczoho sia ne lakaymo,

Na niszczo ne dbaymo!
A szczos prosel, to wse toie powrudowaly,
A Chresta Zyde u lancuch[y] (об.) i strecky powberaly;
Wodiat Ieho ot rady do rady,
200. A nichto Iemu i znaku ne daie porady.
I czulem od Zydow i zaraz weden budet za misto,
Hotuiut na Neho (z)lobnoie misto.

Łetyt 2-hey posel i mowet:

Oto iuz, pane Ade nasz, teper Zydy Chresta na kresti prebely
I zeliznymy hwozdamy Ieho prehwozdyly.
205. Uze ne bude zyw, to prawda koneczno,
A budemo me s toboiu na wikie zety bezpeczno
I radost tuiu wsiudy rozmnozaty.

Bizet 3-tey posel i mowet:

Oto jusz, pane nasz Ade, Chrestos umeraie
I na kresti hlawu preklonia̧ie.
210. Zede wse tilo Ieho izbely
I kopeiem rebro Ieho probodyly
I octom i zelczem (л. 8) napoily
I w oczy Iemu pluwaly;
I woiewody naszi tam ostaly (sia),
215. Aby duszu Ieho wziawsze, siuda prynesly.

Luceper do Ada mowet:

Wedesz, Ade, takowuiu nowynu,
Szczo sia prez mene staly, Maryina Syna
Iusz Zede Ieho na kresti prebyly
I na smert Ieho osudyly
220. I bok Iemu probodyly
I ternow wineć na hlawu Iemu wlozyly.
A nam potreba i duszi Ieho pelne starania mity,
Abesmo Ieho duszu prym[a]ly wo swoia sity.

Ad do Lucepera mowet:

Moia rada takaia —
225. Ot holowy starania:
Duszi Chrestowoy (об.) ne mamy iey ani zaczipaty,
Nechay ona idet do neba,
A nam iey tut ne potreba.
To wsi prorokowy podnesly sia i redaiut,
230. A prechod Ieho duchom swiatym czuiut.
Muset prawda bute,

A dlia iednoy wsi czeniat,
Boiu sia i baczu kone[ć] nasz
Błezko i straszenstwo nasze teper iest, a utro ne maiesz.

Poseł 4-tey łetyt i mowyt:

235. Oto iuz Chrestos umer,
Ja baczew ne dawno, teper.
Ałe gde Ieho dusza weyszła ot tiła,
Nejedna płot umliła.
I me sia wsi polakały
240. I daleko ot ney powtikały. (л. 9)
Chotiłysmo duszu Ieho poymaty,
A gdesmo obaczyły, straszno buło do ney prestupaty.
Anheły wsi obstupeły,
A nas do ney ne dopustyły.
245. Drezała zemlia i łamała sia na dwoie,
Słońce i misiać preminełо sia,
A teyi ot strachu padały
I po try hodyny łezały.
Me sia strachu nabrały,
250. A ledwo do pekła powtikały,
Bron w rukie wziawsze i czułesmo od anhełow:
Wo tretey den woskresnet y preydet do nas,
A maiet wzaty wsich wirnych ot nas.

Woewody mowiat:

Wełykiey nasz pane Ade i ty pane Luceperu storosto (sic!),
255. Podobno idet do nas (об.) Chrestos prosto.
Me chotiły Ieho duszu k sebi wziaty,
Ałe bozy seły ne dały k ney i prystupety,
Wediłysmo strache wełyki:
Błyskawyci i hromy neznosni;
260. Podobno prawdewey i własney Boh,
Nichto takiech czud krom Neho czynyte ne moze.
Ustupełysmo do pekła porady zazety,
Szczo by s tem Chrestom czenety,
Jak prozety?
265. Bo budet zapewne u nas.
Poczawsze od Adama wsich swiatych schocze uziate od nas[1]).

---

[1]) Тут додано число: 16.

Luceper do Ada mowet:

Budu sia boronete iak mohuczy,
Bo ne podobaet mni ze [s]woho panstwa utecze.
Iesły On Bozey Seń, nechay sobi On w nebi panuiet,
270. A z namy i pekłom ne woiuiet.
Wedet my sia, gdebem sia Iemu (л. 10) kłaniał
I dań dawał —
Kohdabem sia protew podniał.
Krulowaniem 5000-siesz lit maiu do wiku,
275. A teper bem sia dał iednomu czołowiku?
Budu Ieho czykaty na plać, Ade, s toboiu,
Gdez w tili czełowik, nigdy sia ne boiu.
I budu sia micno z Nym woiowaty,
Choćbem mił i pekło prohraty.
280. Broń wsi moi zołnierzy berite,
Be jakiey strach, to we ne mliyte;
Stawte sia protewko Neho muzne!
Worota rechło zaczeniayte,
Łancuchamy druhemu (sic!) zawolikayte
285. I kołodkamy twerdymy pekło zakiedayte!
Uze Chrestos [z]de preyde,
Ałe chto duszczey budet, toy ottolia woydet.
Nechay wam ot strachu serdce ne mliie,
Iż ot toho Chresta wše poutikaie,
290. A we berite sia do Neho smiło
I u połe z Nem stawayte ciłe.
Ałe ja (об.) znaiu, iz wam ne nowena woiuwaty
I ne takiech recarew w polu i na placu imaty.
I wsi królowy i cari naszych ruk ne utekły,
295. Ałe samy baczete, ze w pekli.
Proto ne trewozte sia
I toho Chresta ne boyte sia.
Jeszcze ozydaiut posła ostatnoho na plac prestia Chrestowoho.

Poseł mowet:

Pane Ade nasz i te, pane starosto,
Oznaymuiu wam, iż idet nerowny car
300. I roznemi anheły(i) mnozestwo
Z Nem, Serafemow, Ieho Bozestwo.
Niczohosmo iskuraty protew Ieho iednoha (sic!) anhełu
A sełu Ieho mowy straszno buło słuchaty.

Bihlesmo do pekła, daiucze wam znaty,
305. Iak s tem Chrestom poczaty?

L u c e p e r korohw(oi)u zobaczeł i m o w e ł d o s ł u h s w o i c h: (л. 11)

Onoz k nam idet! Pełno sterezi[t] sia,
A w rukach swoich oruzeia derzite.
A iesły do was preydut, hrozno otpowidayte
Y płeczema dweri pidperayte,
310. Iiesłyby sia łamał, anhełow zabewayte.
Nechay on tut ne idet,
Nikomu ne figluiet!
Bo niczoho tut
Po Nemu.
315. Necha[y] w nebi sedet,
A woiuwaty sia z pekłom i namy ne yde,
Koły On Bozey Sen.
Ia ne znaiu, dla jakowech On preczen
Idet sudy.
320. Ne maiet On do nas zadnoy spr[awy]
I ne mozu rozumite, szczo za tak car sławy.

I o a n d o L u c e p e r a m o w e t:

Abeste takoho caria sławy ne czuwały,
Z ust mochi (sic!) o kotorom iesm[y] prorokowały, (oб.)
Ne telko ja, ałe i wsi prorocy, poczawsze ot poczatku swita,
325. Czerez wsi menuwszi lita?

L u c e p e r d o I o a n a m o w e t:

Znaiu ia, Ioane, ze to wse ty spraweł,
A ne toy car sławy,
O kotorom prorokowałes.
Bo caria w nebi sediaszczaho znaiu
330. I tut na zemły ne rozumiju,
Ot koły by sia On mił wziaty,
A toho rozumom ne mohu poniaty.

L u c e p e r d o s ł u h s w o i c h m o w e t:

Hey panowy mołodci! Nechay wam serdce ot strachu ne mliie,
Iz ot toho Chresta wse poutikaie.
335. Stawte sia mocno, za dweri berite i wołayte
K nem, strachu zawdawayte.
Bo ia rozumiiu, jezeli ne budete gwaltowaty y gwałtu czynet[y],

A iesły mia około wiaznew budet prosyty
Pewne, bem ia z de (л. 12) siat ne chotił boronety —
340. Rad by ia, zeby w spokoiu,
Bo sia czohos inszoho boiu.
Ani od pesma ne słyszałem,
Ani ot liudey dobrych ne czuwałem,
I szczoby to jakiey car sławy
345. Ze hrozno maiet preyte i pokruszyty nasza hławe[1]).

Słuhe mowiat:

Pane nasz, szczo my po tyi czasy wediły,
To presustwe wsi powidały;
Iz On wełyki czuda
Czeneł ne telko w Ierusałymi, ałe i wsiuda:
350. Mertwyi woskreszał,
Chorych ozdor[o]wlał,
A nas swoim słowom dali prohanial
J niczoho ne skurhałysmo z Nem,
Bo anhełow mnozestwo pre Nem.

Chrestos błezko prechodeł i moweł; i best jako hrom; y błahosło[wyt] korohwoiu; j mowet:

355. Otwerzite si[a] (об.), wrato (sic!)!
Otwerzite sia wrata, kniaze, wasza
I otwerzite sia wrata wicznaia,
Woschodet wo was car sławy[2]).

Luceper d[o] Chresta mowet:

Proszu Tia, Chreste, w dobroy obeczay,
360. Day me pokoiu i biłsze ne dokuczay.
Chtoz te jest car sła[wy]?
Kołez Te jest Boh, preymez Te ot anhełow chwału,
A nas zanechay,
Na worota moy i na mene bołsze ne wdaray[3]).

Chrestos 2-he raz mowet i błahosłowet korohwoiu:

365. Hospod kripost i sełen,
Hospod sełen wo brany!
Wozmite wrata, kniazy, wasza,
Wozmity sia, wrata wicznaia,
Wneydet do was car sławy.

---

[1]) Знова дописка: 22. [2]) Додано: 14. [3]) Додано: 17.

Luceper do Chresta mowet:

370. Proszu Tia, Chreste, ne nastupay na mene,
Bo ne westupuiesz u mene niczoho.
Ty car sławy — tam sobi panuy w raiu,
A ja Tebe ne preymaiu
I tak sobi tut doset maiu[1]).

Chrestos tretey raz blahosłow[y] korohwo[iu].
So iarostyiu sokruszysza sia wrata pekełneiia:

375. Otoz wo was wochodet car sławy.

I perekrestył w toyczas wrata; lancuche wsi sokrusz[y]ły sia. Wochodet Chrestos, otwiszczaiet k nem.
Jasnem prominem wsich pekełnych, gde Chrestos sokruszeł wrata.

Gwałt, panowy, gwałt! Łomet wrata bezpeczne,
Wiaznew moich choszczet pobraty koneczne.
Ałe szczo mia, Senu Bozey, gwa[ł]tuiesz,
Wiaznew moich z Soboiu wiczne preymaiesz,
380. Kotorych ja ot wika nazberał (об.),
A Te pekło moie zburew y zplądrował,
Adama i wsich swiatech iz Soboiu posłał,
Telko jeden sia Sołomon został,
S toho strach drezu.
385. I zpered jednoho prawedneka wydzu.
Petaiu ta (sic!), Sołomone, czemus sia został
Ty tut? Podobno to mini Chrestos podarował.

Sołomon do Lucepera mo[wyt]:

Oto Chrestos toie okazuie:
Pofturne preyte maiet.
390. Straszney buw Jeho perszey prechod,
Strasniszczey iescze po mene (л. 14) budet wtorey wchod.

Luceper mowyt do słuh swoich:

Słuhy moi, wozmite
Caria Sołomona iz pekła wikiente!
Ieho ne zadaymo
395. My wze ieho, ani Chresta,
Nechay suda biłsze ne chodet,
Pekłom y namy biłsz[e] nechay (bołsze) ne trywozet.

---

[1]) Додано: 19.

W toy czas bisy Sołomona wziały, z pekła
weprowadyły i mowiat:

Ideż za tem Chrestom, a tut bołsze ne buwayte,
Pekłom i namy ne kołoty!
400. Pryszoł Sołomon, poczał i duze skakaty,
Liuceper yz Adom poczał płakaty.
Sołomon poczał, skaczuczy, spiwaty,
Boha wo Troyce wiznawaty
I Preswiatuiu Mater wechwal[aty].
405. I tey słowa Sołomon poczał, id[u]cze[1]) spiwaty:
Prebłahosłowenaia Bohodyce (об.) Diwo,
Wopłoszczem bo sia iz Tebe
Ad plinen best, Adam prezwa sia,
Kłatwa potrebe sia,
410. Iewa swobody sia,
Smert umertwe sia,
A my ozechom!
Tim poiuszcze wozopyiem:
Błahosłowen Chry[stos] Boh nasz
415. Zwoływey tako. Sława Tebi!
[Si finis bonus. So Bogiem Oycem i Symem (sic!) y Duchem
SS: Amen.][2])

Щож говорить нам сей текст? Написаний, чи радше переписаний він, як і всї досї звісні його рукописи, у Галичинї і то в підгірських околицях, може й у самій Старунї. Вказують на се безсумнївно такі форми, як: z Iewow (10-тий вірш), wihnaty (16), ne frasuy sie (68) і ин. Дальше можемо догадувати ся з усякою правдоподібністю, що драму транскрибовано латинкою з церковного письма. Доказом на се часті й очевидні помилки переписчика, з чого виходять часами вискази без змислу, а ще більше дивні помилки у переставцї букв. Пр. слово: mochi (323) не уважав би я простою похибкою, а радше безмисльним переписаннєм церковного, чи українського: моих, де переписчик місто их написав: хи. Досї звісні тексти писані також церковним письмом. Вкінцї, як видно із способу писання, а ще більше з почерку букв, рукопис — як згадано — повстав у XVIII в., може в половинї.

[1]) Додано: 17.
[2]) Приписка відай також належить сюди.

В тексті, як сказано, богато помилок, та й то доволі незрозумілих — зрозуміти їх можна хиба, як заглянути до гарної проби реконструкції тексту драми дра Франка. Сї помилки походять не тільки відси, що наш рукопис переписаний з церковно-українського письма; ще більше треба їх покласти на карб сеї дивної манери, якою писані всї рукописи „Слова про збурення пекла", а яку завважав уже й др. Франко. І в нашому рукописї подибуємо часто „люки, недописи цілих віршів, піввіршів" і т. д. Перейдемо такі важнійші місця, подаючи по можности їх реконструкцію руським письмом, головно на основі тексту дра Франка (місця видерті або нечиткі в Старунському рукописї пропускаємо). Поправки підчеркуємо.

Вірш 6:

И все житіє, еже ест на верху землѣ.

Вірш 9:

Але я тому позавидѣлъ.

Вірш 26—27 — незрозумілі самі собою; повинно бути:

Я тилько помислилъ ровняти ся зъ нимъ,

Зъ неба

Стручоны и тамъ ся пославъ, где было потреба.

Ту в середньому рядку й останньому, здаєть ся, переставлені слова.

Вірш 28:

Овое то зъ мои причины (розум. стало ся).

Вірш 36:

И свое потомство, абы нѣхто не завадилъ.

Вірш 40:

И жадныхъ мнѣ не було страховъ.

Вірш 50:

И завше ихъ буде.

Вірш 55:

И фрасунки мене не малыи здиймаютъ.

Вірш 60:

Тогды Адъ бы былъ у покою запевне.

Вірш 69:

Бо будешь мѣти Исуса у себе.

Вірш 75:

И до того за злость Єго подмовилемъ Июду.

Вірш 77—78: Ту текст дуже попсований і відмінний від Франкового (вв.: 126—129). Найскорше ще можна би думати так:

Чинилъ ся Богомъ; а хто передъ нимъ (= судом) стоитъ, того
Не виджу; и в же не бою ся Марiина Сына. [невинна
Вiрш 91:
Абисмо не утратили нашихъ пекелныхъ ґмахивъ.
Вiрш 98:
Бенеру и Ѳрубля до великого гаю подъ Єрусалимъ.
Вiрш 105:
Бы Єго Жиды конечне взяли.
Вiрш 137:
Потомъ во всѣхъ i т. д.
Вiрш 146:
Готовалъ єси на насъ i т. д.
Вiрш 182:
А за тiи учинки буду ихъ любити.
Вiрш 188:
Друже, и розумѣю, же ты оттолѣ утечь ся розумомъ
Вiрш 225: [еще котуєшь.
И голова старая.
Вiрш 232:
А для єдноѝ душѣ всѣ чинятъ.
Вiрш 247: Тут належить конечно додати перед сим вiрш у Франка 346.
Вiрш 251: На кiнци ще бракує:
гласъ.
Вiрш 272: Недокiнчений, бракує перед сим:
было бы менѣ за встидъ (Франко, 371).
Вiрш 273:
Когда бымь ся платити поднялъ. — Або може:
И дань давати когда бымь ся поднялъ.
Вiрш 274:
Крульовалемъ 5000 сещ лѣт мало не до вѣку.
Вiрш 300:
И рожныхъ ангеловъ множество.
Вiрш 302: бракує:
не могли.
Вiрш 385:
И передъ собою єдного i т. д.

Оттакi мiсця належало би поправити. За те є тут i такi частини, що виходять дещо поправнiйше, нiж у досї вiдомих рукописах, пр. 388—391 (iз невеличкими змiнами), 365—368 i ин.

Супроти тексту дра Франка представляє Старунський рукопис скорочену редакцію драми; ту текст звичайно вкорочений, а крім того не стає в ньому декуди цілих партій, відомих відки інде. За се є ту цілі сцени, не відомі ще досї, і в сьому головна вага Старунського рукопису. Видно се й на перший погляд із числа стрічок, бо помимо численних скорочувань має Старунський текст 415 віршів + около 30 затрачених на початку, т. є около 450, а текст дра Франка 486 віршів, т. є ледви около 40 більше.

Придивім ся будові Франкової реконструкції й порівняймо її з нашим рукописом.

У дра Франка виглядає „Слово про збурennє пекла" ось так:

I. сцена: Люципер і Ад (1—161):

1) Люципер розказує, що він післав своїх слуг довідати ся дещо блище про Христа, бо він нїяк не може поняти сього, що се Божий син. Відтак оповідає свою історію від півшести тисяча лїт і вказує, як дороге йому пекло (1—95).

2) Ад радить занехати Христа, котрого силу вже пізнав при воскресенню Лазаря (96—112).

3) Люципер успокоює Ада й повідає, що вишле проти Ісуса своє військо, а тим часом вже підбурив проти нього Жидів (113—139).

4) Ад не знає добре Христа й тому боїть ся його та радить занехати (140—149).

5) Люципер додає Адови відваги й хоче післати Венеру й Трубая, щоби стерегли Христа (150—161).

II. сцена: Люципер і слуги (162—180).

6) Люципер посилає Венеру й Трубая стеречи Христа.

III. сцена: Люципер і Ад (181—223).

7) Люципер не боїть ся сина Марії, бо він не може бути Божим сином (181—200).

8) Ад почуває в цїлім своїм тїлї страх (201—206).

9) Люципер успокоює Ада (207—208).

10) Ад каже замкнути й укріпити пекло (209—217).

11) Люципер заявляє, що буде з Христом бити ся (218—223).

IV. сцена: Св. Іван Креститель, Ад і Люципер (224—286).

12) Св. Іван Креститель заповідає, що вже йде Христос висвободити з пекла праведних (224—233).

13) Люципер гнїваєть ся на св. Івана за сю мову й каже його за се покарати (234—286).

V. сцена: Перший посол і попередні (287—296).

14) Перший посол звіщає Адови, що вже Ісуса поставили перед неправедну жидівську раду.

VI. сцена: Другий посол (297—302).

15) Другий посол звіщає, що вже Ісуса замучили.

VII. сцена: Третїй посол (303—311).

16) Третїй посол звіщає, що Ісус уже незабаром умре, а пекельні воєводи чекають тільки на Иого душу.

VIII. сцена: Ад і Люципер (312—332).

17) Люципер тїшить ся сими новинами (312—318).

18) Ад таки не радить зачіпати Христової душі, бо він певний, що Христос правдивий Бог (319—332).

IX. сцена: Четвертий посол (333—354).

19) Четвертий посол звіщає, що годї було взяти Христової душі, бо довкруги діяли ся страшні переміни.

X. сцена: Венера і Трубай (355—366).

20) Венера й Трубай звіщають Адови, що вони втїкли перед ангельськими силами сюди, у пекло і питають ся, що їм робити, бо й Ісус прийде сюди незабаром.

XI. сцена: Люципер і слуги (367—400).

21) Люципер заохочує своїх слуг до бою з Христом.

XII. сцена: Останнїй посол (401—408).

22) Останнїй посол заявляє, що Христос іде до пекла з грізною силою.

XIII. сцена: Люципер і слуги (409—422).

23) Люципер заохочує ще раз своїх слуг до бою.

XIV. сцена: Попередні і Христос (423—457).

24) Христос велить взяти пекельні ворота (423—426).

25) Люципер просить Ісуса, щоб йому дав спокій (427—432).

26) Христос промовляє вдруге (433—435).

27) Люципер вдруге просить Христá дати йому спокій (436—439).

28) Христос промовляє в третє (440—441).

29) Ад кричить у страху (442—457).

XV. сцена: Попередні і Соломон (458—486).

30) Люципер ледви дихає із страху, а побачивши Соломона, питаєть ся, що він тут робить (458—461).

31) Соломон заповідає, що Христос прийде ще раз по нього (462—464).

32) Люципер каже слугам викинути Соломона з пекла (465—470).

33) Біси виганяють Соломона (471—474).

34) Христос потїшає Ад, що ще він наповнить ся душами, як до тепер (475—476).

35) Соломон вихваляє Богородицю й Христа (477—486).

У Старунському рукописї маємо:

Сцени: I—III, 1—10 відповідають таким самим сценам у Франковому текстї; тільки мають відповідні скорочення.

III, 11, себто цїлої промови Люципера до Ада перед виступом св. Івана Хрестителя у Старунському рукописї нема.

Далї від IV, 12 аж до XIII, 23 знов оба тексти вірно відповідають собі. Та відси бачимо в Старунському рукописї значні зміни. І так у Старунському рукописї:

а) Іван говорить до Люципера, що се неможливе, щоби тут в пеклї не чували про Христа; аджеж про Нього пророковано вже від давна (322—325).

б) Люципер відповідає Іванови і складає всю вину за цїлу сю халепу на нього, а не на „царя слави". Є один цар на небі і він ніяк не розуміє, відки йому взяти ся на землї (326 - 332).

в) Люципер говорить до своїх слуг, називаючи їх „молодцями". Він заохочує їх до боротьби з Христом, каже нічого не лякати ся й запевняє ще раз, що він ніяк не розуміє сього, який се цар слави має прийти (333—345).

г) Слуги відповідають, що вони йому вже раз говорили, який сей Ісус сильний (346—354).

Сих усїх уступів у звісних досї рукописах нема.

Далї йдуть сцени, що відповідають Франковим XIV, 24—28. Опісля знова зміна: Франковим XIV, 29—XV, 30 відповідає у Старунському рукописї одна мова відай Люципера, не Ада, отже й Люципер, не Ад кричить і ґвалтує. Виходить се із слїдуючих слів Соломона, де сказано: „Соломонъ до Луципера мовитъ".

Дальше маємо відповідь Соломона, подібну до Франкового XV, 31, відки вже оба тексти відповідають собі аж до 33 включно. Франкового XV, 34 у Старунському рукописї нема, а відси до кінця вже оба тексти знова подібні.

Так отже бачимо, що попри значні відміни у частях, що в обох текстах відповідають собі, є ще у Старунському рукописї цїлі сцени, яких де індe не подибуєть ся.

Лишаючи на боці близший розбір нового рукопису, звернемо ще увагу на назви обох пекельних воєвод. У Старунському рукописї вони названі: Бенера і Фруб[е]ль або Фрубляк; др. Франко приймає: Венера (або Недера) і Трубай. У пасхальній вірші, надрукованій в „Основі" 1862 р., а передрукованій у дра Франка (стор. 6—9), називають ся сї воєводи: Бинарей і Трубарей. Отже впадає в око подібність назв: Бенарей і Бенера; тому може й не Венерою назвати-б пекельного воєводу. Що до назви: Фруб(е)ль, то вона може бути попсована злим відчитаннем назви: Өрубай чи Өрубаль, де церковне *а* міг переписчик відчитати як *л*.

Ярослав Гординський.

Наукова хроніка.

Референдарські суди і їх діяльність в українських землях на переломі XVI—XVII вв.

Ignacy Tadeusz Baranowski — Sądy referendarskie (Przegląd historyczny т. IX, с. 82—96, 170—184).
— Księgi referendarskie. Tom I. 1582—1602. (Wydawnictwa Towarzystwa naukowego warszawskiego N. 4. Komisya historyczna N. 3). Варшава, 1910, стор. XVI+176.

I.

Про референдарські суди не було дотепер майже ніяких студій: дещо займали ся тим питаннем юристи кінця XVIII в., пробував розсвітлити їх діяльність Любомірский в книжці Ludność rolnicza, позатим ніхто не вів над ними спеціяльнійших дослідів. Аж в останнім році появила ся стаття І. Барановского, присвячена орґанїзації референдарських судів, а потім також виданий ним перший том референдарських книг зі вступними поясненнями. Референдарські суди, що були одиноким апеляцийним трибуналом для селянських справ в Річипосполитій, мають для дослідника соціяльних відносин України великий інтерес і треба присвятити їм більше уваги; на сім місці хочемо використати сей важний матеріял, о скільки він відносить ся до українських земель.

Найдавнїйший декрет референдарського суду, що до нас дійшов, походить з 1582 р. (Księgi с. 127); врештою не маємо ніяких докладнійших звісток, коли сї суди завязали ся. Назву свою взяв сей трибунал від своїх керманичів, референдарів. Сї урядники виступають на королївськім дворі вже з початком XVI в., тодї були вони якби референтами прошень, що напливали до королївської канцелярії; пізнїйше віддано референдарям до розслїду спірні справи, вкінцї конституція 1538 р. поручила їм брати участь в суді, який вів особисто король. Орґанїзація

самостійних референдарських судів приходить 1578 р.: тоді розмежовано обсяг власти трибуналів від „задворних“ судів; задворним судам лишено справи королївських маєтностей, що державили ся старостами. В королївщинах король уважав ся якби звичайним дідичем і до нього мали приходити в останній інстанції всякі спори: „кождому з наших підданих вільно до нас, як до зверхнього пана в кривдах своїх прибігати“ (Księgi c. 52, 73, 115).

Референдарський суд збираєть ся все на королївськім дворі, в XVI в. в Варшаві. Засїдав там референдар, референдарський писар і асесори задворних судів, себто коронні інстиґатори, кор. кустос, реґент, метриканти й асесорський писар. Процедуру суду знаємо докладно. Одна з сторін вносила скаргу, сама або разом із коронним інстиґатором. Сїльська громада висилає часом одного з селян: нпр. 1592 р. селяне з Бунова (перемиського стар.) стають перед судом „через одного з поміж себе, Івана Пачулчака (Księgi, c. 20); деколи знов являєть ся більше представителїв громади і добирають собі правного заступника: 1594 р. піддані з с. Баснї (любачівського староства) стають „через шляхотного Станислава Пелку, прокуратора свойого, при особистій присутности роботних Івана Барзе, Федька Онушка, Івана Миськового сина і Ждача, кметїв і обивателїв с. Баснї“ (Księgi c. 8). Обжалований давав свою відповідь, при чім обі сторони складали свої документи. Коли зізнання сторін не були згідні і справи не можна було рішити, суд висилав комісію, що мала розглянути все на місцї і переслати свою опінїю в „замкненім ротулї“. Комісарами були з початку королївські секретарі, се давало ще якусь запоруку безсторонности, бо сї люде не були так звязані зі сторонами; пізнїйше до комісії входить ріжна шляхта, переважно сусїди сторін — і комісія тратить богато на вартости. Комісія приїзджала на місце і своїм листом скликувала сторони; розслїд бував дуже докладний; переслухували ся свідки під присягою, відбували ся візії, поміри і т. ин. — часом при військовій асистенції. Деколи комісія могла видати на місцї вирок і справа вже не вертала до референдарського суду; деколи комісії не приступали зовсїм до слїдства і референдарі мусїли віддавати розслїд кому иншому, нпр. ґродському старостї з сусїдства. Коли прийшла опінїя комісії, референдарський суд розслїджував її разом з иншими актами і на сїй підставі видавав остаточний декрет в імени короля. Деколи вирок був тільки тимчасовий; піддані діставали тодї „ґлейт“, що мав їх хоронити перед старостою. Рішення суду не були невідкличні, але деколи референдарі касували власні декрети.

Діяльність референдарського суду мала розтягати ся на цїлу корону. В дїйсности інтересовані користували ся судом рідко: в XVI і XVII в. було всього річно коло 20 справ (найбільше 50 справ). За-

мітне також, що до судів приходили тільки справи з центральних воєводств корони: поза Львів і Самбір з одного боку, а Каліш і Плоцк з другого суд не переходив майже ніколи. Д. Барановский поясняє се тим, що в тих межах лежали передовсім маєтности Ягайлонів, що там завдяки кор. Боні зорґанізовано найгарнійше судівництво, — тому селяне з тих земель найчастійше користали і з референдарських судів (Sądy c. 85). Але се об'ясненнє мало правдоподібне. Завважити треба, що з дальших земель був труднійший доступ до суду, бо дорога до Варшави була занадто тяжка і далека. По обчисленню д. Барановского[1]) в референдарськім суді було 1582—1602 рр. всїх справ 95; з сього на українські землї приходить більше як на польські, бо 52 справи: з підляшського воєводства 16, з люблинського 1, з руського 35 справ.

Компетенція референдарських судів ніколи не була означена докладнійше. В XVIII в. стають вони законодатним тїлом для сільських судів, при тім зістають ся апеляцийним судом для льокальних судів, особливо коли іде о тяжші кари, передовсїм о кару смерти. Але в XVI в. і на початку XVII в. кримінальні справи виступають рідко; референдарські суди рішають передовсїм спори, що вийшли на тлї економічних відносин. Се час найбільшого розвитку шляхотської фільваркової господарки; на селянство, дотепер ще досить незалежне, приходять чимраз нові тягарі: панщина розтягаєть ся на чимраз більше число днів, збільшають ся всякі повинности, підводи, сторожі, повози, чинші, данї в натурі, пани забирають селянські ґрунти і пасовиска, не допускають підданих до лїсів... Все те мусїло викликувати реакції в свідомійшім селянстві і референдарські акти переповнені скаргами підданих. Але рівночасно виступають против підданих старости і державцї: вони вважають селянські змагання „бунтом", „непослухом" і жадають, щоби референдарський суд примусив підданих до послуху панам. Референдарі мали отже тяжке завданнє, мусїли погодити суперечні інтереси двох сторін. За підставу до своїх рішень референдарський суд бере звичайно люстрації та ревізії, що мали офіціяльне значіннє, передовсїм люстрацію 1564 р., в XVII в. люстрацію 1661 р. Але референдарі не все тримали ся сих державних документів. Сї судді були звязані зі шляхтою клясовими інтересами, старости мусїли мати на них свій вплив, — і референдарі нерідко в рішеннях против „непослушних" підданих поминають люстрації, а справу розсуджують на основі „звичаїв". От як представляє сї рішення д. Барановский: „Вистарчило, щоби одному державцеви в околицї дало ся зломити опір хлопів і збільшити роботи, а вже повставав прецеденс, що улекшував референдарським судам леґалїзоване збільшеннє тягарів. Ча-

[1]) Księgi referendarskie c. XIV—XV.

сом референдарські суди ідуть ще дальше: не згадують нічого про „звичаї, що панують в инших староствах, але позволяють збільшувати роботи просто в огляду на хосен старостинського фільварку. Присуд сього рода на довгий час леґалізував надужитя старостів, бо декрети референдарських судів в пізнійших процесах ставали підставою до рішення справи“[1]). Суд, що мав боронити справедливости, став інституцією, що давала правну підставу до закріпощення селяньства...

II.

Приступаємо до огляду процесів з українських земель; сї акти не тільки показують діяльність референдарських судів, але також кидають богато світла на відносини нашого селянства при кінці XVI в.[2]).

Найважнійша справа, що стоїть на першім місцї у всїх жалобах і судових рішеннях — се селянські роботи, панщина. На сїй точцї найчастійше приходили до спорів між селянством і панами і се питанне референдарські акти ілюструють дуже гарно[3]).

Села, де нема ще тижневої панщини, в тім часї стрічають ся тільки на північних окраїнах українських земель, що сусїдували з в. кн. Литовським. Так в суражськім старостві одні села називають ся „копні“, инші „тяглі“ — відносини в них неоднакові і комісія мусить переводити з кождим селом окремо умови що до чиншів і робіт (с. 14). В сїм старостві перевів суд 1592 р. таку ординацію між підданими і старостою. Чинш з кождої волоки виносить 8 лит. гр., за стацію $2^1/_2$ гр., за неводи 2 гр., за віз сїна 5 гр., за гуси, курки, яйця $3^1/_2$ гр., гайдуківщина 6 гр., сторожівщина 12 гр., меду половину з того, хто що має; замість грошей староста може брати деколи продукти; згадуєть ся ще дякло вівсяне і житне. Робити мають 12 днїв на рік „з чим кажуть“, а крім сього мають жати озимину 4 днї, ярину по 2 днї, з кождої волоки по одному на день; „на ґвалт“ мають іти 2 днї на озимину, один день на ярину; сїно косять і звозять „без дня“. Дерева має кождий звести з волоки четверо; підводу дають раз в рік з волоки, або мають відробити 6 днїв дома. Мають направляти мости і греблї. В сїм старостві, як бачимо, роботи ще не великі, селяне платять замість повинностей ріжнородні чинші. Те саме бачимо в ратенськім старостві:

[1]) Sądy referendarskie l. c. c. 93—94.

[2]) Чимало з тих справ, на підставі місцевих актових книг, було вже використано проф. Грушевським в розділах V тому Історії України-Руси, присвячених сїльським відносинам; в них подають ся нераз вказівки і на попередні стадії тих процесів, що з кінцем XVI в. приходили перед референдарський суд.

[3]) Всюди дальше цітати сторін відносять ся до I т. Księgi referendarskie.

в Костені суд присудив 1594 р., що піддані мають робити тільки 8 днів на рік і платити 8 гривен чиншу (с. 37); в Видзаневичах роблять вже оден день з лану тижнево і платять 1 зол. чиншу з волоки, бо ґрунти у них дуже погані (с. 43).

Але норма, яка загально панує з кінцем XVI в., се два дні тижнево з лану. Звичайний присуд референдарського суду такий: „Що тикаєть ся робіт, піддані мають робити з кождого лану два дні на тиждень, з півлану оден день, виходячи до роботи зі сходом сонця, а сходячи о заході; відпочинку для худоби мають мати дві години в полудне, а літом в великі горяча дещо більше; до більших робіт підданих не вільно силувати“[1]). Декрети зазначують, що се дієть ся „по звичаю сіл наших в руській землі“ (с. 9), „прикладом инших королївських сіл“ (с. 30); такий стан стрічаємо в державах грибівській, сяніцькій, перемиській, любачівській, львівській, рогатинській.

Референдарський суд стараєть ся завести сю норму в кождій справі, яка прийде перед нього: роботи два дні на тиждень вважають ся загально обовязуючими. Своєю дорогою рідко бувало, щоби суд зменшав число днів роботи і зводив їх до сього minimum, як нпр. в селах любомського староства, де селянам присуджено робити два дні замість трьох днів тижнево (с. 53); далеко частїйше підвисшала ся панщина з кількох днів річно до сеї тижневої норми. Кілька прикладів на се маємо з північної України, де що йно тепер панщина починає зростати. В Проневичах (більського стар.) селяне жалували ся, що державець примушує їх до роботи 30 днів на рік, коли при осаді 1586 р. староста назначив їм тільки 12 днїв; державець покликував ся на люстрацію 1592 р. і підданим наказано робити по 2 днї тижнево з волоки (с. 75)!

В Райську, більського староства, державець хотів тримати ся постанов люстрації з 1576 р., піддані покликували ся на ревізію 1581 р.; суд прихилив ся до пізнїйшої ревізії і наказав, щоби піддані робили два днї тижнево з волоки, а осадні по 12 днів річно; чинші, підводи і ин. мали йти як в люстраціях (с. 70). Такий сам присуд видано для Оріхович, тогож староства, але кількох підданих лишено при инших повинностях, так як се було в ревізії (с. 71). В Саморовцях, ратенського стар., піддані з початку нїби приняли поділ на волоки, але пізнїйше не хотіли на нього згодити і не віддають нїяких повинностей. Суд присудив 1594 р., що піддані мають тримати ся нового поділу і робити два днї на тиждень з лану та платити инші податки; натомість дістали полекші від деяких чиншів і робіт (с. 38). Так само рішено справу

[1]) Пор. с. 3, 4, 6, 9, 21, 30, 31, 36, 51, 79, 111, 119.

й в инших сусідніх селах (с. 39, 42, 58).

Взагалї суд поводив ся вповні безоглядно з усякими льокальними звичаями, навіть коли вони мали за собою привілеї. В Домишлянах, ратенської держави була родина Малехів, що мала привілей кор. Жиґмонта на три лани ріллї; з сеї землї не віддавано ніяких повинностей, тільки платили по копі чиншу та їздили з підстаростою відправляти суди. Такі самі права мав рід Ничипора, комісія признала сї права 1594 р. (с. 36). Але на тім місцї осідали також люде без привілеїв і дуже „розродили ся“. Місцевий староста почав їх примушати до роботи на ратенськім фільварку по два днї з лану (с. 36). Піддані протестували против сього і доказували, що привілей Жиґмонта відносить ся також до них; суд не хотів признати тих претенсій (с. 59). Спір трівав дальше. Тодї 1600 р. комісія поручила привілейованим властителям примусово скупити рілї тих непривілейованих підданих; колиб се не помогло і піддані дальше не хотіли сповняти панщини, дозволено державцеви скупити також привілейованих і всї ґрунти зрівняти в повинностях (с. 159).

Ніякі привілеї не мали тут значіння...

В Торках і Бучівцї перемиського староства селяне мали привілей Жиґмонта I, що назначав їм як повинність пильнувати стада, жати сїно, збирати збіже і мати над тим всякий догляд, — до робіт не були обовязані. Місцевий державець доказував, що служба коло стада скінчила ся перед кількадесять роками і піддані відправляли роботи, як инші села; суд прихилив ся до виводів старости і назначив селянам дводневну роботу (с. 117).

Против суражського старости деякі піддані підносили жалї, що примушує їх до робіт, затягів, підвод і ин., хоч вони є вибранцї і мають свої права й привілеї. Староста перевів доказ, що сї піддані не є „праздиві“ вибранцї, а тільки поженили ся з вдовами по вибранцях або покупили гайдуцькі волоки; суд рішив, що „вибранецька служба і вольність не йде за ніяким купном анї по жінцї“ і дозволив старостї покарати тих підданих та примусити їх до робіт (с. 96).

Піддані з Добрян (львів. стар.) в процесї з львівським старостою Миколою Гербуртом предложили судови привілей Владислава Ягайловича, за котрого село осїло, та конфірмацїї Жиґмонта Августа і Стефана Баторія — з привілеїв виходило, що мають робити тільки 8 днїв на рік, а чинш платити 24 гр. Староста доказував, що ті привилеї знесені торунським статутом і показував якісь инші три декрети, відповідно до яких селяне мали робити 2 днї тижнево. Суд прихилив ся до арґументів старости і рішив, що „привілеї показані підданими, не мають мати більше ніякої ваги і колиб вони хо-

тіли ними хвалити ся, привілеї будуть їм відібрані (с. 31).

Подібна була справа підданих сіл Сілкової, Нижньої і Вижньої Білої (грибівська держ.); тут також селяне покликували ся на привілей Жиґмонта I, що обовязував їх до роботи тільки 6 днів в рік; але грибівський державець, до якого належали сї села, вказував на торунський статут, що зніс всї вольности селян і покликував ся на королївські декрети і практику в ріжних державах. Суд очевидно признав права державця (с. 33).

Але все таки сеї дводневної панщини не переведено всюди і лишили ся села, де роботи не були точно означені. В Смолицї (любачівське стар.) піддані мають фільварчок „зарабляти і прятати", а до инших робіт за днї не вільно їх примушувати (с. 7). В Баснях (любачівське стар.) мають селяне іти толокою на фільварок до сїна, жнив і всякої иншої роботи як домашньої, так і пільної, „як се й инші піддані тамтого краю привикли робити" (с. 9). — Такі неозначені роботи дуже легко збільшали ся і панщина зростала понад два днї — деколи дуже значно.

Селяне з Вишатич відправляють роботи і затяги на сусїднім фільварку три днї на тиждень. Піддані з Руської Волї і инших сіл луківського староства, по привілею кор. Стефана мали робити тільки два днї з лану; пізнїйші державцї піднесли днї робіт і селяне нїби на се згодили ся; в 1596 р. мимо протестів селян суд визначив їм чотири днї роботи на тиждень з лану, від сходу сонця до заходу! (с. 56). Перемиський староста примушував підданих в Чикові до робіт в кождий день тижня; суд присудив, щоби селяне робили три днї тижнево з півлана, значить ся 6 днів з лану; пан має їх скоро пускати з роботи, бо до дому мають півтора милї... (с. 102).

Ніякі закони не нормували панщини, рішала всюди самоволя старостів, — а референдарський суд своїм авторитетом скріпляв сї відносини...

III.

Панщина — се тільки один з тих тягарів, що несли на собі селяне. Референдарські акти відкривають перед нами ще всякі инші повинности і надужитя, що лягли тяжким ярмом на підданих.

Богато скарг вносили селяне на державцїв, що забирали їм ґрунти, пасовиска і лїси.

Перемиський староста Ян Тома Дрогойовский, коронний референдар, в Вишатичах забрав підданим чималу частину пасовиска і загородив його; суд казав звернути селянам пасовиско, бо з давна були в спокійнім уживанню (с. 97—98). Такі самі надужитя були в Негрибцї (с. 100). В Торкові і Бучівцї (перемиського стар.) державець побрав

підданим ріллї і ґрунти, а повинностей при тім не зменшав; так само відібрав їм пасовиска і сїножатї та побудував на сім місцї загородничі доми і жупну шопу; суд приказав ґрунти звернути, а на пасовиско дати инше місце (с. 117). — Львівський староста закидав підданим з Жиравки і Солонки, що тримають більше ґрунтів, як се записано в привілеях і в люстрації; суд дозволив старостї взяти комісію для помірів: колиб знайшло ся у селян землї більше як 33 волоки, „має їм відняти і на свою користь обернути“ (с. 78). — Державець в Клещовій (рогатинського стар.) забрав одному підданому сїножать; суд казав звернути (с. 51). Що до пасовиск, які побрав селянам той сам пан, — справу відложено до ревізії або добровільної угоди (с. 52).

Шл. Станислав Порудиньский, державець Бунева в справі з селянином Іваном Пацюльчаком мусїв згодити ся, щоби сей підданий „лишив ся на рілї при своїх дїтях спокійно до смерти і не мають його з неї рухати“, — за те Пацюльчак відступив від „права гайдуцького“, якого домагав ся. Його донька мала мешкати при батьку аж до часу, як вийде заміж; сина державець „випустив і звільнив від коршми й від усякого чиншу“ (с. 21).

Піддані суражського староства скаржили ся в справі тричівського фільварку, що староста переніс селян на инші рілї і ґрунт; суд признав, що староста має право закладати фільварки, а селянам казав дати на якийсь час волю, щоби могли побудувати ся на нових місцях (с. 14). — В Дубичах (клещелївського стар.) комісія відняла селянам третє поле, хоч вони платять чинші і податки; справу рішать ревізори (с. 73).

З тим вяжуть ся селянські скарги на се, що пани не допускають їх до лїсів і стягають за дерево оплати.

Піддані з Клещової (рогатинського стар.) скаржили ся, що державець не допускає їх до хворосту і корчів, що мають при своїх ґрунтах, і тому навіть забирає їм сокири. Суд розсудив справу на користь селян (с. 51). — Піддані з Торкова і Бучівки (перемиського стар.) платили чинш від дерева; звільнено їх від того, бо „де були лїси й пущі наші, є рілї“ (с. 118). — Селяне з Саморовець (ратенського стар.) платили 10 зол. за дрова, потім увільнено їх від того (с. 38). — В Вишатичах державець забирав селянам дрова, що купують собі на свою потребу; суд казав звернути (с. 98). — Піддані з Дубич (клещелївське стар.) скаржать ся, що сусїдна шляхта не допускає їх до пашї в борах (с. 73). — Дань за жир від вепрів була в богатьох місцях (с. 3, 5, 7, 32, 80); суд лишав її, бо була записана в люстраторських реєстрах.

Комісії реґулюють також всякі инші повинности підданих; а по-

винностей таких було без числа.

На першім місці стоять підводи і повози. В Жиравці і Солонці (львів. пов.) відповідно до своїх привілеїв селяни дають підводи для львівського замку до Городка, Щирця, Смерекова, Бібрки і Глинян, їздити з листами, де кажуть, і инші повинности, — против сього не протестують (с. 77, 78). — В Негрибці „служки" мали повинність їздити з листами одним конем; староста жадав коней до стрільби і для своїх слуг на ріжні потреби; потім служки згодили ся платити річно по 20 зол., щоби увільнити ся від їзди, — але спори трівали дальше й суд апелює до державця, щоби справу полагодив, як Бог приказав... (с. 100). Сї піддані не обовязані шукати втїкача także na przemytku анї до инших доріг (с. 100). — В любачівськім старостві на повози або на їзду за дорогу не можна витягати селян, хиба що дорогу можна відбути одного дня там і назад. Коли селяне їдуть в дальшу дорогу, кождий день їзди викидаєть ся з тижневої роботи (с. 3, 4, 53, 80). — В Смолинї (любачївське стар.) повіз відбувають тільки зі збіжем до фільварку (с. 7). — В Сїлковій і Білій (грибівська держ.) найдальша дорога мала бути до Бохнї раз або двічи в рік, коли дорога є добра (с. 34); в Хочові (сяніцького стар.) селяне їдуть найдальше 7 миль (с. 111), в Ворочинцї 4 милї (с. 120). — До повозів примушено в Негрибці коршмара, хоч сеї повинности не було в люстрації; на тих дорогах втратив 6 коней, — державець має шкоду звернути (с. 101). — В Торкові і Бучівцї піддані не мають їздити по сіль анї де инше, тільки на торг зі збіжем або з фільварчним набілом (с. 118). — В луківськім старостві селяне обовязані їхати тричі на рік з житом до Висли, а також возять дрова (с. 56—57). — В Дубичах, клещелївського староства, селяне мають давати підводи тільки до р. Нура зі збіжем (с. 73).

Сторожа згадуєть ся досить часто. В богатьох місцях піддані відбувають її по черзї; се числить ся їм за днї (с. 3, 5, 7, 80, 111, 118, 119). В деяких селах селяне замість сторожі платили оплату: в Красові 7 зол., в Добрянах 10 зол., в Сїлковій і Білій по 6 зол., в Клещовій 10 зол. (с. 30, 31, 34, 51); на бажаннє селян в деяких місцях знесено оплату, а піддані мали сторожу відправляти; де инше полишено оплату; в однім місцї зовсїм увільнено селян від сторожі (с. 36).

Роботи коло ставів, гребель, неводів і ин. стрічаємо рідко (с. 5, 7, 9, 38, 53, 98, 100).

Данї в натурі маємо дуже часто; комісії не зносять їх, тільки реґулюють. Медова дань має складати ся медом не грішми; коли піддані працюють коло бортей, належить ся їм воля від робіт (с. 5, 6, 7, 80). Дань від курей укладаєть ся „по звичаю" і відповідно до лю-

страторських реєстрів (с. 5, 80, 120). Деколи платять селяне попрядне по кілька грошей (с. 9), частїйше прядуть для пана.

В Буневі (Перемищина) мають прясти лиш по 4 лікті ті, що є „на однім хлїбі“ (с. 21). В Клещовій селянки мають прясти тільки по 6 ліктїв з лану; державець обовязаний давати все своє прядиво, щоби свойого нїчого не докладали (с. 51); таксамо в Ворочанцї (с. 119). В Вишатичах і Чикові суд присудив, щоби селянки пряли тільки по 4 ліктї і не докладали до сього власного прядива (с. 98, 102).

В Баснях (любачівського стар.) селяне платили за стацію по півгрошку (с. 9). Перемиський староста брав з підданих у Вишатичах стації нїби на жовнїра Річипосполитої; суд присудив, що селяне мають складати стацію тільки за гетьманськими листами (с. 98). Так само рішено в Негрибцї (с. 100) і Чикові (с. 102). — Піддані з Вишатич заплатили оден побір тричі: староста не хотїв дати їм квітів (с. 98).

Чинші лишав суд звичайно такі, як були в ревізорських реєстрах (с. 7, 36, 101). В Солонцї і Жиравцї селяне зробили угоду зі старостою що до чиншів на один рік; пізнїйший староста вибирав чинш по 12 зол., — суд розсудив справу на користь селян (с. 77—78). В с. Люблинець (любачівського стар.) староста брав більший чинш, як селяне мали платити; суд рішив, що піддані мають платити не більше як 24 гр. з лану (с. 80).

В Красові, Бродах і Добрянах (львівського стар.) та в Хочові (сяніцького стар.) селяне платили за вибранця 12 зол., — змінено се в такий спосіб, що 19 селян мають за двайцятого відбувати роботи і повинности (с. 30, 32, 112). В Торкові і Бучівцї староста має державець визначити для вибранця вільний лан або волоку (с. 118). В селах Кобильничі, Прусє, Смолин, Люблинець (любачівського стар.) замість робіт „za wybranie“ староста брав від підданих по кілька грошей, — перед судом відступив від сього (с. 3, 5, 7, 80).

Кілька інтересних звісток маємо про примус купування у пана деяких продуктів. В справі підданих з Вишатич суд присудив, що селяне мають купувати сіль тільки тодї, як самі схочуть; натомісь рішено, що піддані мають брати збіже у пана, але державець має давати справдї збіже не послїд (с. 98). В Торкові і Бучівцї силував державець селян, щоби брали пиво і горілку; суд рішив, щоби пан давав до коршем добре пиво, а до поганого щоби селян не силував (с. 117).

Справи про повинности не-селян, а більше незалежних елементів, як руського духовенства, мельників, міщан і т. и. стрічаємо доволї рідко.

Піп з Негрибки скаржив ся, що державець побрав йому 9 коней,

3 корови, 5 мір жита і якусь суму грошей за повинности, яких нема в люстраціях; приказано йому зложити присягу в міськім уряді в Перемишлї і тодї державець зверне йому 100 зол. за шкоди (с. 100).

Справу мельників в державі клещелївській рішено так, що мають брати собі одну міру, а дві міри давати старостї; староста має переводити всї направи в млинах (с. 74). В Курашові, більського стар., селяне розкинули млин мельника Капача, бо вода заливала їм сіножатї; суд признав селян невинними, але приказав платити їм чинш 5 зол., який дотепер платив мельник (с. 141).

Инших справ, що не дотикають пiдданських відносин, не будемо тут близше приводити[1]).

IV.

Ярке світло на відносини між старостами і селянством кидають скарги підданих на ріжні „безправства" і „тяжкости" державцїв, на несправедливі „вини" і кари на тїлї. Звичайне рішеннє референдарського суду в тих справах таке: не вільно робити безправств і тяжкостей челяди анї уживати „суворого битя", — але не боронить ся против непослушних і недбалих ужити „карання помірного і справедливого" (с. 3, 4, 6, 7, 53, 73, 79 і ин.). Перемиському старостї приказано не карати підданих і не брати з них вин несправедливих (с. 100); сяніцький староста має віддати підданим 50 зол., що взяв від них як вини, за „затрималі роботнї днї" (с. 111). Державцеви в Ворочанцї (сяніцьке стар.) приказано не брати вин несправедливих, але карати иншим способом, по справедливости, а ті, на котрих є поручені, щоби вільні були" (с. 119).

Піддані з Клецової скаржили ся, що коли ходять на скарги до суду, „бють їх, саджають і немалою вязницею мучать". Суд присудив, що державець „не має уживати суворого битя против підданих, але карати по провинї, так щоби знайдено було після Бога і самої справедливости". А селяне мають бути послушні державцям і їх урядникам (с. 52).

Перемиський староста карав „вязницею і битєм" підданих, що мали королївський ґлейт; справу віддану інстиґаторови (с. 100).

---

[1]) Зазначимо отсї справи: спір між війтами і осочниками більського стар., хто має відвозити гроші до скарбу (с. 81—2); спір між селами Зубів і Плосків, більського стар. о ґрунти (с. 89—91); спір між бурґфабієм і міським урядом м. Брянська (с. 144); ріжні справи брянського стар. (с. 145); справи самбірської економії (с. 24); справи селян сїл волоського права против князїв і старости (с. 102—4); справа перемиських горбарів (с. 104—5).

Державець в Медиці „бє, саджає і инші прикрости робить“ підданим, що ідуть з жалями до суду (с. 115); те саме було в Торках і Бучівці (с. 118), те саме і в луківськім старостві (с. 57).

Підданий Селимон Вторкович з Райська (більського стар.) скаржив ся на одного урядника, що побрав йому без причини кобилу, віз, бочку жита і копу грошей, а його самого побив (с. 70). Один підданий з Оріхович (тогож староства) вніс скаргу, що слуга підстарости забрав йому вола, знищив ліс і побрав 70 снопів жита; підданий боїть ся і за своє здоровє (с. 71). Війт з Платич тогож староства забрав одному селянинови його батьківщину, находить на його дім, бє його і так знущаєть ся, що селянин не може витримати в селї (с. 72). Більський економ побрав селянам з Павлова воли і конї (с. 135). Селяне з Проневич скаржили ся, що побрали їм воли, без причини, в грабежи; справу віддано війтівському судови в селї до рішення (с. 76).

Селяне з Жиравки і Солонки внесли скаргу на львівського старосту Мнїшка, що зломив ґлейт, який піддані дістали від короля в Варшаві — одного з них під ґлейтом засаджено до вязниці і він мусїв викупити ся. Дальше скаржили ся, що беруть від них несправедливо вини; таким способом, від тих, що сидїли в вязниці старостинські слуги взяли по ялівці, курок 400, гусей 100, волів 3 і т. ин. Івана Малика з сином засаджено в вязницю і тримають дотепер. Слуга львівського земського писаря напав на дім селянина Шелеста і взяв йому 1000 зол. готівкою, три записї на 1600, 1300 і 240 зол., богато полотна, хуст, одїжи, худоби 114 штук, 35 улиїв пчіл, 12 вепрів і т. ин. Шелестового слугу дуже побили, поломили йому руки, втяли один палець... Цїла справа, як бачимо, пішла вже дуже далеко і заступник старости обіцяв зробити справедливість зі слуг: мовляв, се стало ся без його відома; референдарський суд казав звернути селянам забрані річи і випустити увязнених, а до переведення справедливости визначив комісію; селянам поручено безпечність перед судом і обіцяно зробити все, щоби „вже колись був кінець тим набігам і жалям“... (с. 79).

Селяне с. Бунова (перемиське стар.) виступають 1592 р. против державця тогож села, шл. Станислава Порудиньского передовсїм з закидами против його суду: шляхтич брав з них „вини“ несправедливо і без правного розсудження, а „одного чоловіка дав скарати на горлї“; пан обіцяв перед судом, що буде на будучність справедливий й селяне відступили від своїх жадань, а про смертний засуд того селянина обіцяли „вічну мовчанку“ (с. 21).

Не все справи кінчили ся таким угодовим способом. Декóли розязрені селяне виступали силою против державця, пробували самі робити

собі справедливість. Такі „бунти“ кінчили ся для підданих звичайно дуже сумно.

Селяне з Башні (любачівського стар.) кілька разів ходили зі скаргами на любачівського старосту Яна Плазу, що сей староста „мав їх до робіт і инших річей неповинних над права і старинні привілеї обтяжати і приневолювати“. Нераз висилано там комісії, але й остання вернула ся без успіху. Староста скаржив ся, що піддані не хочуть віддавати йому ніяких повинностей ані робити робіт, так що за їх упором нераз сїно і хліб лишаєть ся на полї, бо нема кому вібрати. Селяне показували свої привілеї і просили, щоби заховати їх при тих привілеях; але староста мав знов декрет Жиґмонта Августа з 1569 р., яким установлено повинности селян на фільварку, і з свого боку жадав, щоби „своєвільних підданих вкорочено“. При остаточнім речинцї 1594 р. селяне не явили ся на референдарський суд і староста виграв справу. Селяне мусїли піддати ся повинностям, що були визначені королївським декретом, а крім сього віддавати „й инші повинности, які наші піддані тамтих країв віддають“. З огляду на се, „що від богатьох лїт в тих людях знаходить ся значна злість і шкідливий упір“, приказано старостї „герштів і бунтівників що значнїйших“ піймати і відіслати на краківський замок, де мали бути покарані; а коли-б на будучність коли сї піддані бунтували ся, „буде вільно старостї карати їх, як найлїпше буде розуміти“ (с. 8—10).

До сіл Сїлкова і Біла (грибівського стар.) суд вислав комісію, щоби переслухала сторони і розсудила справу. Селяне не хотїли ставити ся перед комісію. Комісарі взяли ся до репресій: двох селян замкнено в вязницю, бо „не вшанували і не так, якби мало бути, приняли наш мандат“. Стероризовані селяне мусїли піддати ся. Не лише приняли судовий декрет, але ще обовязали ся нагородити старостї шкоду, яку поніс через їх „бунт“. Староста дістав дозвіл на будучність карати підданих, „як найлїпше буде розуміти“, — коли би хотїли ще бунтувати ся (с. 45—46).

Піддані всїх сїл суражського староства виступають з жалями против старости Павла Ожеховского, що підстароста вібрав ся з великою силою, оружно против них і не мало селян поранив, так що з ран один, двох або і більше померло; староста вимовив ся, що се стало ся без його волї і обіцяв зробити справедливість з підстарости. Підчас тих „розрухів“ між підданими і державцем селяне не робили робіт, збіжа не вжато і поля не справлено; суд приказав селянам відробити сю роботу (с. 13—14). До переведення вироку визначено комісію, зложену з шл. Петра Весоловського, надворного литовського підскарбія, і Станислава Трояновського, більського лїсничого. Комісія до-

несла, що причиною всїх бунтів і непослухів були деякі піддані та відіслав тих селян до вязниці. Референдарський суд, до котрого прийшла та справа, заявив таке: „знаючи, що всяка своєволя і бунт мають бути карані і гамовані, щоби з сього не зростала більша причина до непослуху, знайшли ми, що ті бунтівники і герщти, що віддано їх до вязниці, заслужили на кару на горлї!“ Тих „бунтівників“ було коло двайцять. І суд „признавших їх винними кари на горлї“ посилає від себе коморника шл. Миколая Соішевського, „щоби при нїм по винаходї і порученю нашім були покарані, а що небудь він в сїй мірі зробить, то таке важне має бути, як власний наш засуд і наше порученне“ (с. 17). Піддані з Рінника, тогож староства, „показали з себе таку бунтівничість“, що не хотїли спрятати хлїба з поля і через те 200 кіп вівса пішло нїнащо, а жита тільки дещо захоплено; суд приказав їм за кару на другий рік обсїяти всї ті поля власним вівсом. Селяне боронили ся, правда якимись грамотами, потвердженими від давних ревізорів, а суд заявив, що „в Польщі всї кметї, мимо якихнебудь привілеїв, мають робити роботу!“ (с. 17).

„Переглядаючи історію референдарських судів, бачили ми хиби їх устрою, а нераз їх добрі наміри, хоч все велику безсильність. А все таки — при всїм тім — від початку до занепаду референдарські суди були хосенною інституцією. Коли в королївщинах дїяло ся селянам хоч дещо лїпше як в приватних добрах, се було в значній мірі заслугою референдарських судів“[1]). Таку оцїнку референдарських судів дає при кінцї своєї студії д. Барановский. Можна згодити ся на сї слова. Референдарському судови не можна закинути, щоби в нїчім не облекшив долї селянства; референдарі деколи дїйсно рішали справи в користь селян. Але загально беручи, особливо коли ходило о принціпіяльні справи, о ідею шляхотського пановання над підданими, суддї нїколи не могли піднести ся на висшу точку погляду; своїми рішеннями зломили референдарі решту селянських вольностей і скріпили панську власть над селянами.

Іван Крипякевич.

---

[1]) Sądy referendarskie l. c. стор. 184.

Бібліоґрафія

(Оцїнки, реферати, замітки).

І. Проісторія, археольоґія, історія штуки.

Максимъ Ковалевскій — Соціологія, т. II: Генетическая соціологія или ученіе объ исходныхъ моментахъ въ развитіи семьи, рода, собственности, политической власти и психической дѣятельности, Спб., 1910, ст. 296.

Проф. М. Ковалевский здобув собі імя в соціольоґічній науцї своїми дослїдами по історії суспільного побуту, і нераз звертав ся до освітлення з загального соціольоґічного становища ріжних фактів і сторін східно-словянського житя і його історії. Через те отсей другий том його курса, присвячений головно еволюції форм суспільного пожитя, міг би обіцювати богато інтересного і дослїдникам нашого житя. Але автор в нїм дуже мало займаєть ся побутом східно-словянським і взагалї словянським, обмеживши ся кількома дрібними і поверховним замітками, роскиданими в ріжних главах книги, часто взятими з других рук. Деякі з них в своїй голословній і катеґоричній формі можуть дати фальшиве понятє про нашу старовину — напр. на ст. 88 читаємо: „Изъ лѣтописей Нестора и Козьмы Пражскаго мы узнаемъ, что у многихъ славянскихъ племенъ, напримѣръ, у Древлянъ и Чеховъ, браковъ не существовало и связь между мужчиной и женщиной не вела къ постоянному сожительству", або далї — „намъ извѣстно, что ни въ древне славянскомъ, ни въ древне германскомъ правѣ счетъ родства и не велся исключительно по отцовской линіи" (с. 95)... Як книзї популярній, призначеній для широкого круга читачів, сїй новій книжцї ще можна б богато закинути. Вона балакуча, не прозора, не пропорціональна в викладї,

повна діґресій, перевантажена непотрібними подробицями про літературу і авторів (одначе тільки в части дає докладнійші вказівки на літературу) і автобіоґрафічними поясненнями автора; нерозмірно богато займають місця факти житя кавказьких народів тому, що автор ними спеціально займав ся й між ними подорожував. Але читачеви обзнайомленому трохи з предметом книга дає богато інтересних помічень, порівнянь, гіпотез і може бути прочитана не тільки з користю, але і з приємністю. *М. Грушевський.*

H. Hirt — Untersuchungen zur indogermanischen Altertumskunde (Indogerm. Forschungen, XX 1, 1908, стор. 55—95).

Початок статї зявив ся в 1908 р. і обіцяне було її продовженнє, але нам не довело ся його стрінути; тому обмежимо ся бодай тим початком. Статя має характер критичних заміток до останнього (третього) видання праці О. Шрадера Sprachvergleichung u. Urgeschichte, посипаних сілю й перцем анїмозії, але інтересних порушеннєм, коли не розвязаннєм деяких питань пра-індоевропейського побуту. Шрадерови Гірт закидає, що він умисно поминає ряд індоевропейських термінів, коли вони не підходять під його загальний образ індовропейської культури, і звертає увагу на кілька таких рядів: на імена риб, доказуючи, що деякі частинні назви належать безпечно до індоевропейського словаря, на назви ріжних частей воза і човна, і нарештї — особливо цїкаво — на назви з родинного житя. Тут виступає він дуже різко проти тези, поставленої Дельбріком і ще гострійше — Шрадером, що в пра-індоевропейськім словарі нема назв для свояцтва по жінцї. Справа ся має велику вагу для пізнання родинного і суспільного життя, і порушені Гіртом питання варті всякої уваги і найдокладнїйшої оцїнки. Він хоче вибороти для пра-індоевропейського словаря принаймнї отсї слова — корень avo для вуя — лат. avunculus, кельт. eviter, нїм. ōheim, лит. avynas, сл. уй; інд. jāmātar, гр. γαμβρός, лат. gener, сл. зять; інд. çváçuras, лат. socer, альб. viehər, нїм. Schäher і Schwieger. Кінець кінцем заявляє: Es ist mir durchaus unwahrscheinlich, jedenfalls ist es in keiner Weise zu erwiesen, das bei den Indogermanen die Verwandtschaftsgrade nach der weiblichen Leite nicht bezeichnet worden wären. Wir haben einige Ausdrücke dafür, die indogermanisches Alter haben, andere sind wahrscheindlich verloren gegangen... Die agnatische Struktur der indogerm. Familie folgt nicht aus der Sprache, sondern höchstens aus der Übereinstimmung der Sitten in den ältesten historischen Zeiten. Aber in diesen zeigt sich eine streng agnatische Ordnung doch nur in sehr modifizierten Sinne.

Шан. дослідник, очевидно, не стримав ся перед спокусою трохи перегнути палицю в противний бік. *М. Грушевський.*

Felix Kopera — Notatki do historyi sztuki i kultury w Polsce, Краків 1909, ст. IV+80+17 таблиць.

Сї замітки були друковані в Wiadomościach numizmatyczno-archeologicznych, тепер видано їх відбиткою з доповненнями. Матеріяли відносять ся майже виключно до польських земель, особливо до Кракова і околиції; до історії культури на Україні знаходимо лиш кілька згадок. В списї римських монет Йос. Пшиборовского (переховує ся в рукописи в Музею народовім в Кракові) згадують ся такі знахідки на Україні: в Браславі монета з іменем Марка Юлія Филипа 244—249 рр. (с. 23), в Олесниках, красноставського пов. знайдено горщок з денарами (с. 25), в Деряжні (?) томашівського пов. монета Веспазіяна з 691—79 р. (с. 26), в Смілій монета Траяна з 98 і 116 р., Антоніна Пія з 153 р. (с. 26); може сюди належати монета Тита з 80 р., знайдена в Чермні без близшого пояснення (с. 19). В катальозї старих кахлїв згадують ся кахлї з Ярослава і Львова; особливо інтересна кахля з Високого Замку у Львові, неполивана, ґотицька, з рослинним орнаментом з XV—XVI в. (с. 42).

Між різьбами т. зв. гетьманської салї в Кракові (ринок ч. 17) знаходить ся герб руської землї: лев обернений в пів на право, з короною на голові, пащека отворена, передні ноги з витягненими кігтями; решта тїла орнаментизована; саля належить до часів Казимира Великого, а різьби відносять ся до 1343—56 рр. (с. 52—55 і рисунок на с. 54).

Вкінцї згадка про два дзвони з вежі давнього ряшівського замку з 1732—3 рр. (с. 67). *Ів. Крипякевич.*

Проф. Н. В. Покровскій — Церковно-археологическій музей С. Петербургской Духовной Академіи 1879—1909 г. Спб. 1909, I—IV; I—XXIX; 1—151 (4⁰ в 35 табл. фототипій і 63 табл. фото-цинкоґрафій).

Деякі духовні академії в Росії мають чималі археольоґічні колекції цікаві для історії взагалї, для штуки, письменства й т. д. Опис предметів такого музею при петербурській духовній академії дав отсе проф. Н. Покровський в поводу столїтнього ювілею тої академії. Проф. Покровський — відомий автор богатьох праць з поля церковного мистецтва на Великорущинї; маючи за вчителїв своїх Де-Россі, а також Крауса й Піпера він перейняв від них в церковній штуцї погляд disciplinae arcanae й тримаєть ся того погляду й досї, як то видно хочай би

з отсеї останньої роботи. Тут, правда, опис предметів музею переважає їх оцінку, так що ширше говорити про се не приходить ся, а ліпше зазначити справжню заслугу автора в тім, що він видав сей схований в академії й неприступний матеріял перед людські очі. Самий опис Покровського не обхоплює собою всїх предметів музею петербурської дух. академії, а лиш ті, які тут же представлені в фототипіях і прорисях. Се: a) сїм старохристіянських ламп з часів катакомбних, b) богато хрестів: воздвизальні, напрестольні, поклонні (в рамах як образи), наперсні, енколпіони, тїльники; c) панаґії, панаґіяри, змієвики; d) мідні виляті образки, різані на кости й камінню; e) свічки, свічники, ставники, паникадила, ліхтарі, вериги; f) дискоси, потири, вінцї шлюбні, кубки, кадильниці, дикирії, трійцї, ковши, братини, таци; g) антиминси (є вельми характерні для московської Руси); h) складані образи („складнї“); i) мінятюри рукописів; j) вишивані образи, корогви (військові й церковні); k) нарешті, вельми богато образів на левкасї (полотняні й деревляні).

Зі всїх відділів в музеї є предметів далеко більше, анїж тут в описї Покровського представлені, але автор взяв лиш вибране що найкращого. Справдї, серед хрестів, панаґій, образків, серед свічників й всякого церковного посуду видко тут богато гарних зразків старої московської різьби по дереву й металю, знати чимало художницьких з деякого боку робіт коло образів — характерних для Московщини й тих впливів що сюди заходили з Заходу, з України й Атосу. Особливо богато видано тут старих образів, на яких автор видимо найлїпше розуміє ся, лиш подані вони переважно в прорисях (аж 63 табл.), хоча добре роз'яснені й порівнані з анальоґічними предметами й темами у других музеях (тут указує ся також і відповідна лїтература). При тому, одначе, повного задоволення від роботи не дістає ся, бо в нїй про технїку й стиль образів нічогісїнько нема. Се все зробив автор через своє неґативне відношенне до думки про істнованнє в старій Московщинї кількох іконописних шкіл. Сю думку Покровський відкидає слїдом за Філїмоновим через те, що „елєментарні ріжницї старомосковських артистичних утворів не дають сталих основ для постановки питання про школи“. Тай правда таки — для окремих художницьких шкіл потрібна присутність принціпіяльних і послїдовно уживаних особливостей в тих чи инших художницьких напрямках, потрібна свобідна творчість перевірена свобідною думкою, а її в Московщинї не було. Для того власне й матеріял свій автор посортував й розглядав не по стилям, а по сюжетам, додаючи для ілюстрації їх навіть не повні копії образів, а одні лиш прорисї. Се розуміє ся дуже зле для других дослїдників, бо такий матеріял (прорисї) не дасть можливости міркувати про технїку, кольори, світ, тїни,

й стиль, і все видане Покровського тратить, таким чином, добру частину своєї вартости, бо ще до того всього прорисї ті не всї вдало зроблені. Можна однако бачити, що автор і коло такої своєї працї ходив в великою любовю, зрозумілою тодї як пригадати, що весь музей петерб. академії є його рідна дитина (то бачимо з великого „предисловія“ до книги I—XXXIX), ним зібрана з великими й всїма можливими в Росії труднощами, ним упорядкована й тепер описана. *Кость Широцький.*

В. Успенскій — С. Писаревъ: Лицевое житіе преподобнаго Іоасафа царевича Индійскаго. (Фотолитографическое воспроизведеніе рукописи изъ библіотеки царя Алексѣя Михайловича), Спб. 1908, ст. II+53+9 ст. тексту разом з 24 образами та 4 таблицями.

Назване житіє входить в склад рукописного збірника, що переховуєть ся в бібліотецї академії наук під ч. 34.327. В сьому збірнику містять ся також житія Алексія Божого чоловіка та Марії Єгипетської. Збірник був колись в бібліотецї царя Олексія Михайловича і 18/9 1666 р. „Государь указалъ сдѣлать новый переплетъ на книгу Житіе Человѣка Божія, Маріи Египетской и царевича Іоасафа, такъ какъ старый бархатъ избился“. Книга оправлена в бархат „жаркаго цвѣта“ себто оранжевого, зі срібними клямрами, задержалась в тій самій оправі до нинї. „Двоперстіє“ на образах та редакція текста свідчать про походжене рукописи з часів перед Ніконом. Палеоґрафічні дані її вказують на половину 17 стол.

Осуд видавців, що „въ изображенныхъ на миніатюрахъ лицахъ уже не замѣчается шаблонности и иконографической неподвижности характерной для русскаго искусства предшествующей эпохи, но замѣтно нѣкоторое оживленіе и стремленіе къ реализму“ (I—II), сильно підхлїбний. Чогось подібного годї дошукати ся на сих образах. Вони незвичайно примітивні, перспективи жадної, лиця іноді просто карикатурні, руки неприродні. Реалїзм слїдний хиба в стремлїню до націоналїзації ноші та архітектури; персонажі одягнені в великоруську одежу („опашни, охабни, шапки“), а архітектура має в собі улюблені мотиви 17 в.

Всїх образів, як сказано, 24; головні особи, як і слїд, підписані. Кожда картина нарисована так, що особи виступають на переднім плянї, а палати, святинї, церкви, городські мури, городська брама, дерева, то що, на заднім плянї.

В додатку уміщені 4 таблицї, в яких I подає 3 мініятури з житія Варлаама та Йоасафа, другої редакції, нарисовані 1629 р. в Самарі, II і III подають дві мінятури взяті із рукописи кінця 18 або початку 19 в., із збірки П. А. Овчіннікова, IV репродукує ґравюру знаменитого

іконописця Симеона Ушакова і представляє розмову Варлаама з Йоасафом („Се Варлаамъ бл(а)гій Вѣры камень яви драгій: Іωасафъ познаваетъ, Ѩкω свѣтъ и просвѣщаетъ“). *М. Тершаковець.*

Ѳ. К. Волковъ — Старинныя деревянныя церкви на Волыни (з I т. „Матеріаловъ по этнографіи Россіи“ й окремою відбиткою). Спб. 1910, ст. 26, 4°.

Сею статею своєю проф. Вовк здає почасти справу з етноґрафічної подорожи, яку в літї 1909 р. зробив він по Волини. Звичайно, що при сій цїли подорожника, матеріял тут уміщений не міг бути предметом його безпосередної й спеціяльної уваги й входив в студії антропольоґа лиш на стільки, на скільки визначав ся своєю очевидною ориґінальністю й справді достойною доброго смаку вартістю й красою. Через те й маємо матеріялу тут не так богато, якби можна було зустріти його на Волини й не так може він виложений, якби того вимагали справжнї історично-артистичні студії фахового робітника-дослїдувача.

Автор здебільшого обмежуєть ся тут одним лиш описом поданих памятників, зазначеннем дати появлення того чи иншого останку церковної старовинної архитектури, а ширшої характеристики стилю українських церков, рівно-ж і сталих переходів його від одних форм до других широко не дає, зазначуючи се лиш в тій мірі, яку він знайшов на сей раз потрібною. Одначе й з сього боку ся нова статя про волинські церкви може вважати ся бездоганною, бо знаходимо в ній вислїджену цїлу лїтературу в справі церковного будівництва на Українї - Руси, а в ній зведені кінцї й нїби показану стежечку, де-б мали протоптувати собі шлях дальші дослїдники нашої штуки.

Волинь, звідки взятий сей матеріял на історичні памятки, взагалї дуже богата: її закинутість, бідність не дає можливости руйнувати старі памятки, щоб заміняти їх новими й тому там можна було знайти богато цїкавого.

Огляд свого матеріялу починає д. Вовк з каплиць — тої найпростїйшої форми церковного будівництва. Їх тут лиш дві (мал. 2—4): в м. Славути, Заславського пов. (м. 2) з опасаннем й 4-кутним шатровим дахом, вінчаним невеличким восьмеричком, а друга з с. Висоцького Ровенського повіту. Каплиця в Висоцькому уявляє з себе простий зруб з дзвінничкою на передньому виступі даху над дверима (мал. 3, 4). Форми обох будинків незвичайні. Одна каплиця нагадує старинний західний баптистерий, а друга в профілї страшенно подібна до церкви середньовічного романського стилю.

Далї йдуть церкви (мал. 5—22) систематизовані автором так, що вперед уміщені найпростїйші форми трьох зрубів під одним рівним

дахом, лиш з невеличкою маківкою або банею над середнім врубом (мал. 6—9), далї ті церкви, де середнїй зруб виростає над боковими й починає переходити в вежу (мал. 10, 12, 13, 14) і нарештї церкви на три банї.

При тому в переходових формах середнього зрубу в баню на мал. 10—11 маємо вежу 4-кутну, на в мал. 12—14 восьмерикову, гранчасту. Що до церкви з м. Турийського (мал. 10), то здаєть ся менї, що реставрація її, зроблена року 1858, мала її значно попсувати — а саме тодї десь доробленe було те саме четверокутне дуже здовжене шатро над середним зрубом, яке д. Вовк вважає за ембріон нашої многоповерхової церковної банї, а яке на дїлї, особливо як додати ще сюди чисто північні наличники на стїнних вікнах, дуже близько підходить до веж на стїнах московського кремлю. Подібну форму бачимо, правда, і в однїй дзвінницї (мал. 12), але вона так само зіпсована й ранїйше мала вигляд аркатурної будївлї.

З однобанних церков найцїкавійші вже розібрані церкви св. Миколая в Овручу (мал. 13) й ковельський собор (мал. 14). Перша з гарними стрімкими формами (анальоґії до неї знаю на Подїлю, в містї Браїлові), а друга з характерними відмінами в стилю, що нагадує собою деякі галицькі церкви, напр. в Дрогобичі. Ся церква тим цїкавійша, що збудована 1505 р., себто в ту пору, від якої деревляних церков не маємо зовсїм. Її тип якийсь цїлком відмінний, на три зруби, а з одною банею, такою здоровою, що східнього й західнього зрубу ніби й не знати. Пляну її анї перекрою, на великий жаль, тут не приложено.

Церкви на 3 зруби в трьома-ж банями (мал. 15—22) вже близькі до загально-українського типу. Є між ними зовсїм прості з звичайних четверокутних зрубів (м. 15, 16, 20), а є й восьмерокутні (м. 17, 18, 19); на одних — зруби накриті простим шатром з лїхтариками на версї (м. 15, 16), на других є цїлі уступчаті банї (м. 16, 17, 18, 20). Одна з них (може вона й не мала 3-х бань), тепер вже не істнуюча (м. 20), збудована була на могилї відомого князя Курбського (в с. Вербцї, ковельського повіту).

Одинокої камінної церкви митрополита Атаназія Шептицького 1740 року в Городку, Ровенського повіту (м. 22) д. Вовк не описує й не характеризує мабуть через те, що вона жадного інтересу собою не визначає. На фотоґрафії її всеї не видко, а закрита вона, мабуть одинаковою з нею, звичайною в ту псевдоклясичну добу будївлею митрополичого дому.

В окремому роздїлї (III) описані старі дзвіницї й між ними одна нова „псковського типу“ (м. 15). Се може саме чи не найцїннїйше зі всеї книжки д. Вовка для характеристики, а найбільше для поясненя українського церковного будівництва. Тут є кілька типів дзвіниць: най-

простійші з 4 слупів з шатровим дахом (м. 24, з Овруча), — далї двоповерхові (м. 12, 25) з рядами аркатур (на рис. 12 вони зашальовані) й часом характерними голосницями (пор. ґотицькі розети), там де нема легких аркатур (м. 28), нарештї 3-х поверхові (м. 16, 26, 28) й многоуступчасті з легкого ніби ажуру арочного (м. 28), які є лиш в Галичинї й які напевно несуть на собі форми ґотицькі, ренесансові, а найбільше — романські.

Що до нової дзвіниці (мал. 15) псковського типу, то дійсно се може бути, як справедливо завважає автор книжки, відгомін давньої місцевої традиції, бо такі дзвіниції бачимо в XVII в. напр. коло Київської Софії (див. книжку Айналова и Рѣдина „Кіево-Соф. Собор", або „Рисунки старого Кіева" Смирнова), а тепер при римських костелах, а також в деяких церквах старої Европи, напр. при однїй церкві в Атенах або при церкві св. Францїшка в Транї.

Варто спинити ся при сїм і на загальних міркуванях автора про походженє й стиль сих памяток. Як відомо, є дві теорії про походженє нашого стилю. Одні дослїдники ведуть його з простійших деревляних будинків шатрових, які зростали в міру того, як добавляли ся до них абсіди й нартекси (Павлїнов, Мартинович, Горленко, прот. Сїцїнський, Щербаківський), другі виводять наші трохверхі церкви з хрестового 5-и банного типу, що перетворив ся на кораблевий під впливом католицтва (по Суслову). До якої думки д. Вовк прихиляєть ся, можна міркувати з того, що він різко критикує теорію Суслова, але не погоджуєть ся в подробицях і з Щербаківським, гадаючи, що усяке більш менш серіозне намаганє — вирішити питанє про походженє й історію українського церковного стилю залежить від повної реґістрації й опису всього матеріялу, який ще заховав ся.

Менї особисто здаєть ся, що історію наших деревляних церков треба починати з хатних будинків, котрі в лїтописях, як і старих піснях, не ріжнять ся від церков [1]), і що тут, розібравши укр. будівничу термінольоґію, велику прислугу зробила би фільольоґія, бо вже такі назви як „храм" (пор. хороми), „церква" (Kirche), „баня" (банитись = омивати ся = хрестити ся як в баптистерії) й ин., коли їх розкрити, дуже красномовні.

Фільольоґія б підтвердила і зазначила всї можливі і фактично істнуючі в нашій архитектурі ще з часів київської Софії й церков чернігівських ті многосторонні впливи, які з староруської рідної нам основи

[1]) д. Вовк згадує на стор. 3 звичайну хату, яка була за церкву в с. В. Дунавцї, в Добруджі; а менї відома цїла низка таких па російському Подїлю.

в будівлї деревляній склали той самий стиль, розгадати який є нашим завданєм.

З окрема що до впливу католицького заходу, то він в нас був очевидний ще з XII—XIII вв. (церква в Холмі, церкви чернігівські й инші церкви 2-тисячилїтя) й часом попереджав ще й західне відродженє з його думкою про церкву яко твердиню христіянську, яко Сіон (єрусалимська цитаделя), кріпость для боротьби з ворогом спасеня, що так розвиваєть ся на заході в середньовічній лїтературі й архитектурі з її мурованими твердинями й вежами, які, починаючи з Софії київської до XIX в. маємо й в своїх церквах яко свідок своєї історичної боєвої минувшини.

На доказ безпосередних і сильних західних впливів на наше естетичне житє можна б привести й ті инші матеріяли, які, очевидно, для підтвердженя сеї ж самої гадки уміщені ш. професором в його книжцї поруч з церквами — а саме: царські ворота в образї дерева Єсейового (м. 23), икону св. Йоакима (див. таблицю) й навіть ті прості хрести, що кладуть ся в нас при дорогах (м. 29, 32, 33).

В дереві Єсея, наслїдуючім західні форми, фіґура лежачого Єсея нагадує знаменитий нагробок Константина Островського в київській Лаврі і цїлий величезний ряд таких самих нагробків з західньої Европи, що йдуть там ще з XIV віку; так само чистим ренесансом віддає портретний образ св. Якима, одягненого в козацьку одежу того часу й навіть хустки на фіґурах, які наш Патерик звязує ще з Шимоном-варягом й історією привозу з заходу здоровенного хреста „в міру возраста Христова".

При сїм до хрестів додати можу, що сї видовжені придорожні „фіґури" є не лиш на Волинськім Полїсю (здибають ся на Подїлю, Київщині, Херсонщині, Галичинї) і відомі в степах України ще в XI в. (на такому хрестї в степу жидове-половцї розпинали св. Евстратія), а пізнїйше попадають ся в лїтописях, малюнках і описах подорожників по Україні.

Між нагробними хрестами тут уміщеними й цїнними дуже для українських архитектів (гарні мотиви кольон, одвірків, то що) найцїкавійший мал. 37 — білоруська анальоґія до таких самих волинських нагробків у формі покритя або скрині (колодки), дуже архаїчних. Вони, очевидно, тримали на собі стару звичку покривати могилу плитою, а з нею вязати лежачого, а потім стоячого хреста, часом з накритєм (теперішні великоруські „голбцы").

Кількома малюнками хрестів нагробних (мал. 34, 35, 36, 37) матеріяли видані д. Вовком кінчають ся. Праця його тим важнїйша для нас, що друкованих матеріялів з Волиня ми майже не маємо, окрім 6-х церков виданих Павлуцьким і Мартиновичом з Горленком; тут же вони дані в добрих фотоґрафіях і в солїдному орґані, що мусить піти на увагу ширшому світу.

К. Широцький.

И. Покровскій — XIV всероссійскій археологическій съѣздъ въ Черниговѣ 1908 г., (Православный Собесѣдникъ, 1909 г., I, II, III, IV, IV). Крім оповіданя про хід праці зїзду, в сій статї уміщена дуже докладна історія Чернігова і його церков, зазначено значінє сих і инших церков Чернігівщини для історії архітектури; користуючи ся данними археольоґічної вистави урядженої підчас зїзду, автор подає історичні відомости про побут міщан, про ремісничі цехи Чернігівщини і т. и. *Ю. С.*

Нові археольоґічні здобутки в Галичині (Діло, 1910, ч. 191). Нотуємо сю згадку про інтересні археольоґічні розсліди проф. львівського унів. дра Гадачка в заліщицькім і рогатинськім повіті. В першім відкрив проф. Гадачек велику оселю, як він її датує — з епохи другого троянського міста, а також слав. оселю знищену чи не нападами Татар, а в другім цвинтарище IV—V в. по Христї.

Й. Пеленський — Дзвони на Україні-Руси (Діло, 1910, чч. 124—126). В доповнене до своєї загальної статї про „Дзвони", друкованої в ч. 95 „Діла" подає автор ряд історичних (лїтописних і инших) згадок про била і дзвони на Україні-Руси.

О. Л. — Дещо про церковну старовину на Волині (Рада, 1910, ч. 29). Автор коротенько знайомить нас з результатами опису церков володимиро-волинської округи, доконаного з ініціятиви викарного епископа Фаддея. Д. О. Л. подає роки основаня церков, матеріял з якого побудовано їх, і річи, які в них переховують ся.

Др. Б. Барвінський — Доповненя до статий про Мазепу (Руслан, 1910, ч. 1, 3, 70, 72, 74). Се закінченя заміток автора про портрети Мазепи, уміщених в „Руслані" 1909 р.

В. Доманицький — Незнаний ширше портрет Мазепи (Діло, 1910, ч. 55). Спинившись на ряді знаних портретів Мазепи і вказавши на сумніви що до їх автентичности, переходить покійний вже нинї автор до ґравюри Д. Ґаляховського, що переховуеть ся в бібліотецї Красінських. До статейки додано побільшений у кілька разів портрет гетьмана зі згаданої ґравюри. Додамо до сих рядків, що з приводу сеї ґравюри появило ся в нашій пресї кілька заміток ріжних авторів (о. Застирця (в „Ділї" ч. 64), дра Б. Барвінського, Б. Лепкого (в „Руслані" ч. 69), і дра В. Щурата („Діло" ч. 84).

Іл. Сьвенціцький — Церковний музей у Львові (1905—1909), (Діло, 1910, ч. 24). Автор знайомить нас зі станом і надбанями львівського церковного музея за пятиліте його істнованя. Нинї

сей музей перейшов до спеціяльної інституції, яка під назвою — Національний Музей — має збирати і зберігати взагалї нашу старовину, не лиш церковну, а й загальну.

Я. Вінцковський — Спадщина Дениса Січинського (Дїло, 1910, чч. 85 і 149). Автор по смерти знаного галицько-укр. музика заняв ся, згідно з його заповітом, відшукуванем композицій покійника і в згаданих висше числах „Дїла" подає до прилюдної відомости реєстр надісланих йому творів Січинського. *В. Д.*

II. Історія полїтична і культурна.

Dr. Wiktor Czermak — Stanisława Oświęcima Dyaryusz 1643—1651 (Scriptores rerum polonicarum t. XIX)., Краків, 1907, стор. 4 + LXXVI + 438.

Діярій Станислава Освенціма, важне жерело до історії Хмельниччини, не був дотепер виданий в цілости; використали його або частинами видавали ріжні дослїдники: С. Пшиленцкий Pamiętniki o Koniecpolskich, Шайноха Dwa lata, Кантецкий, Кубаля, Чермак, — пок. В. Антонович дав в Київській Старинї 1882 р. зміст цілого Діярія і переклад усього, що відносило ся до козацьких воен (се видане теперішньому видавцеви д. Чермаку зовсїм незвісне!). Та сї неповні публїкації не могли заступити ориґіналу; аж тепер виходить накладом Академії Наук в Кракові критичне видане цілого Діярія.

Дневник Освенціма переховуєть ся в рукописнім відділї бібліотеки Осолїньских у Львові (під ч. 224). Записки не переховали ся в цілости. В теперішнім виді обіймає Діярій протяг часу від січня 1643 р. до грудня 1651 р., але між тим нема записок з другої половини грудня 1647, з цілих 1648—1649 рр. і від 6 цвітня до грудня 1650 р. Крім сього є виразні натяки на се, що був якийсь „перший Діярій", де були описані події з перед 1643 р. Питанне отже, що стало ся з тими частинами Діярія. Давний дослїдник дневника Ст. Пшиленцкий в Pamiętnikach o Koniecpolskich 1842 р. (ч. 295) завважає, що бібліотека Осолїньских має тільки неповну рукопись Діярія, а повний примірник знаходить ся в руках п. Мартина Пшибильского в Живцї; але вже Шайноха не міг віднайти сього добродія (1856 р. нїхто на місцї не знав про нього), а таксамо і д. Чермак не міг нічого про се довідати ся. Рукопись бібліотеки Осолїньских д. Чермак вважає копією, що переписувала ся з записок Освенціма, під наглядом автора: в деяких місцях є над текстом пізнїйші дописки такого індивідуального змісту, що міг їх зробити тільки сам автор (пор. с. XII). Що до пропавших частин Діярія, видавець є сеї думки, що сї карти пропали ще за

житя Освенціма; можна навіть сказати час, коли трапила ся ся катастрофа: в першій половині 1657 р. ворожі війська (мб. Ракочія) знищили двір Освенціма в Потоці під Коросном. Освенцім пізнійше казав оправити разом частини Діярія, що ще лишили ся, а решту доповняв в памяти (с. XVII—XVIII). Гіпотеза д. Чермака арґументована дуже сумлінно, але й сам видавець не вважає сього толкованя „одиноко можливим і певним“ (с. XIX); дійсно не можна сказати, щоби не лишили ся ніякі сумніви. Требаб звернути докладнійшу увагу на записку під 10. марта 1950 р. в описї дороги по Австрії: „Miasto Neusztadt rewidować czasu nie było, bośmy mrokiem i z śniegiem [sic] przyjachali, a zda mi się, że sie go też mencya uczyniła w pierwszych dyaryuszach“ (с. 237). Із слів „zda mi się“ виходить, що Освенцім не був певний, чи дійсно помістив згадку про се місто в „давнійшім“ діярії, отже не мав в руках сього діярія при редаґованю сеї записки (се могло бути 1650 р. або пізнійше); але знов з сього, що автор таки покликуєть ся на „давнійші діярії“, можна думати, що не вважав їх безслідно попавшими, мав якусь надію їх собі вернути. Д. Чермак не дав пояснень до сього місця, хоч завважив, що ся нотатка „звучить досить особливо“ (с. VII.).

З житепису Освенціма, який дає видавець, замітимо тільки дещо важнійше. Інтересне, що Освенціми виводили ся з Руси: своїми предками вважали Освенціми Хотка, Петра і Остаха, синів Івана з Княжич, „Русинів“ (с. XXII.). Станислав Освенцім родив ся в 1605 р.; про молоді літа не знаємо майже нічого. Коло 1637 р. вступив на двір Станислава Конецпольского і лишив ся там аж до смерти гетьмана 1646 р. як маршалок двора; пізнійше робив заходи дістати ся на королївський двір, далї опинив ся при родинї Любомирских. Під кінець житя частійше пробував Освенцім в своїй дідичній маєтности Потік коло Коросна і там мабуть умер 1657 р. На панських дворах автор діярія мав нагоду здобути собі ширшу освіту; кілька разів їздив за границю до Австрії, Німеччини, Бельґії, Франції, Італії. В справах Річипосполитої не відіграв ніякої більшої ролї, хоч обертав ся в високих дипльоматичних кругах. Як дворянин Конецпольского, був прихильником плянів гетьмана і Володислава IV, особливо що до війни з Туреччиною; пізнійше якийсь час вагав ся між Яном Казимиром і Каролем Ґуставом, аж перейшов до першого.

Для історії України діярій Освенціма є дуже важним жерелом. Автор його нераз заїздив в своїх подорожах з маґнатами на Україну і міг неодно пізнати з власної обсервації. Маємо записані отсї подорожі Освенціма в українські землї[1]):

[1]) В оглядї згадуємо тільки важнійші місцевости.

1643 р. з Люблина на Замостє, Львів, Буск до Бродів (с. 1—2); з Бродів на Сокаль до Замостя й далї (с. 2—3); Замостє—Броди (с. 5); з Підгорець на Золочів, Зборів, Тернопіль, Микулинцї, Проскурів до Бару (с. 5—6); з Бару на Красне, Тульчин до Чечельника й звідси на Ладижин, Гайсин, Животів, Ставище, Стеблів до Корсуня; з Корсуня на Сахнівку, Мліїв, Орловець, Балаклий, Жаботин до Черкас; за Дніпром через Ірклїів, Горошин, Хорол, Миргород до Гадяча; з Гадяча на Лохвицю, Чорнухи, Пирятин до Переяслава; з Переяслава на Терехтемирів, Вільшанку, Білу Церкву, Ружин, Прилуки, Винницю, Браїлів, Межирів до Бару (с. 11—19).

1644 р. з Бару, на Межирів, Винницю, Ілинцї, Кальник, Балабанівку, Ставища — і назад до Бару (с. 31—50); в Бару на Проскурів, Волочиска, Збараж, Підкамінь до Бродів і до Підгорець (с. 50—56); в Підгорець на Золочів, Зборів, Микулинцї, Скалат, Проскурів до Бару (с. 56); з Бару на Дунайгород (Дунаївцї), Язловець, Устє, Єзупіль, Галич, Рогатин, Перемишляни, Буськ, Підгорцї, Броди (с. 61—62); в Бродів на Підгірцї, Буськ, Жовкву, Яворів, Ярослав, Переворськ до Ряшева й далї (с. 63); з Переворська і Ярослава на Львів, Яричів, Буськ до Бродів (с. 65—66).

1645 р. з Бродів на Буськ, Жовкву, Раву, Томашів, Щебрешин, Туробин й далї до Висли (с. 70—71); з Люблина на Красний Став, Ухані, Грубішів, Сокаль, Лопатин до Бродів (с. 74—5); з Підгорець на Сокаль, Ухані, Красний Став до Люблина й далї (с. 78—79).

1646 р. з Люблина на Красний Став, Грубішів, Сокаль, Лопатин до Бродів (с. 125—6); з Бродів на Олесько, Золочів, Скалат, Фельштин до Бару (с. 137); з Бару на Олесько, Топорів, Грубішів, Красний Став до Люблина й далї (с. 137—141); на Ланцут, Переворськ, Ярослав, Яворів, Львів до Олеська; з Олеська до Львова (с. 148); побут в Потоцї коло Коросна (с. 169—170).

1647 р. на Дубецько до Перемишля (с. 195); на Люблин, Ухані, Грубішів, Сокаль, Оглядів, Кобилє (с. 200—201); з Олеська до Потока (с. 202); у Львові (с. 204).

1651 р. у Львові (с. 254); з Сандомира на Рудник, Нисько, Лежайськ, Любачів, Немирів, Янів до Львова (с. 255—256); зі Львова на Янів, Немирів, Любачів, Ланцут до Стрижева (с. 258); в Сяноку (с. 259—260); на Любачів, Потилич, Раву, Угнів до Сокаля (с. 283—284), звідси під Берестечко (с. 314—316); з під Берестечка на Сокаль, Любачів і далї (с. 333, 363); на Переворськ, Ярослав, Яворів, Зимну Воду, Львів, Пруси до Закомория, звідси до Берестечка, Бродів, Лешнева і Підгорець (с. 366); на Кізлів, Крехів, Тростянець, Ярослав до Переворська і далї (с. 367—368).

З сього перегляду видно, що Освєнцім бував в наших землях, особливо в західнїх дуже часто і міг знати добре місцеві відносини. На жаль одначе — мабуть з сеї причини, що так часто переживав у тих країнах, — рідко коли подає якісь докладнїйші звістки про місцевости, які бачив; його записки обмежують ся звичайно до голого реєстру міст і сіл, якими мемуарист переїздив і мають вагу тільки, як вказівки, куди йшли найбільше звісні гостинцї. Дещо докладнїйші звістки лишили ся тільки про подорож в Наддніпрянщину 1643 р., бо в ті сторони заїхав Освєнцім перший раз. Майже всї подорожі автора відбували ся в спокійних часах; тільки дорога під Охматів 1644 вяжеть ся з походом на Татар, а похід 1651 р. під Берестечко з козацькою війною, — але в самій битві під Берестечком Освєнцім не брав участи, бо мусїв вернути ся з віддїлом війська на Підгіре против Костки Наперского. Так отже Освєнцім був рідко безпосереднїм свідком полїтичних подій на Українї. З важнїйших для нас справ описані по автопсії отсї: стріча з козаками в Київщинї 1643 р. (с. 8—18), частина походу на Татар 1643 р. (с. 30—35), козацьке посольство в Варшаві в січнї 1651 р. (с. 211 і д.), дещо з походу під Берестечко (с. 314—325), поле битви під Берестечком (с. 363).

Инші події описує Освєнцім на основі ріжних реляцій і кореспонденцій своїх сучасників, при чім дуже часто приводить документи в цїлости. Мемуарист міг мати під рукою жерела першорядної ваги, бо обертав ся в кругах добре поінформованих. Завдячуємо йому нпр. такий цїнний документ, як гетьмана Конецпольского „Дискурс про знесенє кримських Татар“ (с. 130—132) і звістки про переговори Владислава IV з козаками (с. 134) та про рух між козаччиною в 1646 р. (с. 135); на основі якоїсь доброї реляції описана битва з Татарами під Охматовим 1644 р. (с. 36—49), берестецька кампанїя і похід Поляків під Білу Церкву (с. 261 і д.). Не всюди маємо певність, чи Освєнцім лишає без зміни свої жерела, але там де можемо його контролювати, бачимо, що він вірно передавав свої інформації і відносив ся до них критично. Видно се нпр., коли автор подає ріжні верзії про се, де обертав ся Хмельницький по берестецькій битві, але сам найпевнїйшим жерелом вважає універсал гетьмана і стає в оборонї його автентичности (с. 362—363); в иншім місцї знов зазначує мемуарист досить виразно, що не має досить докладної копії листу: „...kozacy na punkta pacis... takowy a l e d w i e n i e t e m i i t y m p o d o b n e m i dali respons s ł o w y“ (с. 350).

До сучасних подій відносить ся Освєнцім доволї обєктивно. Польському війську, що йшло на козаків, не щадить закидів: нпр. підчас стрічи з козаками між Поляками не було „ni dobrej rady ni sprawy, tylkoż całe konfuzya stanęła między naszemi a trwoga wielka“ (с. 271);

коли прийшла звістка про наближенє хана з Хмельницьким під Берестечком, „tak byli nasi consternati, że i cery zmienili“ (с. 351). Не закриває, що дехто з польської старшини під Берестечком, хотїв брати козаків рафінованою зрадою: „aby dać jem słowo tylko, a potym udebrawszy armatę i strzelbę, wszytkich na pułki rozdawszy, w pień wykosić, przywileje odebrać, usum strzelby na wieki zabronić, wiarę znieść... i imię kozackie zagubić“ (с. 344). З другого боку деколи підносить гарні прикмети у козаків: Нечай, коли його напали Поляки в Краснім, „робив се, що доброму юнакови належало“... „мужно боронячи ся погиб і сам і богато инших козаків з ним загибло“ (с. 262), Небаба зветь ся „старинний і добрий жовнїр“ (с. 380), до неволї взяли „кількох добрих юнаків“ (с. 335) і ин.

Виданє дра Чермака дуже старанне. В повнім видї діярія властиво не маємо й тепер, бо видавець пропустив всї уступи, що не вяжуть ся зі справами Річипосполитої анї з житєм Освенціма — отже передовсїм всї реляції з чужих країв; але лишено листи писані з Константинополя, Волощини і Угорщини. Деколи поминав видавець й польські тексти, коли вони не вязали ся тїснїйше з дневником, а були вже публїковані. Не все воно виходить з користю для виданя: так нпр. непотрібно — по нашій думцї — пропущено один унїверсал Костки Наперского (с. 326, 328), длятого тільки що був друкований у Ґрабовского Ojczyste spominki т. I — в виданю не дуже критичнім. Вартість публїкації дра Чермака підносить добрий коментар до особистих і топоґрафічних імен. *Ів. Крипякевич.*

И. Лаппо, — Пинскій сеймикъ послѣ отреченія Яна Казимира („Журналъ Мин. Нар. Просвѣщенія“, 1910 р., февраль. Ст. 284—300).

Під таким заголовком подає д. Лаппо цїкавий історичний образок внутрішнього житя Річи Посполитої і східнього кутка литовсько-руської її частини з другої половини (68 69 рр.) XVII-го віку. На підставі кількох сучасних документів стараєть ся автор представити діяльність пинського соймику з сих двох років, що відбив в своїх ухвалах і інструкціях тодїшнїй настрій місцевої шляхти, який витворили вже крїваві події попередніх років, а довели до високого ступня напружености ще не минувша небезпека нових нападів ворога і резиґнація в сей неспокійний час Яна Казимира. А заразом зафіксували соймикові документи й факти, які характеризують правно-державне становище шляхти, її станові й місцеві домаганя і тенденції, деякі подробицї витворених під той час поглядів на справи полїтичні і суспільні.

Підставою служать авторови універсал примаса гнїзненського арцибіскупа Миколи Пражмовского з дня 19/IX 1668 р., в якім він сповіщає про резиґнацію короля, призначає день перед-конвокаційних соймиків і конвокаційного сойму та пропонує зробити потрібні зарядженя в справах, викликаних останніми подіями; далї — ухвала і інструкція послам пинського соймику з 15/X 1668 р. і, нарештї, — інструкція послам того ж соймику на відбутий 2-го мая 1669 р. елекційний сойм. Документи сї видобуті з пинських ґродських книг, що переховують ся в Віленськім Центральнім Архіві. Зміст ухвали і інструкції 1668 р. складають в першій мірі військові зарядженя для оборони від нападів ворогів і засоби для забезпеченя свободи виборів короля від впливів і пресії можливих претендентів (особливо — московського). Інструкція 1669 р. згадує про деякі цікаві факти, як напр.: про обуренє пинської шляхти з приводу несподіваного і неправильного призначеня та прискореня пинського і взагалї литовсько-руських соймиків (що, очевидно, зроблено було в інтересах „коронної“ шляхти); про домаганє, аби коронні урядники не привлащували собі справ, які належать до урядів князївства (були випадки нарушеня сього правила); про захованє давнїх порядків в судах Князївства; про недопущенє дісидентів до земських урядів, охорону католицької віри і т. п. Постанови сї одначе були ухвалені не одноголосно.

Зі змісту згаданих документів (д. Лаппо не подає їх автентичного тексту) пинські соймики в другій половинї XVII віку представляють ся інституціями вже значно розвиненими, а соймикуюча шляхта виступає вже досить вихованою в шляхетській „школї“, ясно розуміючою свої станові права і прероґативи, почуваючою себе головним елементом і чинником в сфері загально-державного і місцевого житя і урядованя: видно, що час, який проминув від офіціяльного установленя соймиків (грамота Жиґимонта-Авґуста з 30-го грудня 1565 р.) не проминув для неї марно.

Нового освітленя литовсько-руських соймиків або нових сторін до виясненя їх орґанїзації, складу, компетенції, функцій і т. п., — нарис д. Лаппо не приносить. Одначе, дякуючи відповідному доборови документів, само вже переповіданє їх змісту служить гарною ілюстрацією до попереднїх наших відомостий про соймики; особливо, — до відповідних сторін праці Н. А. Максимейка [1]), які воно ніби відживляє, надаючи тїло реальні образи його сухій схемі.

Так само доброю ілюстрацією може послужити нарис д. Лаппо і для того, хто хотів би прослїдити вплив зовнїшнїх і загально-держав-

---

[1]) Див. ст. 103—109 його розвідки: „Сеймы Литовско-Русскаго Госуд. до Люблинской Уніи 1569 г.“ Харків, 1902 р.

них подій другої половини XVII-го віку на житє і настрій шляхти литовсько-руської провінції, яка ще не поправила ся від наслїдків народних рухів і нападів московського війська, а в додаток, по Андрусівській умові 1667 року зробила ся майже поміжною з ворожою територією Московської держави.

Між иншим, автор звертає увагу на важні документи в пинських ґродських книгах, що відносять ся до рухів Богдана Хмельницького. Два універсали гетьмана, активовані в пинських ґродських книгах, він особливо принотовує. В першім (з Чигирина, 31 грудня 1656 року) Богдан Хмельницький наказує „громити" всїх „войску Запорозскому не вычълливых и не прыжилныхъ", в другім (з Чигирина, 29-го червня 1657 року), звертаючи ся до зібраної па пинськім соймику шляхти (день соймика призначений Хмельницьким), пропонує їй вислухати реляцію пинських делеґатів, виряджених до гетьмана і передавших йому „поприсяжоное всего повету Пинского", з ним „и войскомъ Запорозъским зъедноченье през взятье всего повету под оборону" гетьманом; а також — довідати ся о „ласце" гетьмана „ко всему повету"...

О. Назаріїв.

Н. Новомбергскій, Слово и дѣло государевы. Матеріалы, т. II. Томск, 1909, ст. II+368+6.

В. И. Веретенниковъ, Исторія Тайной канцеляр и петровскаго времени, Харків, 1910, ст. IV+306.

Виданий отсе II том (фактично перший) матеріялів по історії полїтичних процесів в Росії містить в собі 86 більших і менших „дѣлъ" за чималий час 1690—1763 рр., себто до скасованя Тайної канцелярії Петром III. Документи зібрані в московськім „Архиві министер. юстиціи" служать, як заявляє видавець у вступнім слові, додатком до його студії про „Слово и дѣло государевы", над якою він тепер працює не вспівши досї опублїкувати її. За сим томом матеріялів має вийти другий (зглядно перший) том таких же матеріялів, що відносять ся до XVII столїтя. Само собою, що тема вибрана автором так для виданя матеріялів як і для студії на стільки цікава, що уарґументовані доводженя про се автора, а поки що видавця, по нашому зайві. Ще інтереснїйші повинні бути загальні висновки автора про значінє в історії Росії полїтичних процесів з приводу „слова и дѣла". Про се ми вже можемо дещо дізнати ся з того, що подав автор в коротенькім вступнім слові, з якого можна міркувати, що праця мати-ме характер, так сказати „регабілїтаційний". Констатуючи факт, що досї про „слово и дѣло государево" в російській науцї майже нїчого невідомо (с. I) і що „Полное собраніе законовъ", а в консеквенції й ті що досї сею справою займали ся (Єсіпов, Семевскій і ще

дехто) „даетъ ложное представленіе объ этихъ процесахъ и преувеличенное понятіе объ ихъ жестокости“ (с. II), видавець приходить до неочікуваних, як сам каже, висновків. На його погляд „слово и дѣло не было проявленіемъ государственнаго террора, а своеобразнымъ обезпеченіемъ законности внутренняго управленія и даже самой важной герантіей для личности. Эта послѣдняя путемъ слова и дѣла могла освободиться отъ безудержнаго произвола мѣстныхъ властей, выйти изъ тягчайшей кабалы соціальныхъ, семейныхъ и другихъ отношеній“ (с. I). Одно слово се було щось в роді закона про особисту незайманність супроти надужить місцевих властей „превосходившихъ мѣру терпѣнія даже людей того времени“. Висновки дійсно неочікувані, до яких на нашу думку не дають права хочби отсї матеріяли. Розумієть ся, що коли кому небудь робило ріжницю, чи сидїти в провінціяльній тюрмі у якого воєводи, чи бути на „пыткѣ“ в преображенськім приказї, то кажучи за собою „слово и дѣло“ він певно виходив з тюрми напр. в Казанї, щоб попасти в застїнок згаданого приказа. Вертаючи до самих матеріялів завважимо, що якраз поміщені тут документи не позволяють робити таких загальних виводів; зібрані через щось лишень дрібні „дїла“ преображенського приказа, а почасти Тайної канцелярії, дають односторонне, а через те невірне осьвітленє згаданим процесам. Як знаємо згаданий приказ займав ся не тільки такими справами, і дїйсно полїтичні процеси між його дїлами становлять дуже незначний процент. В сїм як раз томі справдїшних полїтичних справ майже нема — документи по більшій части відносять ся до таких осіб, які „ложно сказывали слово и дѣло“. Через те можна сумнївати ся, чи автору н а у к о в о вдасть ся підтримати свої висновки. Через односторонній підбір матеріялу теж немаємо тут документів, з виїмком одної справи, дотично України, де „слово и дѣло“ після 1708 р. поробило такі моральні спустошеня серед української суспільности. Згадане „дїло“, ось яке: в 1725 р. „інквізитор“ єнїсейського спасського монастиря монах Антоній подав донос на архимандрита тогож монастиря Даниїла, про те, що „прошедшаго 1724 г. посланъ былъ въ Якуцкъ бывшаго гетмана измѣнника Ивашки Мазепы племянникъ его, которой былъ съ нимъ въ измѣнѣ, Войнаровскій. И какъ его, Вонаровскаго, привезли въ городъ Енисейскъ, тогда, какъ воевода, такъ и надворнаго суда судьи, и прочихъ чиновъ въ Енисейску обыватели, его, Войнаровскаго, къ себѣ въ домы никто недопустили, Енисейскаго Спасскаго монастыря архимандритъ Даніилъ, не смотря на оное, его, Войнаровскаго допускалъ въ монастырь и принималъ его къ себѣ, въ свою келью, съ честію и долгое время съ нимъ, Войнаровскимъ, у себя въ кельи сиживалъ. А слышно объ немъ, Войнаровскомъ, было, что онъ в Якутскъ веденъ былъ за крѣпкимъ карауломъ и допущать его къ людямъ и къ

нему людей никого не повелѣно". Дальше автор дописи цитує дотичне місце з „генеральнаго регламента" про поводженє з „измѣнниками" і жадає, щоб згаданого архимандрита „взять и допросить" (с. 246-г — 246-д.). Начальник преображенського приказа кн. Ромодановский побачивши в тім „важное дѣло" післав відповідний указ для „взятья" архимандрита в приказ (с. 16). Як скінчила ся ся справа, на жаль невідомо, бо на указі Ромодановского кінчить ся се „дѣло". Загалом документи більше дають звісток для історії побуту, ніж для політичних справ. З чисто технїчного боку в сім виданю запроваджена недогідна новість: відсилачів про те, звідкіля взятий документ, не поміщено безпосередно під документом, а винесено на кінець до оглаву; також нема майже обовязкового для більших збірок документів анї іменного анї річевого показчика, через що, розуміеть ся, значно утруднене користанє документами.

Безпосередного розясненя сумнївів що до стійности висновків попереднього автора не дає й праця В. Веретеннікова. Не дає їх через те, що темою автора не значінє процесів з приводу „слова и дѣла" в державнім житю, а сама інституція, що ті процеси переводила при кінци панованя Петра В. — Тайна Канцелярія. Для розясненя зачеплених Новомбергским питань в студії Веретеннїкова можна знайти дещо лишень в VIII главі, де говорить ся про внутрішню орґанізацію Тайної Канцелярії і, так сказати, про саму технїку переводженя процесів, слїдства, допитів ітд., при чім те, що тут находимо зовсім не говорить в користь ориґінальних висновків Новомбергского. Що до самої праці д. Веретеннїкова то вона написана виключно (за недостачею наукової лїтератури по сьому питаню) на підставі документів Тайної Канцелярії в Державнім Архіві міністерства заграничних справ в Петербурзї, і має вузко юридичний характер. Автор, як сказано, лишень о стільки входить в суть поодиноких процесів, на скільки се йому потрібне для виясненя сеї чи иншої сторони обговорюваної ним інституції, — Тайної Канцелярії — її орґанізації, діяльности, відносин до неї царя ітд. Через те мало маємо тут звісток про Українців, що попадали в лабети Тайної Канцелярії, а коли припадково й згадано про кого небудь присланого сюди з України, то про те, за що їх прислано, себто їх провину (головно „хулительныя слова" про царя) майже нїчого близше несказано. Так довідуємо ся з праці д. Веретенникова про якихсь „Малороссіянъ" Муравейщика (?), Дейнеку і Ярему присланих в 1720 р. в Москву за якісь „хулительныя слова" — а які саме невідомо, як рівнож не знати, що з ними стало ся (с. 215); в 1721 р. кн. Трубецкой прислав з України монаха Порфірія, якому поставлено в вину те, що мав в снї якісь „видѣнія" і нарисувавши потім ті „видѣнія" ширив між народом; не зважаючи на те, що так самі „видѣнія"

як і їх рисунок не тільки не мали якого небудь серіознійшого значіня, але навіть були позбавлені всякого змислу, як поясняє автор, монаха все таки після „розыска“ заслали в один з архангельських монастирів (с. 185—186), бо чим більше яка небудь справа була куріозна, тим більше Тайна Канцелярія підозрівала в ній якесь укрите значіннє. В 1722 р. Тайна Канцелярія займала ся доносом на війта міста Кролевця про те, що нїби він говорив, що кращеб було з царя зняти шкіру нїж з образів ризи і оклади, які буцїмто наказано було здирати (с. 164). Як поступлено з побожним війтом, автор не говорить, хоч без сумнїву, коли такі слова і були сказані, то їх жерела належить шукати в фіскалїзмі, який зачала проводити на Україні що йно установлена Малоросийська Колеґія. Автор мимоходом згадує так про слїдство Тайної Канцелянії „о непрядочныхъ поступкахъ“ Полуботка, Чарниша і других старшин, яку справу передано потім в „Вышній Судъ“ (с. 172). Нарештї коли згадати про донесенє Велямінова в 1726 р. о „непристойныхъ словахъ“ якихсь двох українських полковників (?), що за се були заслані на Сибір (с. 241) і про присланого в Преображенський приказ а звідтіля в „Вышній Судъ“ Валькевича (Петра?), то буде все, що ми дотично України й Українців знайшли в книжці д. Веретеннїкова. Заки дійти до самої Тайної Канцелярії, автор обговорив цїлий ряд инших того рода інституцій, що з ними Тайна Канцелярія стояла або в ґенетичнім звязку, як напр. т. зв. „маіорскія розыскныя канцеляріи“, або „працювала“ паралельно, як з преображенським приказом. При тім одначе автор пропустив ще одну інституцію, що в часї інтензивної дїяльности Тайної Канцелярії теж займала ся того рода справами користуючись при тім доволї широкою автономією. Такою інституцією була відома Малоросийська Колеґія. Нам напр. знані факти, що колеґія не тільки переводила слїдства по першим двом пунктам указу з 1715 р. але і видавала смертні присуди і, що головне, виконувала їх. Напр. в 1724 р. Малоросийська Колеґія покарала смертю козака батуринської сотнї Юхима Книша за „хулительныя слова“ про царя — своєю дорогою не позбавлені полїтичного значіня[1]) — причім з документів не видно, щоби колеґія в сїй справі звертала ся за вказівками до висших інстанцій. *І. Джиджора.*

Кн. Б. А. Вяземскій, Верховный Тайный Совѣтъ, Спб. 1909, ст. 423.

Кандидатська робота автора, праця ся не приносить нїчого нового, себто не дає нових фактів на підставі незнаного документального

---

[1]) Моск. Архивъ Министерства Юстиціи. Дѣла правит. сената по малороссійской экспедиціи. „Реэстръ малороссійскимъ дѣламъ, которые подлѣжат секрету“ кн. № 66/1793, лл. 1 — 44.

матеріялу. Вона написана виключно на підставі наукової літератури по сьому питаню, а головно „журналовъ и протоколовъ Врх. Т. Сов., виданих „Историч. Обществомъ“. Головну вагу автор поклав на виясненне так сказати юридичного значіння згаданої правительственної інституції і означеннє її місця в державній орґанізації. Як відомо досї більшість російських учених, що займали ся історією Врх. Тайн. Сов. ставили ся до його неґативно (Соловйов, Філїппов і др.) закидуючи йому оліґархічні тенденції, а проти сього стояв можна сказати оден тільки Алексеєв[1]). Автор отсеї моноґрафії стоїть посередині тих двох таборів і старається доказати, що істноване такої інституції, як В. Т. Сов. вповні можна погодити і з істнованем самодержавія. Крім сього маємо тут поданий докладний огляд діяльности Врх. Т. Сов. виложений доволї просто, так що з сього погляду праця ся може з користю послужити для дослїдників, які спеціяльно сею справою не займають ся, а потрібні їм лишень остаточні виводи. Спеціяльно для українських справ тут майже нїчого нема, коли не лїчити коротенької звістки про „компанейскіе полки въ Украйнѣ“ (с. 343) — до тогож вповні баламутної. Як видно з сього авторови тодїшнє становище і устрій України на стілько неясні чи зовсїм незнані, що для нього українські полки (теріторіяльні) і компанїйські з одного боку а з другого слобідсько-українські полки представляють одно і те саме, принаймнї ніякої ріжниці між ними він не бачить.

І. Джиджора.

Jan Rutowski — Klucz brzozowski biskupstwa przemyskiego w w. XVIII. Краків 1910, стор. VIII+252.

Ся праця не відносить ся властиво до української території: Березівщина нинї в більшій части заселена польською людністю і тільки східні її окраїни мішані; але інтересу свойого розвідка для нас не тратить, бо суспільні й економічні відносини, які тут автор описує, мають дуже богато спільного з українською Галичиною.

Розвідка займаєть ся передовсім відносинами XVIII в., але у вступі зібрані вістки також про розвиток краю в давнїйших часах. Маєтности перемиського біскупства в Березівщині повстали головно дорогою дарів. В 1384 р. дістали ся біскупам села Рівно, Церґова, Домарадз, Березів, Радимно, 1385 р. Пникут, 1434 р. Яслиска, Біскупиці, Далеїв, Нова Ясїнка; куплено тільки 1402 р. частину Близного і 1408 р. Любатову.

---

[2]) Легенда объ олигархическихъ тенденціяхъ Верховнаго Тайнаго Совѣта въ царств. Екатерины I. Русское обозрѣніе, 1896 г. кн. I—IV. Сильныя персоны въ Верх. Тайномъ Совѣтѣ Петра II и роль князя Голицына при воцареніи Анны Іоанновны. Русск. обозрѣніе, 1896 г. кн. VI—XI.

Про кольонїзацію тих осад маємо звістки аж за польських часів і більшість їх було правдоподібно новійшого походження. Деякі з тих осад були осаджені й другий раз; нпр. Березів згадує ся вже 1359 р., а к. 1430 р. переносить ся на инше місце як Березів-місто; давня осада називає ся пізнійше „Starawieś". В XV в. біскупи почали закладати нові села як Приситниця, Новий Домарадз, Ґольцова і ин. Льокаційні документи тих біскупських осад не відріжняють ся нічим від звичайних осадних привілеїв. Число ланів 40 до 60; один лан іде на пасовиско, кождий осадник дістає по два лани. Обовязки осадників складають ся з двірського чиншу 16—36 гр. і десятини 6–8 гр.; обі повинности зливають ся тут зі собою, бо діставав їх той сам біскуп. Крім сього була данина з лану по мірі вівса і дві курки річно; раз на рік складало село 12 гр. на панського суддю. Літа волї були всюди по 20 літ. Солтис діставав 3—6 ланів і мав право заводити млини, коршми, купецькі лавки і т. ин. Від другої четвертини XV в. в осадних привілеях видно значні зміни в порівнанню з давнїйшими часами; збільшають ся повинности селян і приходить панщина, рівночасно зростають права солтисів.

Так представляєть ся справа кольонїзації в льокаційних привілеях; але се були тільки пляни й проекти, а дійсність виглядає скромнїйше. Передовсїм навіть в початком XVI в. осада не займає ще всїх 40—60 ланів; число ланів доходить в поборовім реєстрі 1515 р. найбільше до 20, а в 1589 р. до 30. Побіч господарів на ланах стрічаємо малоземельну і безземельну людність, загородників і комірників. З промислових підприємств з поч. XVI в. згадують ся млини, коршми, руднї і тартаки; в Березові 1589 р. було 3 різників, 5 ткачів, 3 кушнїрів, 4 шевців, 4 кравців, 4 пекарів, 3 гончарів, 2 шлюсарів, 3 ковалїв, 1 властитель лазнї.

Про відносини в XVIII в. знаємо значно більше завдяки докладним люстраціям з тих часів. Автор передовсїм дає опис м. Березова. Місточко мало в XVIII в. понад 700 мешканцїв; з національного і релїґійного боку людність була дуже одноцїльна, бо статут м і с т а н е д о з в о л я в о с ї д а т и т у т є р е т и к а м, с х и з м а т и к а м і ж и д а м. Міський уряд складав ся з бурмістра і трох радних, та з війта і шістьох лавників. Урядників вибирали міщане, але затверджував їх березівський староста; при виборах знати антаґонїзм між богачами і біднїйшими; біскупські комісарі старали ся використати сю незгоду для себе. Доходи міста ішли з винаймів ратуша, з пропінації; місто мало також кількох загородників в сусїднім селї, але з сеї причини прийшло до великих спорів з біскупами і місто втратило своїх підданих. Податки складали міщане на деякі означені потреби, але сей дохід був мінїмальний.

Промислове житє в Березовi як i всюди инше орґанiзувало ся в цехах, якi приходили дуже часто до занепаду. В 1748 р. впорядкував цеховi устави арцибiскуп Серажовский; по австрiйський окупацiї зреорґанiзовано цехи 1784 р. Що до своєї орґанiзацiї березiвськi цехи нiчим не рiжнили ся вiд звичайних шабльонiв; автор дав широкий огляд цехового житя. Торговля була унормована спецiяльними приписами; перегляд цiн збiжа за 1774—1794 рр., представлений автором в iнтересних таблицях. Цiни кiрця пшенницї нпр. переходять за сей час такi вагання (в золотих): 12·10, 11·26, 10·05, 10·03, 9, 8, 10, 17, 17·15, 10, 14, 16, 19·15, 20, 29, 24, 18·15, 18, 12.

В селах березiвського ключа в пол. XVIII в. було к. 3.000 пiдданих. Громадська зверхнiсть складала ся з вiйта i присяжних; вiйт вибирав ся громадою на один рiк i складав присягу на вiрнiсть. Вiн був передовсїм сїльським суддєю, притiм повнив деякi функцiї в двiрськiм господарствi: збирав двiрськi чиншi, роздiляв панщизняну роботу, списував реєстр судових кар i т. ин. На вiйтiв вибирали середньо-заможних господарiв. Присяжнi, також виборнi, держали в своїх руках скриньку, т. зв. „скарб“.

Господарська структура досить рiжнородна; найчисленнiйшi селянськi господарства i дещо подiбнi млинарськi i коршмарськi; осiбно стоять господарства солтисiв, осiбно плєбанiв i на кiнець двiрськi фiльварки. Мiж селянами давнiйше був слiдний подiл на господарiв, загородникiв i халупникiв; в XVIII в. селянськi господарства так дроблять ся, що рiжницї мiж тими ґрупами майже зовсїм пропадають; пересїчна селянська власнiсть не доходить до чверти лану. Все таки лишила ся рiжниця в повинностях, бо господарi повнили тяглу панщину, загородники тiльки пiшу. Панщина в тих часах обiймала вже шiсть днiв на тиждень з цiлого лану, з меншого ґрунту пропорцiонально менше; панщизняний день зачинав ся зi сходом сонця, а кiнчив ся з заходом. Що до деяких робiт, було означене, кiлько має селянин зробити; нпр. звести одну фiру дерева, змолотити копу збiжа. Замiсть робити панщину, селянин мiг за згодою двора „пустити ся“ на чинш — 12 зол. з чверти; але тодї мусiв робити пiшу панщину, т. зв. карбовi днї, а було їх в роцї стiльки, кiлько золотих виносив чинш. В березiвських добрах чиншових селян було дуже небогато, переважали панщизнянi. Данини вiдгривали невелику ролю; дань платила ся в вiвсї, як овес чиншовий i лїсовий, сей остатнїй за право користувати ся лїсом. Змiни в селянських обовязках прийшли вже за австрiйського панования 1786 р.

Фiльваркiв було в Березiвщинї всього шiсть; вони розширювали ся коштом селянської власти, бо пани зносили сусїднi селянськi загороди i селян переносили на иншi мiсця. Роботи на фiльварках вiдбу-

вали ся також панщизняними силами. Стрічаємо все скарги селян, що державці кривдять їх і домагають ся більших повинностей, як ті, що описані в інвентарях. — Розділи про села ілюстровані в книжці численними статистичними таблицями. *Іван Крипякевич.*

Walery Przyborowski — Przyczyny upadku Polski. Zarys historyczny. Варшава-Львів, 1910, ст. 266.

Яка була причина упадку Польщі на думку д. В. Пшиборовского?

„Історія заховала нам численні свідоцтва упадку великих держав як у старині, так і в пізнійших часах, — каже він у передмові до своєї книжки — і все остаточною й головною причиною сього упадку був чужий наїзд. Коли народ мав досить енерґії й сили, і — звівши побідну боротьбу — відпер сей наїзд, або коли ґеоґрафічні умови були такі, що сей наїзд не міг вдержати ся довго в здобутих землях, то держава істнувала дальше; коли-ж одначе чужа перемога була сильнійшою, а також й инші обставини неприхильні, держава мимо найздоровших підстав мусїла впасти й упала. Так було і з Польщею. Не згинула вона як держава тому, що мала злий уряд, продайні висші сфери, здеморалізовану шляхту, що угнетала селян і не мала міщанства, — але тому, що не потрафила викинути зі своїх границь чужого наїзду й у війнах, які з ним вела, була все поконаною й побитою. А поконаною була не тому, що не було в неї відповідних сил і засобів, але тому, що не мала здібного й енерґічного вожда й начальника“ (ст. 19)

Бажаючи доказати се своє твердженнє, автор розбирає детально й критично всї війни, які Поляки вели з поділовими державами, починаючи від 1768 р., — отже: барську конфедерацію (1768—1772), війну в 1792 р. (і повстаннє Костюшка), війни наполеонські, повстання з рр. 1831 і 1863, — виказуючи раз-у-раз повну нездарність усїх майже вождів, що кермували у тих війнах польськими силами, отже: К. Пулаского, кн. Й. Понятовского, Т. Костюшка, Домбровского, Скшинецкого, Лянґевича й ин. — й обвинувачуючи їх у консеквенції в запропащенню польської справи.

Осуд, як бачимо, незвичайно різкий — чи одначе вповнї справедливий, не беремо ся рішати. Зазначимо тільки те дуже тїсне розуміннє автором історичних подій (процесів), яке показав він, приймаючи й оружну інтервенцію чужих держав у Польщі в 2-гій пол. XVIII в. й неспромогу з польського боку дати їй належний відпір як факти самі для себе, не звертаючи зовсїм уваги на те, що одно й друге було тільки наслідком одної загальної причини — внутрішньої анархії й упадку тогочасної Польщі. Бо коли-б польська держава була

сильним орґанізмом, то про чужий наїзд не могло-б було бути й мови, а й відпір наїздникам був би иншим, чим був у дійсности. І з сього боку виводи автора тільки іще більше потверджують відому концепцію краківської історичної школи. *Ів. Кревецький.*

Др. В. Щурат — Маріинський культ на українських землях давної польської держави (Нива, 1910, ч. 11—14). Автор указує на суспільно-національний характер культа Богоматери серед нашої суспільности XVI—XVIII (антипольський і антишляхоцький), удовідняючи свою характеристику коротким історичним оглядом чудотворних ікон Богородиці на Україні.

І. Крипякевич — Початки козаччини (Діло, 1910, чч. 174—177). Се реферат з нової праці проф. М. Грушевського, Історія укр. козаччини, т. І (в VII т. його історії України-Руси).

І. Крипякевич — Посли на дворі Хмельницького (Діло, 1910, ч. 95). Автор знайомить нас з тими церемоніями, з якими приймано чужосторонних гостей при дворі Хмельницького від хвилї прибутя на Україну до від'їзду домів.

Ф. Колесса — Материяли до історії козаччини з рр. 1709—1721 зібрані в Шведськім Державнім Архіві в Штокгольмі (Діло, 1910, чч. 33, 34, 36, 38—40). Перебуваючи в 1907 р. в Штокгольмі автор мав доступ до Шведського державного Архіва, де й відшукав чимало цікавих документів до історії зносин України з Швецією. В фелєтонах висше згаданих чисел „Діла" й знакомить нас автор зі змістом відшуканих ним документів; наукового виданя текстів тут не знаходимо. Фелєтони сї вийшли й окремою книжочкою (Львів, 1910, ст. 25, 8^{0}, ц. 30 сот.). *В. Д.*

Свящ. І. Огибовскій — Къ вопросу о мѣстѣ погребенія основательницы Почаевскаго монастыря Анны Тихоновны Гойской (Волынскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., № 44). В сїй статї подано відомости про Дорогобужську церкву, передтим — монастирську, де, гадають, була похована Ганна Ґойська. В льохах під церквою нема тепер ніяких гробівців: як оповідають старожителї — кости похованих там небіжчиків звідти винесено і поховано на кладовищі.

О Св. Димитріи Ростовскомъ (Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., ч. 43). З приводу 200-річя смерти сього діяча уміщено тут три статї: одна — подає його житепис, друга — оповідає про його, як укладача Четіїх-Міней, третя — показує його заслуги, як місіонара, автора „розыска о Брынской вѣрѣ".

М. Доброгаевъ — Черниговскій игуменъ Каллистъ Меновскій, бывшій прежде настоятелемъ монастыря Почаевскаго (Волынскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., ч. 40). Автор подає історичні відомости про ігумена Калїста Меновського, що був настоятелем Черніговського Іліїнського монастиря від 1683 р., а потім заряджував Максаковським монастирем, положеним на лївім боцї р. Десни за 70 верст від Чернігова. В 1688 р. пробував він в Москві, де обороняв самостійність Черніговської архиепископії та її незалежність від київського митрополита і привіз в сій справі грамоту царів Івана і Петра Алексієвичів та Софії Алексієвни. Автор вібрав все, що тільки можна було відшукати про сього ігумена Калїста; так напр. подані тут навіть ріжні написи на церковних богослужебних книгах, де згадано імя ігумена Калїста Меновського.

М. Доброгаевъ — Игуменъ Почаевскаго, а потомъ Георгіевскаго Козелецкаго монастыря Іосифъ Исаевичъ (1708—1731 г.), (Волынскія Епархіальныя Вѣдомости, 1906 р., ч. 42). Подано відомости про Йосифа Ісаєвича, що в 1708 р. через ворожий напад Шведів і переслїдуванє „благочестія" (православія) мусїв кинути Волинь і перейти на Чернігівщину, де дістав в заряд Юріївський монастир в м. Козельцї, користуючи ся повагою у київських полковників — Волинського і Танського; наведені також в сїй статї уступи з їх універсалів і листів. Ісаєвич мав думку повернути до Почаїва і навіть купив за гроші Почаївського монастиря село Лихолїтовку на Чернігівщинї, але так і не повернув ся, померши в Козелецькім монастирі лїтнїй віком в р. 1731.

К. Харламповичъ — Архимандритъ Константинъ Борковскій и его литературная дѣятельность (Православный Собесѣдникъ, 1909. XI). Архімандрит Константин Борковський, українець з походженя, киянин по осьвітї, почав свою діяльність в Київі 1750 р., продовжував її в Москві, на посадї професора тамошньої Духовної Академії, потім переніс ся до Казанї і закінчив своє житє в Нижнім-Новгородї 1773 р. Таким чином, Борковський належав до тої численної плеяди культуртреґерів-Українців, яким північ Росії мусить бути вдячною за орґанїзацію духовних шкіл, розвиток науки і належне поставленє просвіти.

Іерархи Бѣлгородско-Курской епархіи въ XVII и XVIII столѣтіи (Курскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., ч. 2—6). Статя ся почата давнїйше. В новій частинї подано дальші відомости про білгородських архиєреїв і з їх описанї отсї: Петро Смілич (Смѣличъ, — 1736—1742 рр.), — Серб з походженя; митрополит Антоній Черновський

(1742–1748 рр.) — молдавський уродженець; Іоасаф Горленко (1748—1754 рр.), — Українець, син прилуцького полковника; Лука Конашевич (1755—1758 рр.), — вихованець Київської Академії, що був до свого епископства просвітителем в Москві; Іоасаф II (Миткевич, 1758—1762 рр.), — Українець, вихованець Київської Академії (його часи відзначали ся найбільше неприхильним відношенєм уряду до Українців; в однім з своїх листів Іоасаф пише: „Бѣда да горе! вси теперь Малороссіяне вездѣ въ крайнемъ презрѣніи“); Порфирій Крайський (1763–1768 рр.) — уродженець України; Самуїл Миславський (1768—1771 р.), — земляк святителя Іоасафа Горленка і товариш його з київської академії, потім — митрополит київський, померший в 1796 р.; Аґґей Колосовський (1774—1786 рр.), — син козака з Полтавщини; Феотист Мочульський (1787—1817 рр.), — родом з задніпровської України, син шляхтича.

Описаніе Почаевской Лавры вскорѣ по отпаденіи ея въ унію въ 30-хъ годахъ XVIII вѣка (Волынскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., ч. 34). Подано зміст „візити“ або візитаційного акту уніятського епископа, в якім списаний інвентар Почаївського монастиря 1736 р.

Дневная записка пѣшеходца Саратовскаго церковника изъ Саратова до Кіева въ 1787 г. (Курскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., ч. 30–31). Докладне оповіданє про подорож по Курськім намісництві, з описом церков, монастирів, богослужень в їх, приїзду імператриці Екатерини II. Оповіданє се передруковане з „Саратовскаго Историческаго Сборника“, т. І.

Епископъ Алексій — Религіозныя движенія на югѣ Россіи во второй половинѣ XIX столѣтія (Православный Собесѣдникъ, 1909 г., I–XI).

Епископъ Алексій – Матеріалы для исторіи религіознаго движенія на югѣ Россіи во второй половинѣ XIX вѣка (Там же, I—III, V—VIII). Се — докладне оповіданє про реліґійні рухи серед українського населеня, а також серед німецьких кольоністів; його почато друкувати ще в попередніх роках.

Пребываніе императора Петра I въ Кіевѣ 200 лѣтъ тому назадъ (Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости, 1909 р., ч. 25). Подано відомости про одвідини Петром I-м Київа: вперше — 1706 р. — перед Полтавським боєм, вдруге — по бою 1709 року. *Ю. С.*

Мих. Грушевський — Українська історіоґрафія і Микола Костомаров (Л-Н-Вістник, 1910, ч. 5, ст. 209—225). Перша

частина статї се короткий огляд укр. історіоґрафії і її течій перед Костомаровом. Далї йде характеристика історичного світогляду знаменитого історика. „Ідеї проголошені покійним істориком ішли вперед не тільки свого часу, але і його власної творчости як історика, і в багатьох точках зістають ся непережитими й тепер" — сими словами кінчить проф. Грушевський свій інтересний нарис. *В. Д.*

III. Мова.

M. Meillet — Einführung in die vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen (Переклад з 2-ого французького виданя Wilh. Printz-a), Липськ, 1909, ст. XVIII+330.

В оригіналї праця ся називаєть ся: Introduction à l'étude comparative des langues indo-européennes, в угоду німецькому перекладчикови і німецькому світови автор згодив ся на звужене понятя „індо-европейський" до понятя „індо-ґерманський". Цїла книжка одначе против такого звуженя. — Хоч автор опираєть ся на фундаментальній працї Бруґмана, то все таки неможна йому ніяк відмовити в оригінальности. Перш усього книжка легко читаєть ся, між тим як подолїти хочби і коротку порівняну граматику Бруґмана — праця довгого і тяжкого труду. По друге автор слїдить тільки за такими проявами, які спільні не менше як двом мовам і тільки на підставі розслїджених даних ставить виводи. Спірних питань не зачіпає, бо книжка призначена для студентів, за те подає дуже богату лїтературу поодиноких питань, яка певне познакомить кождого охочого студента з масою наукових спорів. Зміст книжки: Понятє індо-евр. мов, Індо-евр. мови, Фонетика, Основи відмін, Дїєслово, Іменник, Реченя, Словотвір, Розвій індо-евр. наріч., Істор. огляд порівняної граматики, Бібліоґрафія, Показчик. Подрібна рецензія проф. Яґіча в Archiv f. slav. Philol. XXXI. *І. Свєнцїцкий.*

Leskien A. — Zur Kritik des altkirchenslavischen. Codex Suprasliensis (Abhandlungen der philol.-hist. Klasse der K. Sächs. Gesellschaft der Wissenschaften, B. XXVII, № XIII і осібно). Липськ, 1909, ст. 23, 8°.

З приводу працї С. Сєвєрьянова: Супрасльская рукопись, Спб. 1904, т. I (текст), автор подає перш усього характеристику Міклошичового виданя сього памятника старославянського письменства XI в. (Monumenta palaeoslovenica e codice Suprasliensi, Vindobonae 1851), вказуючи взагалї на недокладности копій і на поплутаність Міклошичевої інтерпункції. Відтак подає дуже влучні уваги про недокладности самого тексту в порівнаню з захованими до наших часів грецькими оригі-

налами. З тими увагами треба познайомити ся близше: 1) Найлїпше передали перекладчики простий склад леґенд, зате штучний красомовний склад проповідий представляв для них немалї трудности. 2) З гомілїй, приписуваних Іванови Златоустови, вибирали вони якраз самі сумнївні і невдалі (geschmackloseste und abstruseste Früchte der griechischen Kanzelberedsamkeit), а до того і незвичайно трудні для перекладу. 3) Перекладчики старали ся бути можливо найточнїйшими копістами, тож перекладали дословно, не вдаючись у вірність перекладу. Через те богато невірних передач, особливо в проявах ітацізму: $\eta = \iota$, $\alpha\iota = \varepsilon$ (напр. у перекладчиків: ἤδειν = ἰδεῖν, κενοῦν = καινοῦν), та приіменників з ріжними відмінами: μετά + acc. = μετά + gen. 4) Не меншої ваги було і те, що вони користували ся лихими або невиразними рукописями — ориґіналами, звідки невірні читаня і невірна передача. Поправки автора обіймають сім статий: Івана Злат. на ап. Тому (Мікл. 382 = Сев. 498), на ап. Тому і против Аріян (Мікл. 391 = Сев. 508), о смокві (М. 253 = С. 343), о соборі жидів на Господа (М. 285 = С. 384), на зраду Юди (М. 302 = С. 405), на благовіщене (М. 178 = С. 243) і на св. вел. пяток (М. 320 = С. 427). Хоч вже много в тім напрямі зробив Северьянов, то автор вважає потрібним вказати на потребу і важність того рода студій над цїлим складом Супр. рукоп., щоб тим робом дійти нарештї до конструкції вірного тексту. *І. Свєнціцкий.*

Dr. St. Romansky — Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen. (Fünfzehnter Jahresbericht des Instituts für rumänische Sprache zu Leipzig, hrg. v. Weigand, 1909, стор. 89—134).

Докладні розслїди автора мають подекуди вартість і для українїстів, тому годить ся згадати про деякі результати.

Слова апріль, авґуст, май і март дістали ся до болгарського, подібно як і у нас, з латинського за посередництвом середногрецького і церковно-славянського. Слово баня в значіню купіль випроваджує автор з романського і відкидає давнїйші погляди Клюґе і Шрадера. Румунська форма baie запозичена з болгарського або сербського також само як і мадярське banya = копальня, купіль.

Бесага виводить автор безпосередно з сер.-латинського bisaccium в противенстві до Шухардта, Бернекера і Бартолї, що бачать жерело в новогрецькім βισακκι.

Славянські означеня буйвола перенято на гадку автора з сер.-латинського būbalus, що спершу означало африканську ґазелю.

Про походжене слова буза [поль. buzia] поставлено до тепер богато здогадів: Романскі виовдить його з латинського bucca = уста.

Цілий екскурс присвячує автор слову цісар, цар і доказує його походженє просто з латинського caesar. Від полудневих Славян переймили його потім північні Славяни.

Імя Домна, знане з грецьких написий, витворило ся в латинського dom(i)na.

Слово фа́кля дістало ся до Німців і Румунів за новогрецьким посередництвом φάκλα з латинського facula, facla.

Фасу́ль, наше фасоля, опираєть ся на латинській формі phaseolus і походній звідси новогрецькій φασοῦλι.

Болгарське фа́ша = кусень скіри відповідає нашому фашина і перейшло або з румунського fașe = вязка або з альбанського faše: обі форми витворили ся в латинського fascia.

Болг. фъртуна в значіню буря, що стрічає ся і у других балканських народів, між иншим у Сербів і у Румунів, від яких переймили його очевидно наші Гуцули галицькі і буковинські, треба приписати вже новійшому італїйському впливови, хоть і в середно-латинськім відповідає тому форма fortuna. Автор промовляє дальше за латинським походженем слова гръкъ.

Назву гу́гла = футряна шапка вагаєть ся автор виводити просто в латинського cucullus і признає турецьке посередництво. Додамо, що так само має ся річ і в румунськім, а українське ґуґля повстало під румунським впливом.

Слово гу́на = футро дістало ся до славянських мов теж з латинського gunna і знане нинї майже у всїх европейських народів у всїляких значінях.

Ху́рка в значіню куделї і вилів перейшло в мовах балканських народів з латинського furca (рум. furcă). Годить ся зазначити, що і в нас знане воно у Лемків у формі фурка.

Загально-славянське слово комора прийшло до поодиноких славянських народів в ріжних часах і ріжними дорогами. До Болгар і Сербів прийшло воно у формі камара з латинського за новогрецьким посередництвом (κάμαρα); хорватське kòmora, словінське komora, ческе, польське і українське комора запозичені в давнїйших часах з романських мов, а деякі форми (як на приклад польське kamera) навіть в найновійших часах.

З латини переняли Болгари при помочи грецької форми κανδήλα і слово канди́ло, яке розширило ся звідси по славянських землях. У нас крім церковнославянської форми кандило знане ще діалєктично і слово кандійка, що повстало можливо під румунським впливом.

Що славянські форми капа латинського походженя, про се нїхто не сумнїваєть ся. Болгарське капи́стра походить теж в латинського (ca-

pĭstrum): українське діялектичне капестра = уздечка дістало ся безперечно з румунського căpăstru.

Цікаві погляди автора що до слів колястра і коляда. На його гадку переймили Болгари слово колáстра просто з балкансько-латинського colastra, звідки пішла і румунська форма curást(r)ă. Болгарам завдячують Румуни всї форми з l (прим. colastră) — противний погляд Пушкарію неоправданий, — а Новогреки форми κουλιάστρα, γουλιάστρα, κλιάστρα [κ(ο)λόστρα пішло просто з лат. colostrum]. Румунське походжене українського колястра не підлягає найменшому сумнївови. Коледа повстало просто з латинського calendae без грецького посередництва. Противно і новогрецька κόλιαντα в значіню Різдва і румунська colindă треба приписати болгарському впливови.

За грецьким посередництвом за те прийшло слово комин (з лат. caminus), а правдоподібно також слово корона.

Кошуля (середно-грецьке κασοῦλα) походить скорше з латинського casula.

Вповнї слушно підчеркує автор за Мурком що слово кухня цїлком не звязане з латинським coquina, як се доказував Іречек, бо походить з новійших часів з ґерманського (пор. ahd. chúhhina, нїм. Küche). Се дотикає також і нашої кухнї.

Болгарське лакерда має жерело в латинськім lacerta (занотоване і у нас в словарі Грінченка), мрамор в латинськім marmor, мул з лат. mulus (українська форма за нїмецьким посередництвом), оцет з лат. acētum (а не з ґот. akeit).

Автор промовляє далї проти того, начеб слово алтарь запозичено в часї славянської єдности і доказує, що слово дістало ся до полудн. Славян з латинського altar(e), до західних за посередництвом нїмецької мови.

Болгарське пуле = віслюк запозичене з новогрец. (πουλλίον) πουλλί = пташок, когутик, молоде звірятко. У нас пуля, пулька, пуляк, пульпак, пульцан означають индика, лише в Чернігівщинї (як видно з Грінченка) курку: одначе кличка пуль пуль відносить ся взагалї до дробу.

Через Греків дістали Болгари слова расо (сер. і новогр. ῥάσον, лат. rasum, укр. ряса) і русáлии (ῥουσάλια і rosaria, rosalia).

Русъ (наше русий) перейшло просто з латинського russus.

Скоменъ (церк.-слав. скомьнъ) походить з латинського scamnum, московське скамя з грецького.

Щó до слова спýза = попіл, то автор виводить його просто з латинського spodium і противить ся поглядам Штрекеля (Slav. Lehnwörter) і Фасмера (Живая Старина XV і Jagić-Festschrift 278), неначеб

воно взяло ся з грецького σποδιά, σποδός. В українські діялекти перейшло слово з румунського і знане з форм спуз, спуза і спудза (Грінченко IV, с. 191).

Болгарське турма перейшло не просто з латинського turma, а через сер.-грецьке τοῦρμα; румунське запозичене з латинського, а українське і польське з румунського.

Високосѣнъ (ст.-слав. висекостъ) походить з грецького βίσεκτος, що опирає ся на латинськім bisextus. *З. Кузеля.*

Gustav Weigand — Zur Terminologie der Molkerei (XVI Jahresbericht des Institus für rumänische Sprache zu Leipzig. 1910, ст. 213—230).

Студії над терміноль oґією народнїх знарядів, розпочаті щасливою рукою Шухарда і ведені з запалом молодшими силами (як прим. Мерінґером і Мурком і редакцією часописи „Wörter und Sachen"), приймили ся скоро між ученими і дочекали ся тепер загального признаня. Їх вагу підчеркував нераз і заслужений дослїдник румунської мови й етноґрафії, проф. Вайґанд і тепер, щоб улекшити своїм ученикам основну працю над термінольоґією молочарства у Румунів, збирає свої замітки, які поробив підчас свого побуту в північно-семигородській місцевинї Тельч в 1897 і оголошує їх друком.

Молочарська термінольоґія взагалї дуже інтересна і займала вже богато учених. Най лиш згадаю такі дві поважні працї як Б. Мартінього, Wörterbuch der Milchwirtschaft aller Länder (2 вид. Липськ 1907) і Damé, Incercare de terminologie poporană română (Букарешт 1898); остатня інтересна і для нас і тому звертаю на неї увагу тих, хто займає ся розслїдами нашої народної термінольоґії. Взагалї ж цікаві для нас усї студії над румунською молочарською термінольоґією, бо вже від часів Малїновського, Мікльосіча і Калужняцького знаємо загально, що переважну частину назв дотикаючих пастушого житя переймили ми від Волохів. Розвідка проф. Вайґанда приносить з того боку кілька нових пояснень, тому хочу її обговорити трохи докладнїйше.

Студія автора розпадає ся на дві частинї; в першій описані доволї докладно, хоть не вичерпуючо, житє на полонинї, вигляд пастуших забудовань і уладжень, усї знаряди, потрібні до продукції молока, а вкінци і сам спосіб всїляких перерібок молока; в другій частинї обговорені молочарські терміни з етимольоґічного боку. Житє на полонинї в північнім Семигородї не ріжнить богато від нашого у Гуцулів: ті самі загальні умови, ті самі прилади і способи. Проте свідчать зрештою і назви, які переважно рівнозвучні з термінами, уживаними в наших го-

рах. Vătaf, colibă, cĭobanĭ, coleașă, vătuĭŭ, găleată, bărbînță, dzăr, urdă, brînză і и. не ріжнять ся у вимові від наших загально уживаних навіть поза Карпатами: ватаг, колиба, чабан, кулеша, ватуля, ґелетка, бербениця, дзер, вурда і бриндза; лише деякі слова підпали иньшим термінам.

Молочарська термінольоґія у Румунів в переважній части питома; більше число слів перенято лиш від Мадяр, дещо від Славян (а з окрема від Українців) і Турків. Деякі терміни зраджують крім того старинне альбанське або новогрецьке походжене.

Так Мадярам завдячують Волохи слово bálmos (мад. bálmos), яке врештою стрічаєть ся і в турецьких та татарських діялєктах і звідси дістало ся до инших бесїд, приміром до болгарської.[1]) Наші форми балмус, бануш і баник[2]) вийшли з мадярсько-румунських областий, хотяй знані не лише на Буковинї і Гуцульщинї, як се зазначує проф. Калужняцкий[3]), але і в инших сторонах української териториї. З мадярського запозичено далї слово bărbînță (мад. berbence), яке перейшло далї і до нас і поширило ся майже по цілій Галичинї на означенє малої діжки на сир. З мадярського виводить Вайґанд також і слово coleașă (culeașă), кулеша; köles значить в мадярськім просо, яке взагалї давнїйше перед впровадженем управи кукурузи заступало кукурузяну муку. Вправдї Тіктін у своїм словнику[4]) хотїв би се поставити в близшу залежність з сербсько-хорватським kulješ = Wasserbrei і чеським gulaše = Mehlbrei, одначе забуває, що управа проса прийшла зі Сходу і удержала ся до нинї головно в східній і полуднево-східній Европі та що цитовані слова мають доперва другорядне, похідне значінє, а чеське gulaše також запозичене з мадярського. Зрештою лише у Мадяр і в Українців заховало ся значінє кулеші як каші з проса, в Українців у формі кулїш, яка перейшла звідси і до Поляків.[5]) Румуньска coleașă могла проте вийти лише з сього осередка: трудно одначе рішити, чи перенято її від Українців чи від Мадярів, які могли її занести з своєї вітчини зі Сходу. Українська форма кулеша удержала ся

---

[1]) F. Miklosich, Die türkischen Elemente in den südost- und osteuropäischen Sprachen. Denkschriften des kais. Akad. d. Wiss. Wien. Phil.-histor. Kl. T. 34 і т. 38.

[2]) Верхратський, Знадоби до пізнаня угорско-руских говорів. Львів 1901. I, с. 226 — баник сировник, печені пироги з сиром.

[3]) Denkschriften, т. 30, ст. 12.

[4]) H. Tiktin, Dicționar român-german. I. Букарешт 1903, ст. 391.

[5]) Karłowicz-Kryński-Niedźwiedzki, Słownik języka polskiego. II. Warszawa 1902, ст. 626: kulesz[a] в 1 значіню: rodzaj potrawy mącznej, lemieszka, mamałyga; в 2 значіню kulesz: kasza jaglana na rzadko zgotowana, krupnik z kaszą.

одначе під впливом румунської coleaşă. З мадярського мали Волохи переймити і слово cujmă вглядно cusmă, яке подибує ся і у Славян: у Українців (лише в Галичині і одній частині України), Поляків і Сербів. Мадярське походжене слова не підлягає найменшому сумнївови, хотьби вже для того, що не знають його Болгари, а у Поляків стрічаеть ся вже у найстарших писателїв як загально знане слово (прим. у Рея і Оржеховского).[1] Характеристично лише, що мадярську форму знаємо доперва в 18 століття.

Мадярському впливови приписує Вайґанд далї слова fedelés (мад. fedeles) = відро і grundz (також grunţ, grujn, мад. gőrőngy) = грудка соли. Що до слова găleată = ґелетка, ділетка, признає автор його походжене в galleta, одначе думає, що і мадярське galéta відіграло тут ролю.[2] Румунське hurducá = трясти виводить автор в мад. hordó = бочілка, фаска. Тут безперечно належить і гуцульське та буковинське герґев або гирґев[3]) і угорсько-руське ґарґала.[4]

Слів славянського походженя в молочарській термінольоґії не богато. Чи cărîmb = палочка до міряня скількости молока походить з середньоболгарського * корæкъ, не дасть ся певно сказати, так само не дасть ся рішучо ствердити славянське походжене слова jíntiţa, хоть автор бачить його початок у польських Ґуралїв, звідки переймили його Українцї. Від Українців взяли Волохи слово ceaón (= котел) з ча[в]ун, що запозичене врештою з татарського і lodbă (= доска) з лодва, що переняте з німецького Lade; більше теж як можливо, що pistrúĭe, péstrită (= вівця з пестрою головою) стоїть в звязи з укр. пестрий.[5]

Далеко більше завдячують Волохи Болгарам, від яких переймили також і деякі турецькі та татарські слова, як прим. caşcaval; за посередництвом Болгар дістали Волохи рівнож кілька грецьких (прим. colibă) і мадярських слів (răbóş в болг. ръбошъ = мад. rovás). Деякі слова безперечно славянські, але не можна певно означити з якої ґрупи (прим. izméne = zari = измѣна = vestis, quae mutatur). Українцї в технїцї молочарства вповнї залежні від Волохів. Крім висше згаданих слів, які

[1]) Karłowicz, Słownik, II, ст. 619. Сумнїви у Калужняцького, op. cit., ст. 11.

[2]) S. Puşcariu, Etymologisches Wörterbuch der rumänischen Sprache. I. Heidelberg 1905, бере за підставу слово gallēta (ст. 60).

[3]) Гл. Грінченко, Словарь української мови. Київ 1907, I, ст. 222; Желехівський, Малоруско-німецкий словар. I. Львів 1886, ст. 139; Калужняцький, op. cit., ст. 16.

[4]) I. Верхратський, op. cit., II, ст. 235.

[5]) Прошу пор. хотьби назви риб пеструга, пестряк, Грінченко, op. cit., III, ст. 148.

до певної міри також румунського походженя (ґелетка) маємо тут отсї терміни:

1) бриндза, бриндзя рум. brînzâ; 2) бербець рум. bărbăcúţ (= однорічна вівця) і berbéc (= баран); 3) ґляґ, кляґ рум. chĭag; 4) колиба дзер рум. dzăr (= сирватка); 5) герґев рум. hărdău (= горнець до вареня кукурузи); 6) риндзя[6]) (= телячий жолудок) рум. rînză (також в значіню китиця, кицька); 7) струнка (= огорожа, де доять корови) рум. strungă; 8) вурда рум. urdă; 9) ватаг рум. vătáf; 10) ватуля, ватулька (= однорічна коза або вівця) рум. vătúĭŭ.

Сей спис можна б ще помножити, коли б розглянути ще й инші терміни, яких не має Вайґанд, та додати до того ще й чисто пастушу термінольоґію. Для прикладу згадаю, що з румунського переняті такі слова як баталев (bataleŭ), бовгар (bouarĭŭ), бундз (bunţu), бутей, ботей (buteĭŭ), вакар і т. д. *З. Кузеля.*

Paul Diels — Studien zur slavischen Betonung (Arch. f. slav. Philol. 1909, I—II, ст. 1—101). I. 1) Zur Betonung der zweisilbigen Feminina im Slovenischen — по біблії Далматіна 1584, Kastelec-Bratouske buquice S. Roshenkranza 1682 i Modus iuvandi agonizantes, Rogerius-Palmarium Empyreum 1731, Japelj—Kumerdey: Новий завіт 1786 і 1800, Кузміча: Новий завіт 1848; 2) ст. 24 Zur Geschichte der Vokalquantität im Slovenischen; II) ст. 29 Zur Entstehung der čechischen Vokalquantität — в поодиноких словах, суффіксах, окінченях декл. і кон.; III) ст. 82 Zur Akzentverschiebung im Präsens der slavischen Verba — особливо сербо хорв. і руських; а) від дїєслівових типу vőditi — vődim, води́ть — водишь і б) від іменникових типу góstiti — īm, гости́ть — и́шь. Ріжницю ту зводить автор до старо-інд. причинових і відіменникових dhāráyati, bōdháyati — dēvayáti.

А. И. Томсонъ — Къ вопросу о возникновенiи род.-вин. (gen.-acc.) п. въ славянскихъ языкахъ. Сходныя явленiя въ другихъ языкахъ. (Изв. 2-го отд. Акад. Н. 1909, I, ст. 59—83); ibid. 1908, III, ст. 281—302: Приглагольный род. п. въ праслав. языкѣ і II, ст. 232—264: Род.-вин. пад. при названiяхъ живыхъ существъ въ слав. языкахъ. Автор боронить дальше гадки про льоґічну конечність розділу між ac.-nom. а ac.-gen. особливо при назвах осіб з індівідуально-вираженим значінем.

---

6) Про се слово, яке стоїть в звязи з назвою гаївок — риндзівок поговорю небавом окремо.

Н. И. Некрасовъ — По поводу двухъ статей А. И. Томсона о род.-вин. падежѣ (Изв. 2-ого отд. Ак. Наукъ, 1909, III, ст. 35—74). Автор виступає против обох статей А. Томсона з 1908 р., як у власній обороні — так і критикуючи автора. Боронить виводів своєї статї „О замѣнительныхъ падежахъ: родительномъ и винительномъ въ современномъ русскомъ языкѣ“ (Изв. 2 отд. А. Н., X [2], 1905 г., ст. 31—65).

П. Орѣшковъ — Древнеболгарское эпентетическое л (Рус. Фил. Вѣст. 1909, I, ст. 97—110). Се відповідь на рецензію проф. Грунского в Ж. М. Н. Пр. 1908, VII на роботу автора на вказану тему в „Извѣстия на семинара по слав. филология при у–та въ София“, II, ст. 1—64. Обі праці цікаві статистикою, яка установляє проценти в уживаню форм з епент. л і без нього в злуці губного зв. з и, ь, є, ѧ, ѣ, ꙗ, ѫ в староболгарських кир. і глаг. памятниках. На наш погляд, хоч проценти тут не причім, бо факти язикові находять собі оправдане в історичнім розвитку мови і в порівнавчім прослідженю нарічевих особливостий — праця ся має значінє не тільки, як фактичне уґруповане нарічевих особливостий, але й можливістю уґрупованя староболгарських памятників на основі певних сталих приміт.

Д. Кудрявскій — Къ статистикѣ глагольныхъ формъ въ Лаврентьевской лѣтописи (Изв. 2 отд. Ак. Наукъ, 1909, II, ст. 48—54 з діаґрамою). Автора цікавить відношенє форм аориста і причастних — лъ, що постепенно заміняв собою аор. вже в староруській мові. Аор. переважають в житіях, отже творах взорованих на староболг. взірцях та на грецькій літературній мові; уживанє прич. на — лъ незначне. *І. С.*

А. Діброва — Гармонізаційні засоби в українській мові (Укр. Хата, 1910, ч. 6—8). Автор указує способи, котрими наш нарід робить свою мову мельодійною: викиданнє і скороченнє самозвуків при роззяві, вставляннє призвуків, щоб запобігти роззяву і вставляннє самозвуків щоб обминути збіг трудновимовних призвуків при вязанню слів у реченню.

І. Огієнко — Українська фільольоґічна наука за 1909 рік (Рада, 1910, ч. 9). Автор в своїй статї уважно нотує все, що зявило ся в области збирання і студіовання нашої мови на Україні российській. *В. Д.*

IV. Література.

С. Голубевъ — Панегирикъ кіево-печерскому архимандриту Елисею Плетенецкому 1618 года (Труды К. Дух. Ак., 1910, VI, ст. 296—350+2 таблиці).

Статя проф. Ґолубєва викликана передруком панеґірика з 1618 р. „Вѣзерунокъ цнотъ превел. о. Е. Плетенецкого“ й замітками до нього проф. В. Перетца в шестій книжці „Записок Українського Наукового Товариства в Київі“. Не говорячи про се в статї, що число жерел до біоґрафії і характеристики предтечі Петра Могили значно більше, нїж се, яке подає д. Перетц у передмові до передруку панеґірика, спинюєть ся д. Ґолубєв над оцінкою д. Перетца що до значіння тих жерел, які він сам вказує. І тут не годить ся автор статї з висказом д. Перетца про скупість біоґрафічного матеріялу для житеписи Плетенецького в „Казаню на честномъ погребѣ... Плетенецкого“ Захарії Копистенського та про значну більшість згаданих даних у панеґірику з 1618 р. Навпаки твердженню д. Перетца виказує д. Ґолубєв цїлком слушно велику вагу „Казаня“ для біоґрафії і характеристики Плетенецького. Кількома замітками і доповненнями про инше жерело для житеписи Плетенецького, яке навів д. Перетц у своїй статї, себто про деякі чуда в Тературґіми Кальнофойського з 1638 р. кінчить ся перша часть статї. В другій части вияснює автор записку в збірнику кінця XVI віку Київської Духовної Академії, наведену в першім томі „Описанія рукописныхъ собраній, находящихся въ городѣ Кіевѣ“ Петрова під № 119, де титулуєть ся Плетенецького архимандритом 1596 р. в часї, коли був архимандритом Никифор Тур (1593—1599). Згадана записка се фальсифікат, зложений що найменше з двох давнїх записок на книжках або рукописних збірниках. Дальше наводить ся текст важного документу, доси неопублїкованого, а се приказу Плетенецького в 5 сїчня 1604 р. й пояснення до нього та зміст грамоти єрусалимського патріярха Теофана, виданої київо-печерському монастиреви па просьбу Плетенецького. В третій части доторкає д. Ґолубєв самого видання д. Перетца, закидаючи „уклоненія отъ подлинника, такъ сказать, невольныя, зависѣвшія отъ обычныхъ недосмотровъ переписчика или корректора“, а дальше „сознательныя“, бо д. Перетц поопускав усї наголоси. Годячи ся вповнї з закидом д. Ґолубєва що до опускання наголосів при передруковванню старих текстів лїтературної і язикової вартости, які мають велике значіннє для дослїдів над акцентольоґією, я не маю змоги сам провірити виданнє д. Перетца з ориґіналом, бо в жаднїй львівській бібліотецї нема друкованого примірника „Вѣзерунка“, але можу за те порівнати з ориґіналом другу часть „Казаня“ Копистенського при похоронї Плетенецького, надруко-

вану д. Ґолубєвом між замітками до статї. Комплетний примірник Казаня зберігаєть ся у збірцї стародруків Петрушевича в бібліотецї „Народного Дому“ у Львові під ч. 11. Передруковуючи текст, розкрив д. Ґолубєв титли, вніс в рядки надстрічні знаки, не держав ся точно знаків перепинання і великих букв ориґіналу, одначе не все щасливо. Самовільно заступлене є через ѥ в богатьох словах: его, здается, если, еден, а в ориґіналї: ѥ̂гѡ̀, здаѥ^{т}сѧ, ѥ̂слѝ, ѥ̂дѥ^{н}. В той спосіб текст проповіди дістає великоруські прикмети. На неповних девяти сторінках передруку стрінув я крім того такі похибки, не знаю, чи незалежні від видавця, чи свідомі:

		Ґолубєв:	Казанье:
стор. 339	стр. 8 з гори:	Елисеемъ	Єлıссе́ем'
	„ 9	ѣздче	ѣ́здцȣ
	„ 14—15	политіцкихъ	политѝцкихъ
	„ 15	Політикове	политѝкѡве
	„ 26	Веніаменова	Венıамі́нова
	„ 29	о себѣ	ѡ̂ собѣ
стор. 340	стр. 1 з гори:	барзейся	ба́рзѣйсѧ
	„ 2—3	пріболѣ	преболѣ
	„ 9	въцалѣ	в^{ъ}ца́ле
	„ 13	ест	ѥ̆сть
	„ 15	апостольскій	ап^{с}лскій
	„ 17	Шляхетство	Шлѧхе^{ц}тво
	„ 19	сотворяет	сътворя́е^{т}
стор. 341	стр. 7 з гори:	негды	не́ґды
	„ 25	Тvпографію	Тvпоґра́фію
	„ 2 з долу:	пожітецная	пожіте^{ч}на$_{а}$
	„ 1	тvпографія	Тvпоґра́фіѧ
стор. 342	стр. 17 з гори:	Тита	Ті́та
стор. 343	стр. 1	раздѣлилъ	роздѣли́лъ
	„ 7—8	разумѣется	розȣмѣ́ет'сѧ
	„ 10	гды	ґды̀
	„ 18	маетноскамъ	Мае́тносткам'
	„ 19	гвалтомъ	ґва́лтомъ
	„ 24	гвалтятъ	ґва́лтѧтъ
	„ 1 з долу:	Шарпачы	Шарпа́чѣ
стор. 344	стр. 2—3 з гори:	Ставропигіонъ	Ставропи́ґıон'
	„ 4	патріарха	Патріа́рхи
	„ 5	Печерскому чиненое	Пече́рско^{м} ȣ̂чине́ное
	„ 12	тvпографію	Тvпоґра́фію
	„ 23	набожество	набоже́нство
	„ 24	гдыся	ґды́сѧ

	„	6 з долу:	Благочесніа	Б҃лгочст҃їа
	„	5	Тѵпографія	Тѵп' Тѵпоґрáфіи
	„	3	святобливый	ст҃облíвы҃
стор. 345	стр.	17—18 з гори:	клюлы	клю́бы
	„	18	гды	ґдѣ̀
	„	19	Господь	Г҃и
	„	3 з долу:	Общежитіе	общежíтіе
стор. 346	стр.	17 з гори:	видѣтѣ	ви́дѣстѣ
	„	17—18	Іустину	Іоvстíнꙋ
	„	18—19	Константінополким	Кѡнстантінопóлскиⷨ
	„	21	блаженому	Б҃лжéнномꙋ
	„	3 з долу:	Никифоръ Калліетъ	Нікйфор' Кáллістъ
стор. 347	стр.	26 з гори:	поволанпя	поволáн'ѧ

Хоч цитати на полях подані низом, не подано на 339 стор. побіч слів про уродженне: Ѿкóль быти мае҃. З того всього виходить, що коли „славянскимъ шрифтомъ съ сохраненіемъ ‚зверхністі' Казаніе въ полномъ видѣ имѣетъ быть напечатано въ „Сборникѣ Кіевской Археографической Коммиссіи" і коли має се бути такий передрук, як другої части „Казаня", далеко краще поступить д. Ґолубєв, як залишить сього заміру та зіставить сю працю кому иншому, хто з більшою старанностию і дбалостию займеть ся передруком „Казаня" ніж д. Ґолубєв, що за богацько вже нагрішив ся на точці недбалости при видаванню старих українських памяток. *М. Возняк.*

Lament chłopski na pany, wydał Józef Kallenbach, wydawca Karol Badecki (Białe kruki, I), Львів, 1910, ст. VII+28, 4⁰.

Перший випуск нового видавництва „Białe kruki", якого цілею єсть видавати польські і латинські друки бібліоґрафічної рідкости, що появляли ся в Польщі, приносить рідкий друк з XVII віку, по змісту сатиру на тогочасні пансько-хлопські відносини в Польщі. Списана вона стихом, зложеним з 43 ямбічних чотиристихів, разом 172 стрічок, в драматизованій формі.

В сій сатирі виступає 11 селян та 12-тий „влодарж" (двірський отаман). Селяни розправляють при шклянці в господі про свою недолю, яку терплять від своїх панів. Не всї одначе 11 селян однакової гадки. Девятьох їх (Gaweł, Kopera, Nawłok, Marchewka, Kurpot, Łaguza, Dźwigoń, Strączek i Badura) скаржуть ся перед собою на панів, що з них „łupią skóry iak barany" (в. 2), що вони мусять платити: „...czynsze, strożne, łączne, kurow dwoie, manny, żołędzie, chmiele

у orzechy“ (в. 13 і 15), що відбувають підводи, чи то літо, чи тріскуча зима (в. 31), що з них вибирають немилосердно десятину із що ліпших кіп (72).

Коли післаний з орудкою селянин не справить ся добре після панських примх, мусить за невручно сповнену орудку заплатити або дістати києм, так як дістав від „влодаржа“ на панськім за що небудь, або як за яку небудь дрібницю замикано його до „gąsiora“. Коли-ж хто з селян не може заплатити якої данини або віддати на означений речинець довгу, тоді пан являєть ся дуже твердосердним:

„Byś przed nim płakał krwią w nagłej potrzebie
„Rzeczeć: rób chłopie! a mnie kat do ciebie!“ (55—6)

Крім сих побоїв й драч не дістають селяни нічого взамін за се. Не вільно їм анї дробу тримати, щоби панської риби не виїдала, анї худоби, щоби панських лїсів і пасовиск не нищила. До лїса не вільно піти, щоби нарубати дров. І так селяни бідують, коли:

„U panów wszystkie biesiady rozkoszy,
Pełna obora i kaleta groszy,
A człowiek niema za co kupić soli“. (77—79)

Пани жиють понад стан, а стане для них круто, продадуть або заставлять все, навіть селян таки; заставники знов скубуть „lud ubogi, iak iedno mogą“ (91). І коли останнїй із сих девятьох (Badura) застанавляєть ся над тим, звідки взяли ся пани, що чув десь-то що „człowiek nie iest niewolnikiem człeku“ (95—96) — тимчасом два останні селяни (Mikuta і Dyrda) зливають їх мов зимною водою своїми висновками. На погляд Мікути всюди єсть такі пани і хлопи всюди і в звіринним світї і в пташиним родї. Дирда потверджує се ще й леґендою, що Бог вже Євинї дїти призначив одних на панів, других на хлопів, неначе кажучи, що те, що Бог злучив, розлучити не можна. В тім приходить „влодарж“ і каже забирати селянам з господи „boć też iuż zły duch pana przyprowadził“ (170).

Ось такий короткий зміст сої сатири. Тут хочу лише кілька слів сказати що до виданя сього памятника.

На початку, як звичайно, „Słowo wstępne“ проф. Калленбаха: воно разом з другим словом вступним „Od wydawcy“ становить проспект цілого виданя. У вступі пояснює проф. Калленбах ціль нового видавництва, так потрібного для ратованя старих друків від загину, тим більше, що подібних польських видавництв зовсім не богато. Корницька бібліотека припинила вже своє таке видане, а „Biblioteka zapomnianych poetów i prozaików polskich“ проф. Вержбовского вже також закрита. Зостало ся лише подібне видавництво краків-

ської „Академії Наук“ п. з. „Biblioteka pisarzy polskich“, але його фонди і обсяг не великий. Дальша часть сього вступу має містити проґраму сього нового видавництва. Згадати належить ще про вступне слово „od wydawcy“ д. К. Бадецкого, поміщене лише в проспекті. Тут переповіджено за Калленбахом про ціль видавництва та кінчить подякою проф. Кал. за співучасть та заповітом, що в другім випуску вийде сатира P. Zbylitowsk-ого: „Przygana wymyślnym stroiom białogłowskim“ (Крак. 1600). По сих двох вступах маємо ще третий „wstęp“ знов проф. К. Він каже, що вже в літнім півріччю 1907 р. звернув увагу в своїх викладах, що значінє сього твору не лиш літературне, але й суспільне (ст. VI). На його гадку сей „dokument dziejowy“ єсть документом, що може „dać wątek do rozmyślań z dzisiejszą dobą związanych“ (ст. VII) та з певного рода вдоволенем говорить, що якийсь фейлетоніст „Gazety ludowej“ подає в № 25 уривок сього ляменту, та вміє його пригнорувати до нинїшнїх часів. Дальше порівнує д К. один мотив з сеї сатири (леґенда о синах Еви) з подібним мотивом Hans'а Iachs'а.

По передмовах наступає гомоґрафічний передрук, передрук „w pisowni dzisiejszej“, „Słowniczek wyrazów przestarzałych“, укладу К. Бадецкого, та його „Wskazówki bibliograficzne“. Тут довідуємо ся, що сей передрук зроблено з примірника, що находить ся в біблїотецї в Корнику та єсть ще другий примірник в бібл. гр. В. Баворовського, та вичислено з десяток творів лїтератури, де згадано про сей друк.

Тепер хочу сказати лише кілька своїх заміток, які менї насувають ся. Виданий сей друк вельми інтересний як твір сатиричний, оснований на побутово-обичаєвім підкладї, яких небогато в польській лїтературі, та виданє сього памятника має — на мою гадку — деякі недоладности. Що видано його в гомоґрафічнім передруцї, згода. Не розумію одначе, по що передруковано його „w dzisiejszej pisowni“, коли се виданє призначене головно для „wykształconego ogółu (ст. II), а що тут справдї рефлектовано на нього не лиш головно але й виключно, свідчить й сей факт, що видано його лише в 200 примірниках (відворот титулової картки). Передруковувати-ж на нинїшний правописний лад памятник XVII в., се йому в тій новій одежі так до лиця, як би було свобідно і до лиця „vrodzonemu szlachcicowi“ з часів Яна Казимира або Собеского в убраню, скроєнім після найновійшого французького чи анґлійського façon-у. Як вже-ж конче має бути передрук в новій правописї, то знов хиба передрук з тими похибками римо-ритмічними, ортоґрафічними блудами, а не так, як се зроблено в сім виданю (ст. 18—19, гл. нотки). Замість сього може би було пораднїйше дати легенький переклад на теперішню польську мову, хочби не в метричній формі, тим більше, що словарець д. Бадецкого, уложений на підставі инших більших словарів, декуди не доля-

гає. Коли напр. д. Б. пояснює декуди до несхочу такі слова (пр. szczuka — szczupak, ryba), то инші слова виходять часом так неясні, що для розуміня слів знов хиба взяти треба би словаря до рук. Возьмім хочби перше з краю слово: „biskup = tu w znaczeniu rzyć“ (ст. 21). Коли ще розуміємо пояснюване слово хоч під иншими може значінями, то вже зовсім не знати, що значить те слово, яким має пояснити ся (!) неясний термін. Не відомо, чи сей термін входить в обсяг мінеральоґії, ботаніки і т. д.? Або як незручно пояснено пр. на ст. 22 „trzos = worek na kształt pasa, do opasania się pieniądzmi“. Деякі-ж пояснені слова вказують на се — чого я не хочу і не можу припустити — що дд. видавці даного місця мало або зовсім не зрозуміли. Так пр. на стор. 22 пояснюєть ся слово: „wydaj = zdradź, wydaj tajemnicę z czego robi się piwo“. Для більшої наглядности того що кажу та очевидности, як легко можна се темне — а властиво зовсім ясне місце зрозуміти, — навожу відповідний уступ:

„nie bywało przed tym jako żywo
Nie chodzić do wsi sąsiedzkiej na piwo;
U pana zasię narobią go z jarzu,
Z sieczki, z tatarki, wydaj go szynkarzu! (в. 81—84).

Тут зовсім виразно, що селянам о тайну, з чого робить ся пиво не ходило; вони працюючи при броварах, пивоварнях свого пана гаразд знали, з чого воно робить ся, що більше — вони й наводять, з чого їх пан робив для них пиво (z iarzu, z sieczki, z tatarki). Вони жалують, що їм пан забороняє йти напити ся ліпшого пива в чужому селї, вони-ж мусять пити лихе пиво та солоно ще за нього скарбови панському платити. Слово „wydaj“ се неначе повторений приказ пана до шинкаря, щоби видавав як найбільше сього трунку та записав його на рахунок селян.

Дальше пп. видавці видаючи твір XVII, повний архаізмів та тогочасної „ludowej gwary“, старають ся неначе принаровити до неї та уживають в нотках, головно-ж в словарци якогось жарґону, певної такої „gwary“. Возьмім лише словарець д. Б., де находимо такі слова чистої літературної польщини, як: chudoba, szkutnik, stare szkapy, paskudny kucharz, partacz, kośnik, niechluj, plucha etc. Але йдім дальше до пояснень чи обробіток сього памятника. Зіставивши всї три вступні слова, вкажу лише загально, що в „Wskazówkach biblograficznych“ тілько слабенько і зверху доторкнув ся автор зовнішнього критичного аналїза сього памятника (нема кінцевого вислїду часу його написаня), а вже внутрішнього критичного аналїза й не доторкав ся. Не видно ані в бібліоґрафічнім вичисленю, ані в переведеній робітцї

сліду проби присвоїти собі знане історії тодішніх суспільних відносин, а історії селянства в Польщі з окрема.

Одначе сей випуск має крім деяких — на мою гадку — уємних сторін й кілька додатніх. Крім того, що приносить так інтересний твір народньої літератури, а що найменше носить сього ціху так формою і змістом, визначаєть ся він гарним орнаментом титулової сторони, досить виразним гомоґрафним факсімілєм, гарним друком на краснім картоновім папері, старанно переведеною коректою. Разять лише часті пробіли чистого паперу. Можна би побажати більше серіозности так поважному виданю. *Ів. Шпитковський.*

Е. Ѳ. Карскій — Значеніе Н. В. Гоголя въ исторіи русскаго литературнаго языка. (Р. Ф. В. 1909, II, стор. 205—222).

Л. В. — Что значитъ фамилія „Тѣнтѣтниковъ?“ (ibidem 223—226).

Б. В. Варнеке — Гоголь и театръ (ibidem 307—336).

Н. Н. Трубицынъ — Идеализмъ Гоголя (ibidem 297—306 ст.).

Всї ті статї появили ся з приводу столїтньої річниці уродженя ґеніяльного Українця. Три перші з них цікаві дечим і для україніста. Проф. Карский дав кілька вказівок на український елемент в літературній мові русских творів Гоголя (213—216). Іх жерела перш усього в основнім знаню рідної мови письменника, а потім в його живім інтересї для народньої пісні. В українських повістях 1-го періоду письменської діяльности Гоголя українських слів і виразів така сила, що і до „Вечеровъ на хуторѣ близъ Диканики“ і до 1-ого тому творів прийшлось дати осібні додатки-словарі, хоч богато дечого автор і постарав ся перемінити на в.-руський лад. Нічого дивного, бо письменник хотїв представити реальне житє. Ще цікавіші особливости української складні, що свідчать про незатертий вплив рідної мови на літературну мову Гоголя. Неможливість писати чисто по літературному справляла Г-ю не мало прикрости, — він просив навіть свого т-ша Прокоповича учителя русскої мови поправити мову 1-ого вид. своїх творів 1842 р., „какъ ты перепpавляешь тетради твоихъ учениковъ“. Мимо всього того нелїтературні вирази, взяті живцем з українського, зістали ся таки у Гоголя, напр. оно зам. это, приставка по — для скріпленя діяльного дієслова, фраза неможно зам. нельзя. Дуже знаменна прикмета образовости мови письменника, яку він переняв від народньої пісні. Замітно се в епітетах і в картині страшного наслїдку гарматного вистрілу, якій відповідає вповнї образ з пісні: „У Глухові, у городї стрільнули з гармати“. — Дальші части

гарної промови автора важні більше в методольоґічного боку, на що звертаємо увагу украіністів, та вказівками на те, як бачно прислуховав ся письменник до розговірної мови та приглядав ся до житя, про що свідчать його записники.

Статейка п. В. Л. — зовсім невдатна, бо ніяк не переконує нас в можливости походженя назви „Тѣнтѣтниковъ — Тентетниковъ“ від німецько-українського „тандитний“, або навіть „тендітний“. Здаєть ся, що правильнійше булоб шукати за походженєм сеї назви в яких семинарсько-бурсацьких кличках з лат. tentare — „зволікати, тяжко думати“, або в перекручених етимольоґіях.

Проф. Варнеке займаєть ся оглядом відносин Гоголя до театру, при чім згадує про можливість унаслідженої від батька любови у Гоголя до сцени і до драматичної творчости (ст. 308). Сама статя має на меті показати велике значінє драматичної творчости Гоголя для розвитку русскої сцени, особливо-ж акторської штуки. Статя ся одна з глав II-го тому „Исторіи русскаго театра“.

Н. Трубіцин проводить дуже влучно гадку, що Гоголь в першім ряді непоправний ідеаліст — мрійник, лірик, романтик, а не тверезий реаліст. *І. Свєнціцкий.*

Николай Быковъ — Ив. Ив. Манжура, украинскій этнографъ и поэтъ (1851—1893), Катеринослав, 1910, ст. 25.

Автор списав особисті спомини про Ів. Манжуру з років 1885 по 1893 й поширив їх на стілько, аби вийшла заокруглена цілість. Не претендуючи дати біоґрафії поета ані навіть оцінки його творчости, ціль статї „лишь напомнить объ этомъ писателѣ, дать нѣкоторыя данныя его жизни и творчества, ввести свѣтлую память поэта Манжуры въ эпоху возрожденія украинства“. Головну причину своєї недолї унаслїдив Манжура по батькови, що вивчив сина пити, як йому було десять літ. За пянство та злучену з ним грубість вигнали його з харківської ґімназії, потім з харківського ветеринарного інститута; з тої причини й виєкли його, коли поїхав 1875 р. добровольцем в Сербію боронити її від Турків. Пянство робило його часто нестерпним, коли він „витирав угли по чужих хатах“: в земського діяча Івана Григорієвича Василенка, в Синегубів, серед рідні автора статї і в инших. Василенко піддав Манжурі думку й дав грошевих засобів на дволїтну мандрівку по Катеринославській ґубернії для записування народнїх казок і пісень. Статї по українській етноґрафії поміщав Манжура в „Екатеринославск-ім Листк-у“ за 1884 р., в „Днѣпр-і“ за 1884 і 1885 р., в „Степ-і“ за 1886 і пізнїйші роки. Вислїдом фолькльорного заінтересовання Манжури були два томи, видані харківським історично-фільольоґічним товариством, а саме „Сборникъ сказокъ“ і „Сборникъ малорусскихъ пѣсень“. За се й вибрали

його почесним членом московське та харківське історично-фільольоґічне товариство. Унаслідивши непоборимий нахил до алькоголю по батькови, він терпів на повну недостачу волї і свої особисті страждання злучив він з горем найнещасливійших, які втратили власну волю і не в силї боротися за лїпшу долю, та виспівав страждання від безсильности волї у своїх поезіях. Поетом людської недолї являєть ся Манжура в „Степових думах та співах", які видав Потебня у 1889 р., і в віршах, надрукованих в „Днѣпровск-ій Молв-і" за 1901 р. Другий напрям поетичної творчости Манжури звязаний тїсно з його фолькльорними інтересами. Д. Биков передає зміст недрукованої казки-поеми „Тремсин-богатир", написаної в 1890 р. В запорожську казку Манжури ввійшов перероблений давний міт про Мінотавра та нова леґенда, що нагадує історію матери та стрийка Гамлета, що вбили його батька. До всїх казочних тем підібрані запорожські обставини. Писав також Манжура бібліоґрафічні замітки та корреспонденції, які друкував в „Русск-их Вѣдомост-ях", „Одесск-ім Вѣстник-у" й инших часописях. Під псевдонїмом Іван Каличка видав кілька популярних брошур: Жар птиця, Як чорт шматок хлїба одслужував, Лиха година. Науковою і лїтературною працею займав ся всього девять лїт від 1884—1893 р., коли то попращав ся передчасно зі світом симпатичний і талановитий поет (уродив ся 1851 р., умер 3 мая 1896 р.). Своїми звичками нагадує нам Манжура бурсака гоголївського типу, якого повинно було більше зрозуміти окруженнє і сердечнїйше займити ся талановитою, але від уродження безталанною людиною. *М. Возняк.*

А. Яцимирський — Огляд новійших розвідок і видань по історії старої української лїтератури (Наша Школа, 1910, ч. 3). В кн. 2 і 3 російського педаґоґічного журналу „Русская Школа" надрукував д. А. Яцимирський огляд новійших видань і розвідок з старої нашої лїтератури. Автор мав на увазї потреби вчителїв рос. середнїх шкіл і огляд свій приладив до нової проґрами рос. ґімназій. Починає він свою статю з огляду новійших праць по лїтературі на старославянській мові, далї оглядає нашу лїтературу київського періоду, після чого круто повертає на Суздаль і Москву. Доведений сей огляд до кінця XVIII в., але нашої лїтератури XVII—XVIII в. торкаєть ся побіжно і поверховно, майже не беручи на увагу робіт укр. учених. Дана статя подає переклад (з певними змінами і доповненями перекладчика, додана головно лїтература на українській мові) першої частини огляду д. Яцимирського, саме тої, де йде річ про старослав. письменство та наше письменство київського періоду (кінчаючи XVIII в.). Переклад зладив нижшепідписаний.

М. Возняк — „Тренос" М. Смотрицького (Дїло, 1910, чч. 134—139). В першій частинї своєї статї переказує автор зміст сла-

ветної книжки Смотрицького, в другій малює нам культурний стан нашого суспільства і духовенства на переломі XVI—XVII вв. на підставі Треноса та инших тогочасних творів, а в третій спиняєть ся на самім Смотрицькім — його діяльности й значіню.

М. Возняк — Великодня вірша (Діло, 1910, чч. 95—97) на підставі друкованих праць і деяких рукописних матеріялів подає характеристику великодних вірш та знайомить з творцями їх.

С. Єфремов — На переломі (Рада, 1910, ч. 46) — се характеристика психічного стану нашого Кобзаря на підставі його поезії „Три літа", писаної в кінці 1845 р. і уміщеної в зшитку його поезій під тим самим титулом з рр. 1843—1845, знайденого в 1906 р. в Архиві Департамента Поліції в Петербурзї.

Г. Костельник — Шевченко з релїґійно-етичного становища. Критична аналїза. Львів, 1910, ст. 32, 8⁰, Біблїотека „Ниви", ч. 15.

М. Євшан — Релїґія Шевченка (Укр. Хата, 1910, ч. 4).

В. Щурат — Рецензія на брошуру Костельника (Учитель, 1910, ч. 1—2).

Г. Костельник — Репліка на критику д-ра Щурата (Руслан, 1910, чч. 55—60)

Др. К. Єрми — Промова в 49-роковини Тараса Шевченка (Руслан, 1910, чч. 55—58).

Статї на тему релїґійного світогляду Шевченка.

Др. В. Щурат — Шевченко — Желїґовский — Чечот (Діло, 1910, чч. 117 і 118). Замітка антикварія, в якій автор виказує, що вірш А. Сови чи Е. Желїґовського, посвячений Шевченкови, не був самостійним твором, тільки перерібкою з болгарського, а Шевченкова поемка „Посажу коло хатини" дає чудову перерібку вірша Чечота, який своєю чергою переробив нашу народню пісню зі збірника Жеґоти Паулї.

Ю. Тиховський — Великоруська мова в творах Т. Г. Шевченка (Укр. Хата, 1910, ч. 1). Автор збирає звістки про твори Шевченка велико-руською мовою 1841—3 рр. і 1844—5 рр. та спиняєть ся над тим, як сам Шевченко задивляв ся на писаннє по велико-руському (в своїх листах і укр. поезіях).

Др. В. Щурат — Найблизші жерела творчости М. Шашкевича (Учитель, 1910, ч. 1—4). Другий розділ заміток автора, роспочатих ще в мин. річнику „Учителя". Тут спиняєть ся д. Щурат на „Лїтературно науковій атмосфері Шашкевича у Львові" і виказує, що нові ідеї імпортовані з Варшави і Вильна приймають ся у Львові в пер-

шій чверті XIX в. і розвивають ся дальше без перерви, так що нема чого шукати за джерелами творчости Маркіяна десь світами, як то робить дехто, бо були вони близше — в атмосфері польського духового житя у Львові.

О. Пчілка — Марко Кропивницький, яко артист і автор (Л.-Н. Вістник, 1910, ч. 6). Подавши коротеньку історію нашого театру, авторка спиняєть ся на ролї і значінню покійного артиста в історії нашої театральної штуки, описує його гру, а нарештї характеризує його як письменника.

Др. Е. Олесницький — Кропивницький в Галичинї (Дїло, 1910, ч. 95). Цікава сторінка зі споминів з перед 35 літ, коли автор був ще учеником тернопільської ґімназії. Як раз тодї (в 1875 р.) перебувала в Тернополї трупа Теофілї Романович, в якій грав і Кропивницький. Згадкам за гру покійного артиста й присвячена статя.

С. Єфремов — Кропивницкій и Гринченко (Русское Богатство, 1910, ч. 8) — коротка характеристика діяльности обох недавно померших наших письменників і діячів і оцїнка їх значіння в громадськім життю України.

Ф. Матушевський — О. Ф. Кистяковський (Рада, 1910, чч. 27 і 28) — просторий фелєтон з нагоди 25-лїтя смерти видатного кріміносльоґа. Автор спиняєть ся на фактах його життя, наукової і громадської діяльности і на його відносинах до українства.

М. Євшан — Поетична творчість Ів. Франка (Укр. Хата, 1910, ч. 7–8). Автор придивляєть ся спершу до поезії Франка з боку історичного — часу її повстання, переходячи після сього до розгляду її як прояву індівідуальности. Домінуючою струною всеї поезії Франка вважає він траґізм.

М. Євшан — Б. Грінченко і характер його творчости (Дїло, 1910, чч. 99—101). Автор не зачисляє Грінченка до перворядних письменників, але високо ставить його, як чоловіка працї, обовязку, як каменяра, що з посвяченнєм всїх своїх сил трудив ся для загального добра.

В. Дорошенко — Борис Грінченко (Л.-Н. В., 1910, ч. 9). Схарактеризувавши загально лїтературну і громадську роботу покійного письменника, автор дає докладний огляд публїцистичної діяльности Грінченка початку 90-х рр. в звязку з иншими документами тогочасного полїтичного життя українського громадянства.

В. Сїмович — Про лїтературну діяльність Бориса Ґрінченка (Народний Голос, 1910, чч. 40 і 42). Автор по черзї спиняєть ся над всїми родами лїтературної діяльности покійного письмен-

ника, характеризуючи його як поета, драматурґа і повістяра. На прикінці згадує за його заслуги на полї укр. фільольоґії. Статя, чи радше промова, увійшла до книжочки „На могилу Б. Грінченка“, Чернівці, 1910 (ст. 4—14), як і статя дра М. Кордуби „Народно-просьвітня дїяльність Грінченка (тамже, ч. 34).

Д. Пісочинець — На дружню могилу (Рада, 1910, чч. 106 і 107). Д. Пісочинець з юних лїт був товаришем пок. Грінченка і в своїх фелєтонах подає чимало цікавого матеріялу, без котрого годї буде обійти ся будучому біоґрафови Грінченка; доповненнєм служить його ж статя в ч. 166.

С. Єфремов — Карпенко-Карий (Рада, 1910, ч. 199)—досить широкий „біоґрафічний нарис“ покійного письменника з нагоди третїх роковин його смерти.

М. Лозинський — М. Грушевський (Дїло, 1910, ч. 141). Статя писана в приводу 25-лїтя лїтературної працї шан. нашого вченого і подає крім біоґрафічних даних коротеньку характеристику заслуг ювилята на полї лїтературнім, науковім і суспільно-полїтичнім.

М. Ж—ко — 25 лїт лїтературно-наукової дїяльности М. С. Грушевського (Рада, 1910, ч. 134). Просторий фелєтон, в котрім автор докладно знайомить з житєм і широкою лїтературною, науковою і громадською працею ювилята.

М. Євшан — Леся Українка (Укр. Хата, 1910, ч. 6) — інтересна, хоча не безспорна, характеристика творчости поетки, котрій автор признає визначне місце в новій українській поезії.

М. Євшан — Микола Чернявський (Спроба характеристики). (Л.-Н. В., 1910, ч. 5). Автор уважає, що Чернявський займає в нашій лїтературі становище відокремлене, що він не знає, куди йому прихилити ся, до кого належати. Твори Чернявського обвіяні ідеалїзмом, але сей ідеалїзм уважає д. Євшан далеким від життя, а саму творчість письменника називає „до певної міри якоюсь сонною“. Поза тим — у вислові, в зверхній формі має вона певного рода ґрацію, ніжність, чарівну поетичність.

Д. Донцов — З споминів про В. Доманицького (Рада, 1910, ч. 217). Автор, котрому свого часу довело ся перебувати в Закопанім разом з покійним, подає нам свої спогади про своє спільне життє з пок. письменником. З богатьох инших статей присвячених памяти передчасно помершого відмітимо:

— С. Єфремов, Памяти В. Доманицького, Рада, ч. 203.

— П. Смуток, Останнї місяцї В. М. Доманицького, ibid. ч. 205.

— О. Білоусенко, Памяти В. Доманицького, ibid. ч. 205.

— Б. Лепкий, Споминн про пок. Василя Доманицького, Руслан, ч. 201.

— Зн., Василь Доманицький, Дїло, ч. 207.

М. Данько — Вол. Винниченко (проба лїтературної характеристики) (Л.-Н. В., 1910, ч. 7). Не без цїкавости написана характеристика молодого письменника з погляду марксівського. Зауважити можна хиба те, що д. Данькови здаєть ся, відома лише та укр. лїтература, котрої авторами були письменники рос. України. Принаймнї се можна вивести з деяких його тверджень. Основні ж його погляди, очевидно, не місце тут обговорювати.

І. Кончіц — Володимир Винниченко (Укр. Хата, 1910, ч. 3). Оцїнка творчости, на жаль більш ентузіястична, як виразна.

О. Грушевський — Українське письменство в 1909 р. Л.-Н. В., 1910, ч. 1). Автор оглядає наш лїтературний дорібок за минулий рік. Більшість огляданих ним творів друковані були на сторінках Л.-Н. В. З окремих видань маємо „лїтературні враження“, як назвав автор свою статю, про збірки оповідань Винниченка і Коцюбинського та поезій Карманського і Олеся.

С. Єфремов — Українське письменство року 1909 (Рада, 1910, ч. 2). Короткий огляд лїтературної продукції на Україні російській. Про Галичину автор, дивним дивом, навіть не згадує. *В. Д.*

Видання й статї, ширше обговорені в сїм томі:

Наукова хронїка.

І. T. Baranowski — Sądy referendarskie, 1910.
— Księgi referendarskie, I. 1582—1602, 1910.

Преісторія, археольоґія, історія штуки.

М. Ковалевскій — Соціологія, II, 1910.
H. Hirt — Untersuchungen zur indogermanischen Altertumskunde, 1908.
F. Kopera — Notatki do historyi sztuki i kultury w Polsce, 1909.
Н. Покровскій — Церковно-археологическій музей С. Петербургской Духовной Академіи 1909.
В. Успенскій — С. Писаревъ — Лицевое житіе преподобнаго Іоасафа царевича индійскаго, 1908.
Ѳ. Волковъ — Старинныя деревянныя церкви на Волыни, 191

Історія полїтична і культурна.

W. Czermak — Stanisława Oświęcima Dyaryusz 1643—1651, 1907
И. Лаппо — Пинскій сеймикъ послѣ отреченія Яна Казимира, 1910.
Н. Новомбергскій — Слово и дѣло государевы, 1909.

В. Веретенниковъ — Исторія Тайной канцеляріи петровскаго времени, 1910.

Б. Вяземскій — Верховный Тайный Совѣтъ, 1909.

J. Rutowski — Klucz brzozowski biskupstwa przemyskiego w w. XVIII, 1910.

W. Przyborowski — Przyczyny upadku Polski, 1910.

М. Доброгаевъ — Черниговскій игуменъ Каллистъ Меновскій, бывшій прежде настоятелемъ монастыря Почаевскаго, 1909.

— Игуменъ Почаевскаго, а потомъ Георгіевскаго Козелецкаго монастыря Іосифъ Исаевичъ, 1906.

К. Харламповичъ — Архимандритъ Константинъ Борковскій и его литературная дѣятельность, 1909.

Іерархи Бѣлгородско-Курской епархіи въ XVII и XVIII столѣтіи, 1909.

М. Грушевський — Українська історіоґрафія і М. Костомаров, 1910.

Мова

M. Meillet — Einführung in die vergleichende Grammatik der indogermanischen Sprachen, 1909.

A. Leskien — Zur Kritik des altkirchenslavischen, 1909.

S. Romansky — Lehnwörter lateinischen Ursprungs im Bulgarischen, 1909.

G. Weigand — Zur Terminologie der Molkerei, 1910.

P. Diels — Studien zur slavischen Betonung, 1909.

Лїтература.

С. Голубевъ — Панегирикъ кіево-печерскому архимандриту Елисею Плетенецкому 1618 года, 1910.

J. Kallenbach — Lament chłopski na pany, 1910.

Е. Карскій — Значеніе Н. В. Гоголя въ исторіи русскаго литературнаго языка, 1909.

Л. В. — Что значить фамилія „Тѣнтѣтниковъ?“, 1909.

Б. Варнеке — Гоголь и театръ, 1909.

Н. Трубицынъ — Идеализмъ Гоголя, 1909.

Н. Быковъ — Ив. Ив. Манжура, украинскій этнографъ и поэтъ, 1910.

А. Яцимирський — Огляд новійших розвідок і видань по історії старої української літератури, 1910.

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. ШЕВЧЕНКА

у Львові, Ринок ч. 10,

має на складі між иншими отсї книжки:

	Корон
Адріян. Аґрарний процес у Добростанах	1·—
Антонович В. Польсько-українські відносини XVII ст.	0·40
„ Чари на Україні	0·45
Барвінський В. Досліди з поля статистики	0·20
Бодянський О. Українські казки, зі вступом і поясненнями	0·50
Боровиковський Л. Маруся, теж	0·26
Брайтенбах В. Біольоґія в XIX в.	0·26
Будзиновський В. Хлопська посілість в Галичині	2·—
Верхратський Ів. — Начерк соматольоґії	3·—
„ Знадоби для пізнаня угро-руських говорів, т. 1—2 по	2·—
„ Про говор долівський	1·30
Вовк Хв. Антропометричні досліди укр. населення Галичини, Буковини й Угорщини	1·50
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношік в народній поезиї	0·50
„ Русини Пряшівської епархії і їх говори	0·70
„ Словаки чи Русини?	0·80
„ Hungarico Rutheniса	0·20
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ словесности	0·55
„ Угроруські духовні вірші	2·50
„ Зносини Українців із Сербами	0·80
„ Народна пожива на Бойківщині	0·40
„ Як писати заіменник ся при дієсловах	0·40
Грушевський М. Історія України-Руси, т. I, II, III і IV вид. 2, по	7·50
т. V—VII див. Збірник іст.-фіз. секції.	
„ Люстрації королівщин в руських землях XVI в., т. I—IV — див. Жерела.	
„ Виїмки з жерел до історії України-Руси: ч. I, до пол. XI в.	2·00
„ Розвідки й матеріяли до історії України-Руси, II—V	12·00
„ Останні романи Г. Сінкевича	0·40
„ Вступний виклад з історії давньої Руси	0·20
„ Хмельницький і Хмельнищина	0·20
„ Звенигород галицький	0·70
„ Похоронне поле в с. Чехах	0·60
„ Описи Ратенського староства	0·60
„ Хронольоґія подій Галицько-волинської літописи	1·00
„ Чи маємо автентичні грамоти кн. Льва?	0·50
„ Економічний стан селян в Львівській королівщині XVI в.	0·50
„ Звичайна схема „русскої“ історії й справа раціонального укладу історії східнього словянства	0·20
„ Етноґрафічні катеґорії й культурно-археольоґічні типи в сучасних студиях східньої Европи	0·30
„ Спірні питання староруської етноґрафії	0·50
„ Справа українсько-руського університету у Львові	0·50
„ Справа українських катедр і наукові потреби українства	0·45
„ Про давні часи на Україні (коротка історія України з ілюстр.)	0·60
„ Матеріяли до історії суспільно-політичних і економічних відносин на Україні	3·00
З. Ґінтер. Історія ґеоґрафічних відкрить у XV—XVI ст.	2·20
Джиджора Ів. Матеріали московського „Архива Министерства Юстиціи“ до історії гетьманщини	0·40
Драгоманів М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	0·20
„ Рай і поступ 2 вид.	1·00
„ Микола Ів. Костомарів	0·16
„ Літературно-суспільні партії в Галичині	1·80
„ Козаки	0·30
„ Листи до Ів. Франка і инших т. I.	3·40
„ Листи до Ів. Франка і инших, т. II.	4·40
„ Шевченко, українофіли й соціялізм	2·00
Еґан Е. Економічне положенє руських селян на Угорщині	0·26
Енґельс Ф. Початки родини, приватної власности і держави	1·05
Етноґрафічний збірник т. I—IV, VII—X, XII, XXV і XXVIII по 3·00 кор., т. V, VI, XIII—XV, XVIII—XIX, XXIV, XXVI XXVII по 4·00	

Корон

Єфремов С. Національне питанє в Норвеґії . . . . 0·30

Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королївщин в землях Галицькій і Перемишльській . . . . 4·00

„ т. II: Люстрації королївщин в землях Перемишльській і Сяноцькій 4·00

„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Белзській . . 5·00

„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9 . . . . 4·00

„ т. V: теж — з р. 1649—51 . . . . 4·00

„ т. VII: — Люстрація королївщин з р. 1570 . . . . . . 4·00

„ т. VIII: — Акти до історії Козаччини 1513—1630 . . . 4·00

Житє і Слово, вістник лїтератури історії і фолькльору, рік 1 і 2 по 10, рік 3 по . . . . 5·00

Заклиньский Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати? . . 0·40

Заневич — Знесенє панщини в Галичинї . . . . 1·00

Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXII, XXV—XXX, XXXIII, XXXIV, XXXVII—XCVI по 3·00, т. XXIII—IV, XXXI—II, XXXV—XXXVI по 5·00, комплєти I—XX по 48·00, I—L по . . 120·00

Збірник фільольоґічної секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. I., нап. О. Кониський, 3·—, на лїпшім папері 4·00, в оправі . . 5·00

„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3·00, на лїпшім папері . . . . 4·00

„ т. III: Розвідки М. Драгоманова т. II. 3·00, на лїпшім папері . 4·00

„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його житя, т. II., нап. О. Кониський 4·00

„ т. V: Про говор галицьких Лемків, нап. І. Верхратський . . 5·00

„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева . . . . 4·00

„ т. VII: Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство, т. III. . . . . 4·00

„ т. VIII—IX: Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1850—1862 7·00

„ т. X: Розвідки М. Драгоманова про українську народню словесність і письменство . . . . 4·00

„ т. XI—XII: Кореспонденція Якова Головацького в лїтах 1835—49 6·00

Збірник історично-фільософічної секції т. I—IV розійшли ся (Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, вид. друге, див. М. Грушевський)

т. V: Матеріяли до історії духового житя Галицької Руси XVIII—XIX віку . . . . 4·00

„ т. VI і VII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. IV. 4·50, на лїпшім папері . . . . 5·50

„ т. VIII і IX: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. V . 7·50

„ т. X і XI: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т. VI . 7·50

„ т. XII—XIII: Історія України-Руси, нап. М. Грушевський, т VII 8·00

Збірник математично-природописно-лїкарської секції, т. I, II, III і IX по 3·—, т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) і IX—X по 2·00, т XI—XIII по . . . . 5·00

„Зоря“, письмо лїтературно-наукове, р. II і V по 6·00, р. VI і IX по 10·00

„ „ лїтерат.-наук. ілюстроване, річ. XIII, XV—XVIII по . 12·00

Зубрицький М. Село Мшанець, Старосамб. пов. . . . . . . 3·00

„ Велика родина в Мшанцї, Старосамб. пов. . . . . . . 0·10

„ Пачкарство бакуну в горах у Галичинї в XIX ст. . . . 0·60

„ Причинки до історії рекруччини в Галичинї . . . . 0·20

„ Тісні роки. Причинки до історії Галичини 1846—1861 рр. . . 0·20

Історична бібліотека:

т. I. С. Качала — Коротка історія Руси . . . . 2·40

т. II. М. Костомаров — Дві рус. народности й ин. статї . . 4·00

т. III. і IV. Д. Іловайський — Княжий період України-Руси . 6·80

т. V. М Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Гал. Русь . 3·00

т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історня вел. кн. литовського . . . . 3·20

т. VII. Іван Линниченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в. . . . . 5·20

т. VIII Розвідки про церковні відносини на Українї-Руси XVI—XVIII вв . . . . 2·00

IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький . . . 12·80

XIII. М. Костомаров — Гетьмановане Виговського і Ю Хмельницького . . . . 3·20

XIV—XVI. М. Костомаров — Руїна . . . . 8·40

XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинцї, В. Антонович. Останні часи козаччини на Правобережі . . . 6·60

XIX. Розвідки про народні рухи на Українї-Руси в XVIII в. . 3·60

	Корон
XXI і XXII. Розвідки про селянство на Українї-Руси в XV—XVIII ст.	5·00
XXIII і XXIV. Розвідки про міста і міщанство	5·00
Інґрем Дж. Історія полїтичної економії	4·00
Кавцкі Кароль, Народність і її початки	0·60
Кельнер Л. Др. — Історія педаґоґії	1·20
Кареєв М. Фільософія історії	0·25
„ Фільософія культурної й соціяльної історії	2·80
Колесса Ф. Ритміка українських народних пісень	4·00
Конрад И. Національна економія	2·30
Костомарів М. — Руська історія в житеписах ч. II і III по	1·00
„ Письмо до ред. Колокола	2·00
Кревецький Ів. Оборонна орґанїзація руських селян на галицько-угорськім пограничу в 1848—49 рр.	0·60
„ Помічні днї. Причинки до історії панщини в Галичинї в XIX ст.	0.15
„ До історії орґанїзованя національних ґвардій в 1848 р.	0·20
„ Цуциливська трівога в 1848 р.	1·—
„ Фальшоване метрик для польських повстанців в 1830—31 рр.	0·10
„ Аґрарні страйки і бойкоти у східній Галичинї в 1848—49 р.	0·12
Кримський А. Мусулманство і його будучність	1·70
Крипякевич Ів. Львівська Русь в першій половині XVI в.	2·00
Др. Кузеля З. Причинки до народ. вірувань з початком XIX ст	0·30
„ Про студії над дітьми	0·30
„ Угорський король Матвій Корвін в славянській устній словесности	1·50
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	7·00
„ Руська Правда	1·00
Лїтературно-науковий Вістник, річна передплата 16·00, повні річники 1899—1907 по 16·00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих у попередніх книжках статей	12·00
Ж. Масперо. Старинна історія східних народів, т. I	2·80
Л. Маячанець. Про шлюб на Українї-Руси в XVI—XVII ст.	0·30
Матеріяли до українсько-руської етнольоґії т. I, III і VI	17·00
„ т. II, IV—V і VII (містять моноґрафію проф. Шухевича про Гуцулів)	22·00
„ т. VIII і IX по 3 К, т. X і XII по 5 К, т. XI	2·00
Миколаєвич Я. — Опис каменецького повіту	2·00
Огоновський Ом. Др. Історія руської лїтератури, т. III. 8·00, т. IV.	2·00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	3·00
Олехнович В. Раси Европи	0·70
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III	3·00
Памятки україньско-руської мови і лїтератури, т. I. Апокріфи старозавітні	4·00
„ „ „ „ „ т. II і III. Апокріфи новозавітні по	5·00
„ т. IV і VI. Апокріфи і леґенди з українських рукописів по	5·00
„ т. V. Памятки полемічного письменства кінця XVI і поч. XVII в.	6·00
„ М. П. Драгоманів, його ювілей, похорон, автобіоґрафія і спис творів	4·00
„ Якуб Ґаватович	1·00
Партицький О. — Старинна історія Галичини	6·00
„ Словянська держава перед двома тисячами лїт	0·20
„ Скандинавщина в давнїй Руси	0·40
„ Слово о полку Ігоревім	1·60
„ Темні місця в Слові о полку Ігоревім	2.80
Правнича часопись, річник IV—V по 6·00, VI, VII — X по	2.00
Правнича бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	—
Правнича і економічна часопись, т. I—III по 3·00, т. IV—V і VI—VII по 4·00, т. VIII—IX по	5·00
„Правда“ письмо лїтературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	4·00
„ з р. 1878 2·00, річн. XIII з доповненєм	3·00
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.	1·00
„ Руські землї Польської Корони при кінцї XV в.	0·80
„ Начерк ґеоґрафічної терміноль оґії	2·00
Свєнціцкий Іл. „Архаггелови вѣщания Марии“ і благовіщенська містерія	1·00
Сеньобо Ш., Австрія в XIX ст.	0·80
„ Міжнародні революційні партії	0·40
„ Церква й католицькі партії в XIX ст.	0·45

	Корон
Ф. Сірко. Тарас Шевченко і його думки про громадське житє	0·60
Спис творів Ів. Франка за 25 літ його літературної діяльности	1·00
Стороженко М. Історія західно-европейських літератур до кінця XVIII ст.	4·40
Стоцький С. — Буковинська Русь	2·40
Студинський К. Др. — Лірники, студія	0·40
„ Пересторога, історично-літературна студія	2·00
„ З кореспонденції Д. Зубрицького в р. 1840—1853	0·70
„ Польські конспірації серед руських питомців і духовенства в Галичині в роках 1831—46	3·00
Тен Г., Фільософія штуки	1·00
„ Нариси із старинного сьвіта	0·65
Терлецький О. Москвофіли й народовці	0·30
Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Руси 1648 р.	2·00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	3·00
„ Київська Козаччина 1855 р.	0·10
„ Маруся Богуславка в українській літературі	2·00
Уайт Д. А., Розвій ґеоґрафічних поглядів	0·30
„ Розвій астрономічних поглядів	0·46
„ Розвій поглядів на лихву	0·30
„ Розвій поглядів на вселенну	0·90
„ Розмови з Л. Толстим	0·30
Українсько-руський Архів. Т. I: Др. Іл. Свєнціцкий, Опис рукописів Народного Дому	4·00
Т. II: Др. І. Франко, Громадські шпихлїрі в Галичині 1784—1840 р.	4·00
Т. III: М. Тершаковець, Матеріяли до історії нац. відродження Гал. Руси в 1830—40 рр.	5·00
Т. IV: Матеріяли до історії шкільництва у Галичині XVIII—XIX в.	3·00
Т. V: М. Возняк, Фільольоґічні праці Ів. Могильницького	5·00
Українсько-руська бібліотека т. I, 6·00, II, 4·00, IV, 3·00, оправні о 1·20 дорожші.	
Уманець і Спілка — Словар российсько-український т. I—IV	12·00
Фер Л. Будда і Буддізм	0·80
Франко Ів. Іван Вишенський	2·00
„ Про панщину і її знесенє 1848 р.	0·60
„ Хмельнищина 1648—9 р. в сучасних віршах	2·00
„ Слово о Лазаревѣ воскресеніи	0·50
„ Апокріфічне евангеліе Псевдо-Матвія	0·30
„ Шевченко героєм польської революційної леґенди	0·40
„ Карпато-руське письменство XIII—XVIII в.	2·00
„ Лукіян Кобилиця	0·40
„ Козак Плахта	0·40
„ Король баляґулів Антін Шашкевич і його українські вірші	0·35
„ Матеріяли до історії коліївщини	0·40
„ Наливайко в мідянім биці	0·35
„ Пісня про правду і неправду	0·80
„ Громадські шпіхлїрі в Галичині 1784—1840.	1·00
„ До біоґрафії Івана Вагилевича.	1·00
„ Причинок до студій над Острожською Біблією	0·30
„ Святий Климент у Корсуні	5·00
„ Студії на поли Карпато-руського письменства	1·00
„ Студії над народніми піснями. Ч. I	3·50
„ Нарис історії українсько-руської літератури до р. 1890	3·60
Др. А. Форель. Гіґієна нервового і духового житя	2·40
„ „ Про алькоголізм	0·30
Е. Фрас. Нарис ґеольоґії	1·60
Целевич Ю. Др. — Історія Скиту Манявського	2·40
Целевич О. Причинки до зносин П. Дорошенка з Польщею	0·40
„ Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр.	1·00
Е. Шірер. Політична історія Палестини	3·50
Др. В. Щурат Чернеча република на Афоні	0·20
„ „Чернець“ Т. Шевченка, студія	0·20
„ Увільнене злочинця дівчиною в Бродах 1727 р.	0·10
„ До біоґрафії і писань Івана з Вишні	0·35

PUBLIKATIONEN

der Sevčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg

Supinškyj-Gasse, 17

(in ukrainischer Sprache).

Mitteilungen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften, redigirt von Prof. Michael Hruševškyj, bis jetzt erschienen Bde I—XCVI (Geschichte, Archäologie, Ethnographie, Sprache und Literaturgeschichte, besonders der Ukraine). Preis: Bde I—XX kosten 48 Kronen, jeder weitere Bd. (auch separat käuflich) 3 Kr., Bd. XXIII—XXIV (Doppelband) 5 K., Bd. XXXI—II u. XXXV—VI (Doppelbände) à 6 Kr.

Publikationen der Sektionen und Kommissionen der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften:

A. Die historisch-philosophische Sektion publizierte bis jetzt:

1. 13 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk istoryčno-filosofičnoi sekcii).

Bd. I: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraine. T. I. (bis Anfang des XI Jahrh.) . . . . 7·50 Kr.
Bd. II: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraine. T. II. (bis Mitte des XIII Jahrh.). . . . . 7·50 Kr.
Bd. III–IV: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraine. T. III (bis zum J. 1340) . . . . 7·50 Kr.
Bd. V: Materialien zur Kulturgeschichte Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. 4 Kr.
Bd. VI—VII: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraine. T. IV (bis zum J. 1569) . . . . 7·50 Kr.
Bd. VIII–XI: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraine. T. V (Verfassung und soziale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.) . . . . . . 7·50 Kr.
Bd. X—XI: M. Hruševškyj, Geschichte der Ukraine. T. VI (Oekonomische, kulturelle und nationale Verhältnisse in XIV—XVII Jahrh.) 7·50 Kr.
Bd. XII—XIII: M. Hruševskyj, Geschichte der Ukraine. T. VII (Ukrainische Kosaken bis zum J. 1625) . . . . 8 Kr.

2. Ukrainisch-ruthenisches Archiv:

Bd. I: H. Svjencickyj, Die Handschriften des Museums des Narodnyj Dom in Lemberg . . . . 3 Kr.
Bd. II: Iv. Franko, Materialien zur Geschiche des Bauerntums und der Oekonomik Galiziens im XVIII—XIX Jahrh. . . . . 4 Kr.
Bd. III: M. Teršakoveć, Materialien zur Geschichte der nation. Wiedergeburt der Ruthenen im Galizien 1830—1840 . . . . 5 Kr.
Bd. IV: Materialien zur Geschichte des ruthenischen Schulwesens in Galizien im XVIII—XIX Jahrh. . . . . 3 Kr.
Bd. V: M. Voznjak, Philologische Schriften des Iv. Mohylnyckyj . . . 5 Kr.

B. Die philologische Sektion publizierte bis jetzt 12 Bde ihrer Beiträge (Zbirnyk filologičnoi sekcii).

Ukrainische Bibliothek. Bd. I—VII.

C. Die mathematisch-naturwissenschaftlich-medizinische Sektion publizierte bis jetzt 13 Bände ihrer Beiträge (Zbirnyk).

D. Die Archaeographische Kommission publizierte biz jetzt folgende Werke:

1. Quellen zur Geschichte der Ukraine.
Bd. I: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königlichen Domänen in den Bezirken von Halyč und Peremyśl vom J. 1565–66 . . . . 4 Kr.
Bd. II: M. Hruševśkyj, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Peremyśl und Sanok im J. 1565 . . . . 4 Kr.
Ad. III: M. Hruševśkyi, Lustrationen der königl. Domänen in den Bezirken von Cholm, Belz und Lemberg im J. 1564 5 . . . . 5 Kr.
Bd. IV–V: St. Tomašivśkyj, Galizische Akten aus den J. 1648—1649 . . . . 3 Kr.
Bd. VII: M. Hruševśkyj, Lustrationen vom J. 1570 . . . . 4 Kr.
Bd. VIII: Iv. Krypjakevyč, Akten zur Geschichte der ukr Kosaken 1513–1630 . . . . 4 Kr.
2. Denkmäler der ukrainischen Sprache und Literatur. Bd. I—VI.
3. Kotljarevśkyj, Die travestierte Aeneïs, Abdruck der ersten Ausgabe vom J. 1798.
4. Akten-Sammlung zur Geschichte der sozial-politischen und ökonomischen Verhältnisse der West-Ukraine, ... 3 Kr.

E. Statistische Kommission publiziert:

1. Studien aus dem Gebiete der Sozialwissenschaften und der Statistik, bis jetzt 2 Bde à . . . . 3 Kr.

F. Juridische Kommission publizierte bis jetzt:

1. Juridische Zeitschrift, bis jetzt 10 Bde à . . . . 2 Kr.
2. Juridische und ökonomische Zeitschrift, bis jetzt 9 Bde à 3 Kr.
3. Juridische Bibliothek, bis jetzt 4 Bde à . . . . 2 u. 3 Kr.

G. Die Ethnographische Kommission publizierte:

1. Ethnographische Sammlungen (Etnografičnyj Zbirnyk ; bis jetzt erschienen 28 Bände.
2. Materialien zur ukrainischen Ethnologie; bis jetzt erschienen 13 Bände.

H. Bibliographische Kommission publiziert:

Beiträge zur ukrainischen Bibliographie, bis jetzt 1 Bd. . 6 Kr.

Chronik der Gesellschaft, enthält Berichte über die Tätigkeit der Gesellschaft, Sektionen und Kommissionen derselben, erscheint 4 Mal im Jahre. Bis jetzt erschienen N. 1—40 ukrainisch und deutsch.

Diese und andere Publikationen der Gesellschaft sind in der Buchhandlund der Ševčenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, Ringplatz, Nr. 10 vorrätig.